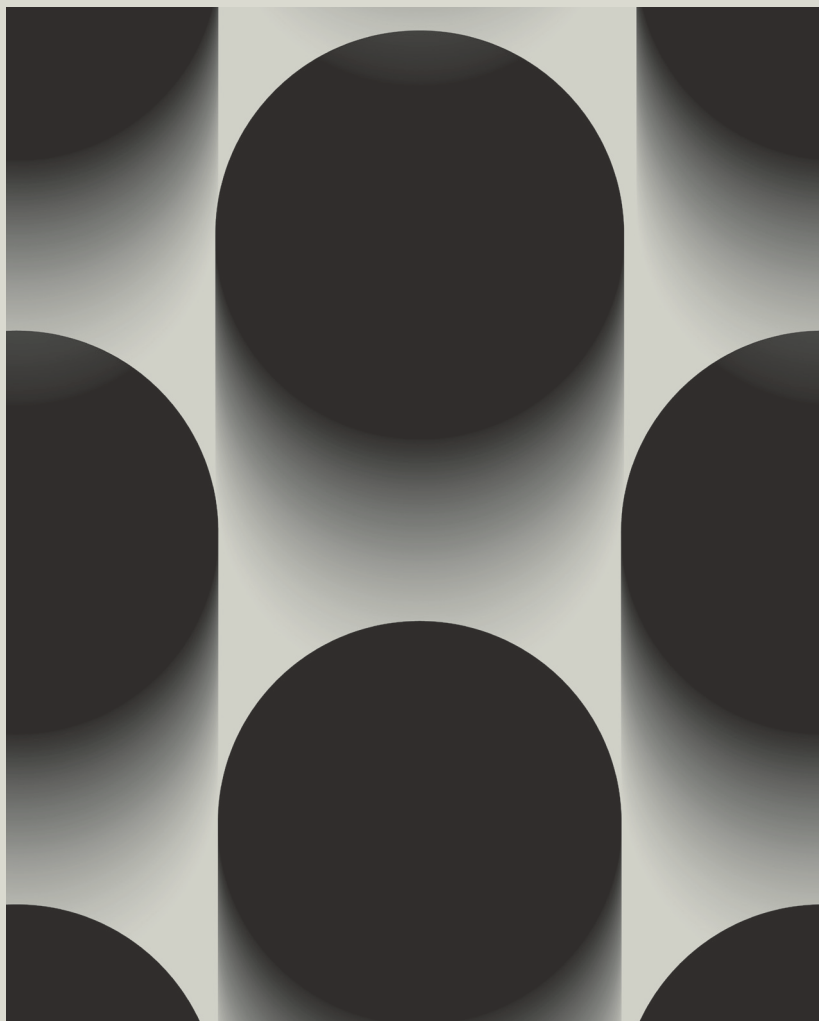

stanovništvo

Vol. 59
N^o2

Godina 59 / broj 2 / jul – decembar 2021 | Volume 59 / No. 2 / July – December 2021

Centar za demografska istraživanja
Institut društvenih nauka
Društvo demografa Srbije

Demographic Research Centre
Institute of Social Sciences
Association of Demographers of Serbia

Vol. 59

N^o2

stanovništvo

Godina 59 / broj 2 / jul – decembar 2021 | Volume 59 / No. 2 / July – December 2021

Centar za demografska istraživanja
Institut društvenih nauka
Društvo demografa Srbije

Demographic Research Centre
Institute of Social Sciences
Association of Demographers of Serbia

STANOVNIŠTVO

Godina LIX, broj 2 / Volume LIX, No. 2
jul-decembar 2021 / July-December 2021

Izdavač / Publisher

Institute of Social Sciences – Demographic Research Centre
Belgrade (Serbia), Kraljice Natalije str. 45 | www.idn.org.rs | stnv@idn.org.rs | +381 11 3613892

Suizdavač / Co-Publisher

Association of Demographers of Serbia
Belgrade (Serbia), Kraljice Natalije str. 45 | www.dds.org.rs | info@dds.org.rs

Glavni urednik / Editor-in-Chief

Vladimir NIKITVIĆ, Institute of Social Sciences, Belgrade

Izdavački savet / Advisory board

Mirjana BOBIĆ, Faculty of Philosophy, University of Belgrade, Serbia
Branislav S. ĐURĐEV, Faculty of Sciences, University of Novi Sad, Serbia
Attila MELEGH, Demographic Research Institute & Corvinus University of Budapest, Hungary
Alain PARANT, Futuribles International, Paris, France
Jean-Paul SARDON, Institut National d'Etudes Démographiques (Ined), Paris, France
Milena SPASOVSKI, Faculty of Geography, University of Belgrade, Serbia

Redakcija / Editorial board

Daniela ARSENOVIĆ, Faculty of Sciences, University of Novi Sad, Novi Sad, Serbia
Mirjana DEVEDŽIĆ, Faculty of Geography, University of Belgrade, Serbia
Damir JOSIPOVIĆ, Institute for Ethnic Studies, Ljubljana, Slovenia
Sanja KLEMPIĆ BOGADI, Institute for Migration and Ethnic Studies, Zagreb, Croatia
Byron KOTZAMANIS, School of Engineering, University of Thessaly, Volos, Greece
Miladin KOVAČEVIĆ, Statistical Office of the Republic of Serbia, Belgrade, Serbia
Ognjen OBUČINA, Institut National d'Etudes Démographiques (Ined), Aubervilliers-Paris, France
Mina PETROVIĆ, Faculty of Philosophy, University of Belgrade, Serbia
Biljana RADIVOJEVIĆ, Faculty of Economics, University of Belgrade, Serbia
Mirjana RAŠEVIĆ, Institute of Social Sciences, Belgrade, Serbia

Tehničko uredništvo / Editorial assistants

Ivana MAGDALENIĆ, Institute of Social Sciences
Marko GALJAK, Institute of Social Sciences

Lektori / Language editors

Nick JOHNS-WICKBERG, Tanja RONČEVIĆ

Grafički dizajn / Layout editor and cover designer

Milorad MITIĆ

STANOVNIŠTVO is indexed in:

CEEOL, CNKI, CrossRef, DOAJ, doiSerbia, EBSCO, ICI Journal Master List, SCImago Journal Ranking (SJR), and SCOPUS.

Štampa / Printed by:

Faculty of Technology and Metallurgy, University of Belgrade; Belgrade, Karnegijeva str. 4 (2021)
Tiraž / Circulation: 250
STANOVNIŠTVO izlazi dva puta godišnje / STANOVNIŠTVO is issued semiannually.

<http://idn.org.rs/ojs3/stanovnistvo/index.php/STNV>

Izdavanje časopisa *Stanovništvo* finansijski je podržalo Ministarstvo prosvete, nauke i tehnološkog razvoja Republike Srbije. Na osnovu rešenja Ministarstva za nauku i tehnologiju br. 413-00-222/2002 od 26.2.2002. časopis *Stanovništvo* je oslobođen plaćanja opšteg poreza na promet /

The publishing of *Stanovništvo* is financially supported by the Ministry of Education, Science and Technological Development of the Republic of Serbia. Based on the decision of the Ministry No. 413-00-222/2002 from 02/26/2002, the journal *Stanovništvo* is exempt from the general sales tax.

Članci objavljeni u časopisu mogu se besplatno preuzeti sa sajta časopisa i distribuirati u edukativne, nekomercijalne svrhe u skladu sa modulom licence *Creative Commons Autorstvo-Nekomercijalno 4.0 Srbija* /

All articles can be downloaded free of charge from the journal website and distributed under the *Creative Commons Attribution-NonCommercial 4.0 Serbia License*.

sadržaj

ČLANCI

- Goran Penev
Biljana Stanković **1** **Bezdetnost fertilnih žena u Srbiji iz demografske perspektive**
- Dragana Pešić Jenačković
Suzana Marković Krstić **23** **Tradicionalnost porodice kao determinanta bračnog i reproduktivnog ponašanja mladih: primer jugoistočne Srbije**
- Ankica Šobot **43** **Razumevanje rodne dimenzije niskog fertiliteta: zaposlenost i rađanje u Evropi**
- Branka Jablan
Marta Šjeničić **65** **Seksualnost i seksualno zdravlje osoba sa invaliditetom – sa posebnim osvrtom na osobe sa oštećenjem vida**
- Ivana Ostojić
Predrag Petrović
Goran Nikolić **83** **Neto međunarodne migracije: panel analiza ekonomskih determinanti**
- Marija Radulović
Milan Kostić **107** **Da li starenje stanovništva utiče na inflaciju?**
- Kosovka Ognjenović **123** **Rodni platni jaz u Srbiji: nasleđe i izvori platnog jaza**

OSVRTI I KOMENTARI

- Dražko Drašković
Vladimir Nikitović **145** **Pobednička rešenja izazova Podacima do boljeg razumevanja procesa depopulacije**

PRIKAZI

- Ankica Šobot **153** **Reproductive Decision-Making in a Macro-Micro Perspective**

AUTORI U OVOJ SVESCI **161**

- Uputstvo za autore **163**

contents

ARTICLES

- Goran Penev
Biljana Stanković **1** Childlessness among women of reproductive age in Serbia from a demographic perspective
- Dragana Pešić Jenačković
Suzana Marković Krstić **23** Traditional family values as a determinant of the marital and reproductive behaviour of young people: the case of Southern and Eastern Serbia
- Ankica Šobot **43** Understanding the gender dimension of low fertility: employment and childbearing in Europe
- Branka Jablan
Marta Sjeničić **65** Sexuality and sexual health of the population with disabilities – with special reference to the population with visual impairment
- Ivana Ostojić
Predrag Petrović
Goran Nikolić **83** Net international migration: A panel analysis of economic determinants
- Marija Radulović
Milan Kostić **107** Does population ageing impact inflation?
- Kosovka Ognjenović **123** Gender wage gap in Serbia: inheritance and sources of the wage gap
- ## REVIEWS & REFLECTIONS
- Draško Drašković
Vladimir Nikitović **145** The winning solutions to the Depopulation Data Challenge
- ## SHORT REVIEWS
- Ankica Šobot **153** Reproductive Decision-Making in a Macro-Micro Perspective
- ## AUTHORS FOR THIS ISSUE
- 161**
- Submission guidelines **163**

Članci

Articles

Childlessness among women of reproductive age in Serbia from a demographic perspective

Goran Penev¹ | Biljana Stanković¹

¹ Demographic Research Centre, Institute of Social Sciences, Belgrade, Serbia

Correspondence

Goran Penev, Demographic Research Centre, Institute of Social Sciences, Kraljice Natalije 45, 11000 Belgrade, Serbia.

Email:

penev@orion.rs

Extended abstract

The social, economic, and cultural changes that have taken place in Europe in the past few decades in the field of fertility have been accompanied by an increase in permanent childlessness. The childlessness level among women born in 1968 is 12% in Serbia, slightly below the European average (14%). The aim of this paper is to explore in more detail the level of childlessness in Serbia and the characteristics of women aged 15-49 without live births. Changes in childlessness over a 60-year period (1961-2020) by five-year age groups were analysed. The basic characteristics of childless women of reproductive age by education, marital status, and age were observed from 1991 to 2011. The paper is based on census and vital statistics data. The authors introduce two new indicators of childlessness: the general childlessness rate (GChR) as the share of women without live births in the total female population aged 15-49, and the age-specific childlessness rate (ASChR) as the percentage of childless women by age. Changes in cumulative fertility rates by age were less influenced by the reproductive behaviour of mothers and much more by an increase in the proportion of childless women. The general childlessness rate until 1991 was relatively stable in Serbia. Since then, it has increased intensely (from 30.1% in 1991 to 41.6% in 2011, and 43.4% in 2020).

The increase in childlessness is largely a consequence of the postponement of first births, but also of the increase in permanent childlessness among women aged 45-49. The postponement of first births has occurred in all age groups and the ASChR has increased across the board. In Serbia, in 2020, the ASChR reached record values for all five-year age groups (36.5% for women aged 30-34, 21.4% for ages 35-39), as did the level of permanent childlessness (13.8% for ages 45-49). The paper also analyses childlessness by education and marital status. According to census data (1991, 2002, and 2011), the general childlessness rate is lowest among women without any formal education and those who haven't completed primary school, and highest among women with a primary education. Childlessness rates are particularly high among women in their thirties and forties. The influence of marital status on the level of childlessness was also confirmed. The GChR of single women was at least 10 times higher than the value for ever married women. The GChR ranged from 96% to 89% for single women and invariably slightly above 8% for ever married women.

The results of direct standardization showed the greater importance of the changes that occurred between 1991 and 2011 by education and marital status of women aged 15-49 on the childlessness level, as well as their completely opposite effects compared to those caused by the change in the age structure. The large impact of changes in marital structure also indicates the possibility of a certain influence on reducing childlessness in Serbia. As the decrease in marriage is not accompanied by a higher

prevalence of stable extramarital unions, it's possible that the creation of more favourable circumstances for an independent life for young people and for forming a union could contribute to reducing the postponement of childbearing, and thus reducing childlessness during and at the end of the reproductive age. This is especially important considering that family and children are highly valued in Serbia. It should be noted that the high and growing shares of women without children in the 30-34 and 35-39 age groups limit the possibilities of reducing permanent childlessness, particularly in the near future.

KEYWORDS

childlessness, fertility, postponement of first births, marital status, educational attainment

Bezdetnost fertilnih žena u Srbiji iz demografske perspektive

Sažetak

Poslednjih decenija širom Evrope zabeleženo je povećanje trajne bezdetnosti. Glavni cilj rada je da se detaljnije istraži nivo bezdetnosti u Srbiji i karakteristike fertilnih žena bez živorođene dece. Analiziraju se promene bezdetnosti u periodu 1961-2020, po petogodišnjim grupama. Osnovne karakteristike žena starih 15-49 godina koje nisu rađale, prema školskoj spremi i bračnom stanju, takođe po starosti, analizirane su za 1991, 2002. i 2011. godinu. Rad je zasnovan na popisnim rezultatima i podacima vitalne statistike.

Kontinuirano značajan porast opšte stope bezdetnosti, koji je započeo 1990-ih (30,1% u 1991), u 2020. godini dostiže 43,4%. U Srbiji je povećanje opšte bezdetnosti najviše posledica odlaganja rađanja prvog deteta, ali i porasta trajne bezdetnosti u kasnim reproduktivnim godinama. Povećanje udela žena bez živorođene dece je prisutno u svim starosnim grupama, a 2020. godine dostignute su maksimalne vrednosti specifičnih stopa (36,5% u starosti 30-34 godine, 21,4% u grupi 35-39), kao i permanentne bezdetnosti (13,8% u starosti 45-49 godina).

Sagledan je i uticaj promena starosne, obrazovne i bračne strukture. Najvažniji činioc povećanja opšte bezdetnosti je promena sastava stanovništva po bračnosti, pre svega veliko povećanje udela neudatih žena, prvenstveno starih 30-49 godina, čije su stope bezdetnosti višestruko veće nego kod ikada udanih žena. Kako nije zabeležena velika zastupljenost vanbračnih zajednica, verovatno bi stvaranje povoljnijih uslova za osamostaljivanje mladih i život u bračnoj zajednici doprinelo smanjenju odlaganja rađanja, a time i smanjenju bezdetnosti tokom i na kraju reproduktivne starosti. Međutim, rastući i aktuelno visoki udeli žena bez dece u starosnim grupama 30-34 i 35-39 ograničavaju mogućnosti smanjenja trajne bezdetnosti.

KLJUČNE REČI

bezdetnost, fertilitet, odlaganje prvog rađanja, školska sprema, bračno stanje

1 UVOD

Promene u domenu fertiliteta su pratile socijalne, ekonomske i kulturne promene koje su se poslednjih decenija odvijale u Evropi. Došlo je do povećanja starosti žena pri rođenju prvog deteta, odlaganja rađanja, ali i porasta trajne bezdetnosti.¹ U generaciji žena rođenih 1968. godine, prosečno je 14% izašlo iz reproduktivnog perioda ne rađajući ni jedno dete (Beaujouan i dr. 2017). Trend porasta trajne bezdetnosti je opšti, ali su razlike među zemljama u dostignutom nivou velike. Po visini učešća žena bez dece prednjači Nemačka (23%). U Francuskoj i Švedskoj je ono na evropskom proseku (14%), dok se Rusija, Češka i Bugarska izdvajaju po veoma niskom učešću žena bez dece (8%) (Beaujouan i dr. 2017). U Srbiji je udeo žena bez dece u istoj generaciji (1968) ispod evropskog proseka i iznosi 12% (Penev i Stanković 2019).

Zbog uticaja koji nerađanje dece ima na demografske i socioekonomske procese, pažnja istraživača i kreatora javnih politika se u sve većoj meri usmerava na ovaj fenomen. Visok nivo bezdetnosti posebno dobija na značaju u uslovima niskog fertiliteta. Ipak, analize pokazuju da su nizak fertilitet i bezdetnost, iako u mnogo čemu slični, ipak različiti fenomeni (Brini 2020). Međunarodna poređenja pokazuju da trendovi i nivo fertiliteta i bezdetnosti ne moraju da se poklapaju (Basten, Sobotka i Zeman 2013). Ipak, značajan porast povezanosti nivoa fertiliteta i bezdetnosti kod žena rođenih 1960-ih ukazuje na rastući

doprinos bezdetnosti niskom fertilitetu (Präg i dr. 2017).

Nerađanje dece može biti rezultat biološke nemogućnosti i tada se obično naziva nevoljnom bezdetnošću. Procenjuje se da fiziološki sterilitet pogađa između 3% i 5% parova (Rowland 2007). S druge strane, neke osobe još u ranom uzrastu ispolje nameru da ne rađaju decu i njihov izbor je tokom vremena vrlo postojan. Ocenjuje se da su osobe koje ne žele da imaju decu postale mnogo slobodnije da to izraze usled smanjivanja socijalnih pritisaka u vezi s formiranjem porodice (Miettinen 2010). Ipak, ovo se odnosi na veoma mali broj ljudi. U Evropi, u proseku je samo 4% muškaraca i 3% žena starih između 18 i 40 godina na pitanje o idealnom broju dece navelo nerađanje dece kao svoj lični ideal. Nizak je i udeo mladih Evropljana (7% muškaraca i 5% žena) koji nameravaju da ostanu bez dece (Miettinen i Szalma 2014).

Većina ljudi ima želju i nameru da rađa decu, a bezdetnost je često samo privremena. Namere o fertilitetu su promenljive tokom vremena, a nerađanje nije samo pitanje izbora, već i postojanja ograničenja i prepreka. Uočeno je da se teže realizuju namere o rađanju prvog deteta nego one o rađanju narednog deteta (Dommermuth, Klobas i Lappegård 2014). Trajna bezdetnost obično predstavlja krajnji ishod mnoštva uticaja i odluka tokom vremena i rezultat je različitih životnih tokova i puteva (Keizer, Dykstra i Jansen 2008; Mynarska i dr. 2015). Istraživači ocenjuju da je širom Evrope utvrđeni porast udela žena bez dece u svim starostima u najvećoj meri posledica progresivnog odlaganja rađanja za neki kasniji uzrast (Sobotka 2009; Mills i dr. 2011; Präg i dr. 2017).

Odlaganje rađanja nosi sa sobom rizik od neostvarivanja namera o rađanju de-

¹ U radu se, i pored izvesnog arhaičnog prizvuka, koristi termin bezdetnost (eng. childlessness). Koristi se i u demografskoj literaturi na makedonskom, bugarskom, češkom, slovačkom, poljskom i ruskom jeziku.

teta, sa starošću žene opada njena mogućnost rađanja, jer se verovatnoća začeca smanjuje, a nepovoljnog ishoda trudnoće povećava. Posle 35. godine neplodnost značajno raste, a metode asistirane reprodukcije kojima se tada češće pribegava su skuplje i manje efikasne nego u mlađem uzrastu (Präg i dr. 2017). Novije procene ukazuju da je porast steriliteta povezanog sa starošću žene sporiji nego što se pretpostavljalo ranije (Leridon 2008). Ipak, medicinski stručnjaci naglašavaju da, mada sve raširenija i dostupnija primena metoda asistirane reprodukcije može stvoriti privid kako se na rađanje može uticati u svakom periodu života, odlaganje rađanja može otežati ili onemogućiti ostvarivanje želje za potomstvom (te Velde i Pearson 2002).

Ukazivanje na visoke stope bezdetnosti među ženama koje su trenutno na kraju reproduktivnog perioda, u javnosti često stvara utisak da su one najviše do sada. Međutim, opsežna studija o dugoročnim trendovima nerađanja dece među ženama rođenim između 1900. i 1972. godine, pokazala je da je sadašnji nivo bezdetnosti u Evropi znatno ispod istorijskog maksimuma (Sobotka 2017). Maksimum od 23% je zabeležen u generacijama žena rođenih početkom 1900-tih, što je posledica Prvog svetskog rata, ogromnih ljudskih gubitaka, poremećene polne strukture i, s tim u vezi, velikog smanjenja broja sklopljenih brakova. Kasnije je do značajnog odlaganja rađanja među bračnim parovima došlo i pod uticajem Velike ekonomske krize (Rowland 2007). Posle Drugog svetskog rata, ekonomski i društveni prosperitet bio je praćen sve većom rasprostranjenošću braka i rađanjem dece u mlađem reproduktivnom uzrastu, kao i socijalnom neprihvaćenošću nerađanja. Među ženama rođenim

1930-ih i 1940-ih godina bezdetnost je bila retka i na najnižem nivou (iznosila je oko 10%), a u zemljama Južne i Istočne Evrope gotovo na nivou fiziološke bezdetnosti (7%).

Ponovni porast nerađanja dece zabeležen je među generacijama žena rođenih 1950-ih (u skandinavskim zemljama) i 1960-ih godina (u zemljama Centralne i Istočne Evrope). Posebno značajan porast zabeležen je u zemljama Južne Evrope, dok je u mnogim bivšim socijalističkim zemljama bezdetnost naglo povećana nakon promene društvenopolitičkog sistema (Sobotka 2017).

Među velikim socijalnim, ekonomskim, političkim i kulturnim promenama koje su od 1970-ih doprinele porastu bezdetnosti spadaju dostupnost moderne kontracepcije, porast obrazovanja žena i njihovo veliko učešće na tržištu rada, promene tradicionalnih porodičnih uloga, a zatim i sve veća nesigurnost mladih na tržištu rada i njihova visoka nezaposlenost. Sve ređe sklapanje braka, široko prisutna nestabilnost partnerskih veza i porast razvoda, kao i veća socijalna prihvaćenost individualnih izbora u vezi nerađanja, takođe značajno doprinose povećanju udela žena koje reproduktivni period završavaju bez dece (Sobotka 2009).

Analiza bezdetnosti u Srbiji je nedovoljno zastupljena u demografskoj literaturi. Ta tema se uglavnom razmatra u radovima o fertilitetu, ali ona nije u fokusu. Cilj ovog članka je da se detaljnije istraži nivo bezdetnosti u Srbiji i sagledaju njegove promene prvenstveno iz demografskog ugla. Takođe, cilj analize je sagledavanje strukturnih karakteristika fertilnih žena bez živorođene dece, pre svega po starosti, obrazovanju i bračnom stanju. Time bi se dopunila postojeća znanja o fertilitetu u Srbiji i ukazalo na potrebu daljih istraživanja.

2 POJMOVNI KONCEPT, TERITORIJALNI I VREMENSKI OKVIRI, PODACI I METODI

U savremenim demografskim istraživanjima fenomena bezdetnosti uglavnom su prisutna dva pristupa. Prvi, „uži“, i mnogo rašireniji, bezdetnost vezuje za kraj fertilnog perioda, najčešće za starosne kohorte 45-49 i/ili 50-54 godine, tj. za tzv. trajnu bezdetnost. Drugi, „širi“ pristup je ređe primenjivan, a razmatra bezdetnost svake starosne grupe fertilnih žena.

U ovom radu prihvaćen je „širi“ koncept. Analiziraju se promene i osnovne karakteristike žena reproduktivnog uzrasta koje nisu rađale, i to po petogodišnjim grupama. Takav pristup omogućava detaljnije sagledavanje zastupljenosti pojave po generacijama, njenih promena i znatno olakšava postavljanje pretpostavki o budućim trendovima bezdetnosti.

Posmatrano je područje Srbije (bez Kosova i Metohije). Analiza bezdetnosti ukupnog ženskog fertilnog stanovništva po starosti odnosi se na razdoblje 1. april 1961 - 1. januar 2020. godine. Drugi deo analize posvećen je sagledavanju bezdetnosti prema dva osnovna sociokulturna obeležja, školskoj spremi i zakonskom bračnom stanju, takođe po starosti, u tri vremenske tačke (1. april 1991, 1. april 2002. i 1. oktobar 2011).

Istraživanje je bazirano na sekundarnim statističkim podacima o ženama u fertilnom periodu (15-49 godina). Osnovni izvori podataka su rezultati popisa stanovništva koji su sprovedeni od 1961. do 2011, kao i tekuće demografske statistike o živorođenjima po redu rođenja i starosti majke, odnosno o smrtnosti fertilnih žena po starosti od 2011. do 2019. godine. Korišćeni su podaci Republičkog zavoda za statistiku (RZS), objavljeni ili dobijeni na zahtev autora. Vrednosti pokazatelja navedenih u radu su izračunate od strane autora.

S obzirom da je naredni popis stanovništva predviđen za 2021. godinu, broj i starosna struktura fertilnih žena u poslepopisnom razdoblju od 1. oktobra 2011. do 31. decembra 2019. procenjeni su od strane autora. Korišćeni su podaci o smrtnosti i živorođenjima žena mlađih od 50 godina prema dvojnjoj klasifikaciji starosti (godine rođenja i navršene godine starosti). Pošlo se od pretpostavke da je smrtnost žena po starosti koje su u periodu 2011-2019. godine rodile prvo dete bila identična smrtnosti ukupnog ženskog stanovništva iste starosti. Prilikom izrade godišnjih procena broja fertilnih žena bez živorođene dece, autori su apstrahovali migracionu komponentu, s obzirom da tekuća migraciona statistika ne objavljuje godišnje podatke o odseljenima iz i doseljenima u Srbiju.

Bazna populacija za izradu procena broja žena bez živorođene dece (1. oktobar 2011) uključuje i procene autora za opštine Bujanovac, Medveđa i Preševo, a na osnovu procena njihovog uobičajenog stanovništva koje je uradio Međunarodni ekspertski tim (Republički zavod za statistiku 2016). Za te opštine urađena je autorska procena broja žena bez dece kod albanskog stanovništva, a polazeći od poznatih relacija nivoa bezdetnosti ukupnog ženskog stanovništva u Srbiji i žena albanske nacionalnosti prema Popisu stanovništva iz 2002. godine.

Radi preciznijeg sagledavanja uticaja bitnijih strukturnih promena na kretanje bezdetnosti primenjen je metod standardizacije. Odabrane su tri standardne strukture ženskog fertilnog stanovništva Srbije (starosna, kao i obrazovna i bračna, takođe po starosti), i to na osnovu podataka Popisa iz 1991. (tabele A.1, A.2 i A.3 u Prilogu), koje su zadržane nepromenjenim za svaku posmatranu godinu. Za određivanje standardizovanih udela žena bez živorođene dece u ukupnom fertilnom

stanovništvu primenjeni su tzv. stvarni udeli žena bez dece po starosti (u 2002, 2011. i 2020. godini), odnosno odgovarajući udeli žena bez dece za svaku starosnu grupu po školskoj spremi, kao i po bračnosti (u 2002. i 2011).

U radu su uvedeni i nazivi za dva pokazatelja bezdetnosti:

- 1) opšta stopa bezdetnosti (OSB), koja predstavlja udeo žena bez živorođene dece u ukupnom ženskom fertilnom stanovništvu (u procentima);
- 2) specifična stopa bezdetnosti (SSB), koja predstavlja udeo žena bez živorođene dece, po starosti, u ukupnom ženskom fertilnom stanovništvu iste starosti (u procentima).

3 REZULTATI I DISKUSIJA

3.1 FERTILNE ŽENE BEZ ŽIVOROĐENE DECE, 1961-2020.

Dugoročno opadajući i relativno rano dostignuti nizak nivo fertiliteta, koji je od 1956. godine nedovoljan za zamenu generacija, predstavlja jednu od osnovnih odlika savremenog demografskog razvitka Srbije (Penev 2001, 2005). U drugoj deceniji 21. veka prisutno je usporeno povećanje fertiliteta, ali je on i dalje nizak (u 2019. godini je za 27% ispod potrebnog za prostu reprodukciju).

U posmatranom periodu, žene rađaju i sve kasnije. Prosečna starost prilikom rođenja deteta je u 2019. dostigla najveću vrednost (30,1 godine), što je za gotovo 6 godina više od minimalne ostvarene 1972. godine (24,3). Još intenzivnije je povećanje prosečne starosti žena prilikom prvorođenja, sa minimalne od 22,1 godine (1971), na maksimalnu od 28,7 godina (2019).

Menja se i starosni model fertiliteta. Najveći fertilitet su, sve do 2000. godine, imale žene stare 20-24 godine, da bi od 2001.

maksimum bio u petogodišnjoj grupi 25-29. Za sagledavanje intenziteta odlaganja rađanja ilustrativni su i podaci za 2000. i 2019. godinu, kada su vrednosti stope ukupnog fertiliteta bile približno iste (1,5 dece po ženi), ali je doprinos žena starijih od 30 godina povećan sa 25% na 47%.

Na smanjenje rađanja, a posebno po starosti, ukazuju i rezultati najnovijih popisa stanovništva. U 2011. u odnosu na 2002. godinu, najveće relativno smanjenje vrednosti stope kumulativnog fertiliteta zabeleženo je kod žena u dvadesetim godinama života (26% odnosno 22% za starosne grupe 20-24 i 25-29 godina).² Smanjen je i nivo završnog fertiliteta (žene stare 45-49), ali neznatno (sa 1,83 na 1,80).

Bitno drugačija slika dobija se analizom promena nivoa fertiliteta žena koje su učestvovala u reprodukciji, tj. fertiliteta majki. Promene su mnogo manje i nisu istosmerne za sve starosne grupe (kreću se od -3% do +3%). Za razliku od završnog fertiliteta ukupnog ženskog stanovništva starog 45-49 godina, majke iste starosti su u 2011. godini imale veći prosečan broj dece nego 2002. godine. Razlika je mala (2,02 prema 2,00 deteta po ženi), ali upućuje na stabilnost reproduktivnog modela žena koje su rađale.

Može se zaključiti da su promene nivoa kumulativnog fertiliteta po starosti bile manje pod uticajem reproduktivnog ponašanja žena koje su rađale (majki), a znatno više pod dejstvom povećanja učešća žena koje nisu rađale. Nivo opšte stope bezdetnosti (OSB) je sve do 1991. godine bio relativno stabilan, čak i lagano opadajući. Nakon toga počinje razdoblje vrlo intenzivnog povećanja udela fertilnih žena bez živorođene dece. On je, za samo dve decenije, između

² Vrednosti stope kumulativnog fertiliteta žena starih 20-24 godine su sa 0,344 deteta po ženi u 2002. smanjene na 0,254 u 2011. godini. Za starosnu grupu 25-29 odgovarajuće vrednosti su 0,936 i 0,729.

Tabela 1. Žensko fertilno stanovništvo bez živorođene dece po starosti, Srbija, 1961-2020.

Starost	1961	1971	1981	1991	2002	2011	2020
Broj žena koje nisu rađale							
Ukupno (15-49)	545052	640327	579879	536408	664229	671894	652705
15-19	203836	301063	233794	228038	234274	189897	169383
20-24	143095	150075	148290	139078	188447	176034	151800
25-29	71188	43158	74605	66947	108685	130233	126142
30-34	46888	37927	38171	35455	50653	74666	81266
35-39	36479	37077	21426	27820	30864	44330	51403
40-44	19295	37197	29248	22735	25032	30645	39734
45-49	24271	33830	34345	16335	26274	26089	32978
Udeo u ukupnom broju žena iste starosti (u %)							
Ukupno (15-49)	31,6	31,7	30,6	30,4	36,7	41,6	43,4
15-19	91,5	91,3	93,0	93,7	96,7	97,4	98,2
20-24	52,8	49,2	54,0	58,7	75,0	82,1	85,0
25-29	23,0	19,6	24,0	27,9	43,3	55,3	62,1
30-34	14,8	13,8	13,3	13,4	21,2	30,6	36,5
35-39	13,3	12,0	10,2	9,2	12,6	18,1	21,4
40-44	12,7	11,9	11,1	8,1	9,3	13,0	16,1
45-49	13,3	12,5	11,6	8,2	8,4	10,6	13,8

Izvor: Izračunato od strane autora na osnovu rezultata popisa stanovništva (od 1961. do 2011), a za 2020. godinu na osnovu rezultata sopstvenih procena.

Napomene: a) prilikom izračunavanja udela žena bez dece nisu uzete u obzir žene nepoznatog broja živorođene dece; b) za 1971. godinu rezultati se odnose na ukupno stanovništvo (u zemlji i inostranstvu), a za 1981. i 1991. na stanovništvo u zemlji; c) za 2002. prema definiciji iz 2002. godine (stanovništvo u zemlji i do 1 godine u inostranstvu, bez interno raseljenih lica), d) za 2011. prema definiciji iz 2011. godine (uobičajeno stanovništvo); e) za 1991. i 2011. godinu bez podataka procena stanovništva opština Bujanovac, Medveđa i Preševo koje je bojkotovalo popis; f) za 2020. godinu procena autora, bez uključivanja spoljnih migracija (procena obuhvata i stanovništvo opština Bujanovac, Medveđa i Preševo koje je bojkotovalo Popis 2011); g) podaci za popise stanovništva obavljene od 1961. do 2002. godine se odnose na 1. april, podaci za 2011. na 1. oktobar, a procene za 2020. godinu na 1. januar.

1991. i 2011, povećan sa 30,1% na 41,6%, a taj trend je nastavljen i u narednim godinama (tabela 1). Istovremeno, naglo je povećan i broj žena bez dece, koji maksimum (672 hiljade) dostiže u vreme Popisa stanovništva iz 2011. godine.

Povećanje bezdetnosti u najvećoj meri uzrokovano je odlaganjem rađanja prvog deteta, ali i porastom trajne bezdetnosti žena u kasnim prokreativnim godinama (Rašević 2006, 2015). Odlaganje prvog rađanja

se ne odnosi samo na mlađe (20-24 i 25-29 godina), već i na žene starijeg reproduktivnog uzrasta (30-39 godina) i to uprkos relativno značajnom povećanju njihovih stopa fertiliteta (Penev i Predojević-Despić 2019).

Vrednosti specifičnih stopa bezdetnosti (SSB), po pravilu, opadaju sa starošću. Najintenzivnije smanjenje s povećanjem starosti ostvaruje se, kako apsolutno, tako i relativno, kod žena starih 15-29 godina, koje se odlikuju i najvećim vrednostima SSB. U

samo nekoliko popisa su zabeležena odstupanja od spomenutog pravila i to isključivo kod starosnih grupa 40-44 i 45-49 godina, s tim što su razlike u odnosu na mlađe kohorte vrlo male (tabela 1). Vrednosti SSB, posmatrano po starosnim grupama, imale su приметно rastući trend. Kod najmlađih (15-19, 20-24 i 25-29 godina) to je slučaj od međupopisnog perioda 1971-1981, a kod ostalih počev od razdoblja 1991-2002.

Prema Popisu stanovništva iz 2011. godine, udeo žena bez dece najveći je kod najmlađih (15-19). Tek svaka četrdeseta žena tog uzrasta je rađala, dok je udeo žena bez živorođene dece iznosio 97,4%. Među ženama starim 20-24 godine 82% nisu rađale, u starosnoj grupi 25-29 više nego svaka druga nije rađala, dok je u starosnoj kohorti 30-34 godine to bezmalo svaka treća. U poređenju s rezultatima prethodnih popisa, u 2011. godini registrovan je maksimalan udeo žena bez dece i to kod svih petogodišnjih starosnih grupa mlađih od 45 godina (tabela 1). Apsolutne razlike u odnosu na minimalna učešća žena bez dece (uglavnom su zabeležene 1971) najveće su kod žena u optimalnom fertilnom periodu (20-34 godine). Apsolutno, kao i relativno, najveće povećanje SSB ostvareno je kod žena starih 25-29 godina, koje se odlikuju i najvišim fertilitetom.

Starosna grupa 45-49 jedina je koja u 2011. godini nije imala maksimalni udeo žena bez dece. Ipak, on je, sa ostvarenih 10,6%, bio veći nego u vreme prethodna dva popisa.

U poslepopisnom periodu nastavljen je višedecenijski trend povećanja udela žena bez dece, i to uz dostizanje rekordno visokih vrednosti ne samo OSB (43,4%), već i SSB-a, i to za sve petogodišnje starosne grupe fertilnih žena (tabela 1). Prema procenama autora, u Srbiji je 1. januara 2020. godine bez živorođene dece bila više nego svaka treća (36,5%) žena stara 30-34 i više nego svaka peta (21,4%) stara 35-39 godina. Mak-

simalan nivo dostigla je i tzv. permanentna bezdetnost, koja je za starosnu grupu 45-49 godina iznosila 13,8%.

3.2 BEZDETNOST PREMA ŠKOLSKOJ SPREMI

Veza između nivoa obrazovanja i fertiliteta detaljno je i često sagledavana ne samo iz demografskog, već i ekonomskog, sociološkog i kulturološkog aspekta. Rezultati istraživanja potvrđuju da žene s najvišom školskom spremom imaju najmanji prosečan broj živorođene dece, najduže odlažu rađanja, a među njima je najveća zastupljenost trajne bezdetnosti. Objašnjenja se uglavnom odnose na povezanost niza sociokulturnih, psiholoških, medicinskih, ali i čisto demografskih faktora, pre svega starosti žene prilikom živorođenja deteta, pri izlasku na tržište rada, prilikom stupanja u partnersku zajednicu, itd. (Billari i Philipov 2004; Kravdal i Rindfuss 2008; Testa 2014, Brzozowska 2015; Rašević 2015).

Obrazovanje se ističe i kao važna determinanta bezdetnosti. Iako visoko obrazovane žene ne iskazuju veću želju da ostanu bez dece, bezdetnost je rasprostranjenija među njima (Verweij i dr. 2019; Tanturri i dr. 2015). Istraživači naglašavaju da nerađanje dece ne treba povezivati sa stereotipnom slikom visoko obrazovanih žena orijentisanih na karijeru. Niski i stagnantni udeli voljne bezdetnosti upućuju da je nerađanje u kasnim tridesetim i ranim četrdesetim godinama umnogome neželjeno ili nevoljno (Präg i dr. 2017).

Početak masovnog širenja obrazovanja, značajno je povećan broj žena sa srednjom školskom spremom, dok je porast broja žena s visokim obrazovanjem bio umereniji. Vremenom se razlika u stopama bezdetnosti žena s nižim i srednjim obrazovanjem smanjivala, a u većini zemalja, kod

Tabela 2. Žensko fertilno stanovništvo bez živorođene dece po starosti i školskoj spremi, Srbija, 1991., 2002. i 2011.

Starost	Bez škole ili manje od osnovne			Osnovna škola			Srednja školska sprema			Viša ili visoka školska sprema		
	1991	2002	2011	1991	2002	2011	1991	2002	2011	1991	2002	2011
Ukupno (15-49)	43780	29367	12527	213486	207727	162308	226088	335491	340273	50390	74734	154071
15-19	22043	16233	4723	165291	165237	137145	38828	44019	47668	134	80	72
20-24	3760	3252	1902	18261	15381	7292	108890	159187	144525	7716	7510	21876
25-29	2277	1902	1315	7690	8273	4831	38591	69615	65773	18207	26794	57855
30-34	2659	1453	1235	6103	4909	3915	16228	25854	33091	10363	17247	36002
35-39	3489	1526	1092	6337	3873	3232	11221	14897	21257	6689	9828	18367
40-44	4100	1986	1055	5687	4271	2980	8127	11261	15172	4768	7004	11092
45-49	5452	3015	1205	4117	5783	2913	4203	10658	12787	2513	6271	8807
Ukupno (15-49)	15,8	25,8	27,7	35,8	40,4	49,0	31,9	36,4	37,6	28,3	34,7	47,0
15-19	86,6	88,1	75,2	94,7	97,5	98,2	93,6	96,8	97,9	89,3	96,4	97,3
20-24	32,5	39,1	34,7	33,1	43,2	42,9	68,1	82,0	85,9	78,2	89,8	94,1
25-29	16,1	24,2	22,1	13,5	19,1	21,9	28,7	44,4	49,5	54,0	72,3	78,6
30-34	9,0	18,8	19,2	8,4	10,0	13,1	13,1	19,3	24,7	26,5	41,5	49,6
35-39	6,9	15,3	18,1	6,7	7,3	9,0	9,7	11,2	15,0	16,8	23,0	30,4
40-44	6,6	9,7	16,9	6,3	6,4	7,3	8,9	8,5	11,0	13,0	16,2	22,5
45-49	6,5	7,3	13,7	7,8	6,0	6,4	9,8	8,4	9,0	13,3	14,8	18,1

Udeo u ukupnom broju žena iste starosti (u %)

Broj žena koje nisu radale

Izvor: Izračunato od strane autora na osnovu rezultata popisa stanovništva iz 1991., 2002. i 2011. godine.

Napomena: Videti napomene uz tabelu 1.

mlađih generacija, nivoi bezdetnosti po školskoj spremi su konvergirali. To ujedno objašnjava zašto u Evropi poboljšanje obrazovne strukture nije značajnije povećalo nivo trajne bezdetnosti (Beaujouan, Brzozowska i Zeman 2015).

Važnost nivoa obrazovanja kao determinante fertiliteta davno je ustanovljena i kod stanovništva Srbije, ne samo u pogledu obima rađanja, već i udela žena bez živorođene dece (Rašević 1971; Todorović 1991; Penev 1995). Poslednjih godina posebna pažnja posvećivana je razlikama u nivou fertiliteta i reproduktivnom ponašanju visokoobrazovanih i ostalih, manje obrazovanih, žena (Mirić 2018).

Posmatrano po školskoj spremi, u periodu 1991-2011, vrednosti OSB su u svakom narednom popisu veće nego u prethodnom, ali s naglašenim razlikama između obrazovnih grupa. To važi kako u dostignutom nivou, tako i u intenzitetu povećanja (tabela 2).

Opšta bezdetnost je najmanja kod žena bez škole ili bez završene osnovne škole, a najveća kod žena s osnovnom školom. Povećanje OSB je između 1991. i 2002. godine bilo najveće kod najmanje obrazovanih žena (bez školske spreme ili bez osnovne škole), dok je u periodu 2002-2011. ono bilo najintenzivnije kod najobrazovanijih žena (s višom ili visokom školskom spremom).

Potpuno drugačija slika dobija se ukoliko se bezdetnost obrazovnih grupa posmatra po starosti. Kod petogodišnjih grupa starijih od 25 godina najmanje vrednosti SSBsu kod žena s osnovnom školom. Porastom obrazovnog nivoa povećavaju se i udeli žena bez dece, koji dostižu maksimalne vrednosti kod najobrazovanijih žena (viša ili visoka školska sprema - VVS). Ujedno, u grupi žena s VVS-om bilo je najintenzivnije i povećanje vrednosti SSB-a u tridesetim i četrdesetim godinama života (tabela 2).

Kontinuirana, ali neujednačena povećanja vrednosti SSB-a po obrazovnim grupama rezultirala su povećanjem razlika između maksimalnih i minimalnih vrednosti tog pokazatelja bezdetnosti.³ Naročito je veliko povećanje razlika u bezdetnosti između žena s tercijarnim obrazovanjem i žena sa završenom srednjom, a posebno s osnovnom školom.

Razlike u nivou SSB, s obzirom na školsku spremu, nisu u skladu s diferenciranošću vrednosti OSB-a. U 2011. godini OSB žena sa završenom osnovnom školom (49,0%) znatno je veća od stope žena sa srednjom školom (37,6%) i na približno istom nivou kao kod žena s VVS-om (47,0%). Istovremeno, SSB su kod svih starosnih grupa, osim 15-19, najmanje upravo kod žena s osnovnim obrazovanjem i višestruko niže u odnosu na odgovarajuće stope za žene s tercijarnim obrazovanjem. To se može objasniti različitom starosnom strukturom ženskog fertilenog stanovništva po školskoj spremi. Kod žena s osnovnom školom najviše ih je u starosti 15-19 godina (42,2% – tabela A.2).⁴ To su uglavnom učenice srednjih škola koje su gotovo sve (98,2%) bez živorođene dece. Tako visok ponder starosne grupe s gotovo stopostotnom bezdetnošću nužno se odražava i na visoku vrednost OSB-a (tabela 2).

Velike razlike u visini OSB-a žena sa srednjim obrazovanjem i onih s tercijarnim (37,6% prema 47,0%) takođe se mogu objasniti njihovim bitno drugačijim starosnim sastavom. Kod žena sa SSS-om, počev od starosne grupe 25-29 godina, udeli pojedinačnih petogodišta su vrlo

³ Izrazito odstupanje je jedino kod žena bez završene osnovne škole i to samo za mlađe od 30 godina, kod kojih su 2011. godine vrednosti SSB bile niže nego 2002. godini.

⁴ U 1991. godini, udeo te najmlađe starosne grupe u ukupnom broju fertilenih žena sa završenom osnovnom školom bio je mnogo manji (28,5%).

ujednačeni, sa po približno 15%, ali, ipak, s najvećim udelom najstarije starosne grupe (15,7% za stare 45-49) koja se odlikuje i najmanjim udelom žena bez živorođene dece, što je u znatnoj meri uticalo i na relativno nisku vrednost OSB-a. Istovremeno, visoka vrednost OSB-a žena s VVS-om umnogome je određena njihovom specifičnom starosnom strukturom. U toj obrazovnoj grupi najveći je udeo žena starosti 25-29 i 30-34 godine (sa po preko 22%) koje imaju relativno visoke vrednosti SSB-a i znatno su više nego kod žena sa SŠS-om. Uz to, kod žena s VVS-om udeli starijih petogodišta (35-49), kao i odgovarajuće vrednosti SSB-a, opadali su sa starošću, što je znatno umanjilo uticaj na smanjenje nivoa OSB-a (tabela 2).

3.3 BEZDETNOST PREMA BRAČNOM STANJU

Bračnost stanovništva predstavlja jednu od osnovnih sociokulturnih determinanti fertiliteta, ali i važan faktor bezdetnosti. Udeo ikad udanih žena negativno je povezan s trajnom bezdetnošću. Takođe, nivo bezdetnosti je veći u zemljama u kojima je veća prosečna starost pri stupanju u brak, kao i pri rađanju prvog deteta, što ukazuje na mogući uticaj teškoća pri prelasku u odraslo doba i odlaganja rađanja na trajnu bezdetnost (Präg i dr. 2017). Na individualnom planu, stabilan partnerski odnos je prepoznat kao najznačajnija determinanta postojanja i ostvarivanja namere da se rodi dete. Nepostojanje stabilne partnerske veze, u formi braka ili kohabitacije, naglašeno je važan uzrok neostvarivanja materinstva, ali i voljne bezdetnosti među parovima (Gray, Evans i Reimondos 2013; Tomanović, Stanojević i Ljubičić 2016). Iako je u Evropi poslednjih decenija znatno smanjena veza života u braku s rađanjem dece, za većinu žena,

brak ne gubi na značaju i dalje ostaje tesno povezan s rađanjem prvog deteta (Holland 2017; Keizer, Dykstra i Jansen 2008; Stanković i Penev 2010; Miettinen i dr. 2015).

I pored činjenice da se u Srbiji kontinuirano povećava udeo vanbračne dece, brak i dalje predstavlja dominantni okvir rađanja (Stanković 2019). Na to upućuju i popisni podaci o višestruko nižim vrednostima stope kumulativnog fertiliteta neudatih žena u odnosu na fertilitet ikada udanih žena (Rašević 2015). I podaci popisa iz 1991, 2002. i 2011. godine o udelima žena bez živorođene dece po bračnosti ukazuju na ogromne razlike u stopama bezdetnosti neudatih i ikada udanih žena (udate, udovice i razvedene). Vrednosti OSB-a neudatih su bile najmanje deset puta veće nego za ikada udane žene. One su za neudate iznosile od 96% do 89%, a za žene u braku ili koje su bile u braku, u proseku, neznatno iznad 8% (tabela 3).

Udeo žena bez živorođene dece, po zakonskom bračnom stanju, najveći je među neudatim, a najmanji među udovicama (tabela 3). U 1991, 2002. i 2011. godini, odgovarajuće vrednosti OSB-a za neudate su 95,9%, 94,2% i 88,8%, dok su za udovice one iznosile 5,8%, 5,2% i 5,4%, respektivno. Opšte stope bezdetnosti udatih i razvedenih žena su veće nego za udovice, ali i višestruko manje nego za neudate žene.

I po starosti, među neudatim je izrazito najveće učešće žena bez živorođene dece. Vrednosti SSB su opadajuće po starosti, ali su one i kod najstarijih neudatih fertitnih žena (45-49) vrlo visoke (64,2%). Iako su vrednosti SSB-a u 2011. godini bile niže nego 1991. i 2002, zadržane su velike razlike u odnosu na odgovarajuće vrednosti ikada udanih žena. To se posebno odnosi na razlike u 40-im godinama života, kada se bezdetnost može okarakterisati kao kvazi

Tabela 3. Žensko fertilno stanovništvo bez živorođene dece po starosti i zakonskom bračnom stanju. Srbija, 1991, 2002. i 2011.

Starost	Neudata			Udata			Udovica			Razvedena		
	1991	2002	2011	1991	2002	2011	1991	2002	2011	1991	2002	2011
Broj žena koje nisu rađale												
Ukupno (15-49)	423372	563413	588809	97068	86100	68985	1985	2020	1277	9985	8780	8294
15-19	213713	225569	187316	11681	5914	1484	39	26	9	758	133	31
20-24	113663	170259	165957	23476	16996	8451	104	66	14	1020	472	287
25-29	46508	87726	110716	18600	19613	17846	119	138	35	1280	962	807
30-34	20543	35690	56957	12970	13344	15758	183	179	93	1488	1315	1355
35-39	13864	19039	32185	11543	9823	9883	282	267	144	1890	1640	1797
40-44	9590	13124	20417	10392	9492	7751	494	424	333	2030	1913	1886
45-49	5491	12006	15261	8406	10918	7812	764	920	649	1519	2345	2131
Udeo u ukupnom broju žena iste starosti (u %)												
Ukupno (15-49)	95,9	94,2	88,8	8,0	7,9	8,2	5,8	5,2	5,4	14,5	11,0	10,3
15-19	99,0	99,3	98,6	47,9	48,7	40,0	22,5	29,9	47,4	68,2	39,9	21,1
20-24	97,4	97,0	94,8	20,4	23,6	23,5	17,4	15,6	10,7	27,6	19,6	16,7
25-29	94,1	93,0	89,3	10,3	13,3	17,2	9,0	11,1	7,6	17,1	13,5	13,6
30-34	86,7	85,2	78,4	5,7	7,3	10,0	6,3	6,6	7,1	13,0	11,3	11,6
35-39	81,3	77,6	69,2	4,4	4,9	5,6	4,7	5,3	4,8	11,6	10,6	10,3
40-44	79,4	71,9	64,9	4,3	4,3	4,4	4,9	4,4	5,4	11,9	9,8	9,2
45-49	78,7	72,5	64,2	5,1	4,3	4,2	6,0	4,7	5,2	13,1	9,9	9,4

Izvor: Izračunato od strane autora na osnovu rezultata popisa stanovništva iz 1991, 2002. i 2011. godine.

Napomena: Videti napomene uz tabelu 1.

permanentna, i kada su stope bezdetnosti neudatih bile preko 10 puta veća nego kod ikada udatih žena.

U pogledu smera promena vrednosti SSB posebno se izdvaja kontingent žena u braku. Osim kod najmlađih (15-19) i najstarijih (45-49) udatih žena, kod svih ostalih petogodišta vrednosti SSB su u svakom popisu bile veće nego u prethodnom. Ipak, apsolutno posmatrano, smanjenja kod udatih žena su znatno manja od povećanja kod neudatih, što se posebno odnosi na petogodišta od 30. do 44. godine starosti.

Rezultati popisa iz 1991, 2002. i 2011. godine potvrđuju da se bezdetnost u Sr-

biji u najvećoj meri odnosi na neudate žene (tabela 3). Zastupljenost neudatih u ukupnom broju žena bez živorođene dece se povećavala (sa 79,5% u 1991. godini na 88,2% u 2011). I po svim petogodišnjim grupama, udeli neudatih u ukupnom broju žena koje nisu rađale bili su najveći⁵ i stalno rastući. Istovremeno, povećanjem starosti kontinuirano opada zastupljenost neudatih među ženama bez dece. Učešće neudatih je najveće kod najmlađih (15-19). Ono je 1991. iznosilo 94,5%, a u

⁵ Jedini izuzetak su starosne grupe 40-44 i 45-49 i to samo u 1991. godini, kada su među ženama bez živorođene dece udate bile brojnije od neudatih (tabela 3).

2011. bilo je bezmalo stopostotno (99,2%). Njihovo najmanje učešće je među najstarijim fertilem ženama (45-49). Ono je 1991. godine iznosilo 33,9%, da bi 2011. ta minimalna vrednost bila znatno veća i sa 59,0% prvi put premašila natpolovično učešće.

Povećanje udela neudatih u ukupnom broju žena bez živorođene dece, kako ukupno, tako i po starosti, na prvi pogled deluje neočekivano s obzirom da je to jedina grupa po bračnosti s permanentnim smanjenjem vrednosti opšte i specifičnih stopa bezdetnosti i s gotovo potpuno drugačijim smerom promena u odnosu na kontingent udatih žena (tabela 3). To se prvenstveno može objasniti krupnim transformacijama strukture ženskog stanovništva po bračnosti, koje se manifestuju kroz stalno i značajno povećanje udela neudatih u ukupnom broju fertilem žena i po starosti, uz istovremeno smanjenje udela udatih (tabela A.3).

3.4 STAROST, OBRAZOVANJE I BRAČNO STANJE KAO DETERMINANTE OPŠTE BEZDETNOSTI

Promene starosne, obrazovne i bračne strukture stanovništva Srbije, koje su za razdoblje nakon 1990. godine istaknute kao važnije determinante fertiliteta, mogu se okarakterisati kao istosmerne i uglavnom predstavljaju nastavak tendencija prisutnih od sredine 20. veka.

U periodu nakon 1991. godine, menjanje starosne strukture stanovništva Srbije ogleda se u stalnom smanjenju udela mlađih i neprestanom povećanju udela starih u ukupnom stanovništvu odnosno u kontinuiranom i vrlo intenzivnom demografskom starenju (Penev 2018). I promene obrazovne strukture stanovništva su se najpre odvijale kroz stalno smanjenje

udela lica nižeg obrazovnog nivoa, uz istovremeno povećanje broja i udela lica sa sekundarnim ili tercijarnim obrazovanjem (Stanković 2006; Šobot 2015).

Struktura stanovništva po zakonskom bračnom stanju se u oba posmatrana međupopisna razdoblja menjala tako što je povećavan udeo lica koja nisu u braku, odnosno smanjivan udeo lica koja su u braku (Petrović 2006; Stanković 2015). Povećanje udela lica koja nisu u braku odnosi se na sve tri grupe: neoženjene/neudate, obudovele i razvedene, s tim što je između 1991. i 2011. godine ono bilo najveće kod osoba koje nikada nisu bila u braku.

Promene strukture ženskog fertilem kontingenta po starosti, školskoj spremi i bračnom stanju bile su vrlo slične, a u nekim slučajevima i gotovo istog smera kao i one kod ukupnog stanovništva Srbije.

Transformacija interne starosne strukture ženskog fertilem stanovništva u periodu 1991-2020. odvijala se u smeru relativno intenzivnog demografskog starenja. Ukoliko se posmatraju samo prva i poslednja godina, u ukupnom ženskom stanovništvu reproduktivne starosti udeo svakog petogodišta između 15. i 39. godine u 1991. bio je veći, a udeli žena na kraju fertilem perioda (40-44, 45-49) manji nego 2020. godine (tabela A.1). Vrlo je ilustrativno da su dve najmlađe (15-19 i 20-24) i dve najstarije petogodišnje grupe (40-44 i 45-49) u 1991. godini imale gotovo istovetno učešće u ukupnom fertilem stanovništvu (27,1% i 27,2%), da bi u 2020. godini udeo najmlađih fertilem žena bio smanjen na 23,4%, a udeo najstarijih povećan na 32,3%.

S aspekta bezdetnosti treba istaći da je najveće smanjenje udela ostvareno kod najmlađih fertilem žena (15-19), a najveće povećanje kod žena na kraju reproduktivnog perioda (45-49). To su ujedno i staro-

sne grupe s najvećim, odnosno najmanjim vrednostima SSB (tabela 1).

Promene sastava fertilnog kontingenta po školskoj spremi ostvarene u periodu 1991-2011. ukazuju na bitno poboljšanje obrazovnih karakteristika i to izraženije nego za ukupno stanovništvo. Ono se ogleda u stalnom i značajnom smanjenju broja i udela najmanje obrazovanih žena (bez škole ili sa nepotpunom ili završenom osnovnom školom) i u povećanju udela žena sa srednjoškolskim, a posebno s tercijarnim obrazovanjem (tabela A.2).

Broj fertilnih žena bez završene osnovne škole je za samo 20 godina smanjen preko 6 puta (sa 279 hiljada u 1991. na 45 hiljada u 2011), a njihov udeo u ukupnom starosnom kontingentu sa 15,8% na 2,8%. Posebno su izražene promene kod žena u 40-im godinama. U istom razdoblju, njihov udeo je smanjen sa 22,3% na 2,7% (za stare 40-44) odnosno sa 42,4% na 3,6% (45-49).

Istovremeno, suprotne su promene broja i udela najobrazovanijih žena (sa VVS). Njihov broj je povećan za 83% (sa 179,2 hiljade na 327,9 hiljada), a udeo u ukupnom fertilnom stanovništvu dupliran (sa 10,1% na 20,4%). Veliko povećanje udela žena tog obrazovnog nivoa ostvareno je kod svih relevantnih starosnih grupa. Apsolutno najveće zabeleženo je kod petogodišnjih grupa 25-29 i 30-34 godine, koje su u 2011. godini, s udelima od 31,4% i 29,9%, bile preko dva puta zastupljenije nego 1991. godini. Ujedno, prema popisnim podacima iz 2011, među fertilnim ženama starosti 25-34 godine, one s VVS bile su 2,3 puta brojnije od najneobrazovanijih (s najviše završenom osnovnom školom). U 1991. godini odnos je bio gotovo potpuno obrnut – najmanje obrazovane žene bile su 2,4 puta brojnije od najobrazovanijih (tabela A.2).

Vrlo intenzivno smanjenje najmanje obrazovanih žena, uz istovremeno veliko

povećanje broja žena s najvišim obrazovanjem ima posebnu važnost za kretanje broja žena bez živorođene dece. Radi se o obrazovnim kontingentima koji su se tokom posmatranog perioda odlikovali najnižim odnosno najvišim vrednostima SSB-a (tabela 2).

Bračna struktura ženskog stanovništva starog 15-49 godina, kao treća izabrana determinanta fertiliteta, je takođe pretrpela velike transformacije. One su se u posmatranom periodu prvenstveno odrazile kroz promene udela neudatih i udatih žena, kako u ukupnom fertilnom stanovništvu, tako i po starosti. Ostale dve kategorije, udovice i razvedene, su mnogo manje zastupljene (u zbiru su činile oko 6% ukupnog fertilnog kontingenta), a njihove promene su bile znantno umerenije.

Promene udela neudatih i udatih žena su bile dijametralno suprotne. Kontingent neudatih žena se kontinuirano povećavao, kako brojčano, tako i udelom u ukupnom fertilnom stanovništvu. Za samo dve decenije, broj neudatih žena je povećan za 50%, a udeo u ukupnom fertilnom stanovništvu povećan za gotovo dve trećine (tabela A.3). Istosmerne promene su se odvijale i u pogledu učešća u ukupnom fertilnom stanovništvu po starosti, s izuzetkom najmlađe starosne grupe i to samo prilikom kretanja broja neudatih žena. Apsolutno najveće povećanje brojnosti je ostvareno kod žena starih 25-29 godina (više nego udvostručenje, sa 50 hiljada na 124 hiljade), a takođe i apsolutno najveće povećanje udela u ukupnom broju žena iste starosti (sa 20,7% na 53,9%).

Veoma ubrzane su bile i promene kod udatih žena. Za 20 godina broj fertilnih žena koje su u braku smanjen je sa 1,2 miliona (1991) na 840 hiljada (2011), a njihov udeo u ukupnom fertilnom stanovništvu sa 69,0% na 52,3%. Istosmerne

Tabela 4. Standardizovane opšte stope bezdetnosti na osnovu standardizovanih struktura po starosti, školskoj spremi i bračnosti. Srbija, 1991, 2002, 2011. i 2020.

Godina	Opšta stopa bezdetnosti (u %)				Broj fertilnih žena bez živorođene dece			
	stvarna	standardizovana			stvaran	nakon standardizacije		
		po starosti	po školskoj spremi	po bračnosti		po starosti	po školskoj spremi	po bračnosti
1991	30,4	30,4	30,4	30,4	536408	536408	536408	536408
2002	36,7	37,0	35,5	30,6	664229	668982	642289	552751
2011	41,6	42,8	37,6	29,6	671894	691739	607160	477542
2020	43,4	46,5	-	-	652705	699562	-	-

Izvor: Proračun autora

promene utvrđene su i za sve petogodišnje starosne grupe fertilnih udatih žena mlađih od 45 godina (smanjenje broja i udela udatih žena). Jedini izuzetak od kontinuiranog smanjenja broja udatih žena je primećen kod najstarijeg petogodišta (45-49), jer je, zbog zamene ratnih „krnjih“ generacija *baby-boom* generacijama, broj udatih žena između 1991. i 2002. godine naglo povećan, ali kasnije, do 2011. godine, i naglo smanjen.

Povećanjem starosti, udeo neudatih u ukupnom broju fertilnih žena opada, a kod udatih, udovica i razvedenih žena, on se kontinuirano povećava. U 2011. godini najmanje vrednosti svake od tri kategorije ikada udavanih žena registrovane su kod najmlađih (15-19), da bi uz stalno povećanje dostigle svoje maksimume u starosti 45-49 godina.

Ostvarene promene bračne strukture nužno su se odrazile na kretanje opšte i bezdetnosti po starosti, posebno jer su neudate i udate žene dva najbrojnija bračna kontingenta, a ujedno i grupe s najvećim odnosno s najmanjim vrednostima SSB (tabela 3).

Naglašene razlike u vrednostima SSB koje postoje po starosti, nivou školske spreme i zakonskom bračnom stanju potvrđuju važnost svakog od tri izabrana obeležja kao determinante bezdetnosti u

Srbiji (tabele 1, 2 i 3). Bliže određenje uloge svake determinante pojedinačno moguće je primenom metoda standardizacije odnosno poređenjem vrednosti stvarnih i standardizovanih stopa opšte bezdetnosti izračunatih zadržavanjem starosne strukture odnosno strukture po školskoj spremi i bračnom stanju iz 1991. godine (tabele A.1, A.2, A.3), uz istovremenu pretpostavku da su u sva tri slučaja promene specifičnih stopa bezdetnosti identične stvarnim stopama iz 2002, 2011. odnosno 2020. godine (tabele 1, 2 i 3).

Standardizacijom starosne strukture iz 1991. godine dobijene vrednosti standardizovane opšte stope bezdetnosti su u sva tri vremenska preseka veće od statistički registrovanih. Razlike nisu velike, a ukazuju da su ostvarene promene starosne strukture (demografsko starenje), pri ostalim nepromenjenim uslovima (vrednosti SSB), usporile povećanje OSB. Za 2020. godinu razlika iznosi 3,1 procentni poen (stvarna OSB od 43,4% prema standardizovanoj od 46,5%). Ujedno, promena starosne strukture je usporila i povećanje broja žena bez dece za 46,9 hiljada (tabela 4).

Rezultati standardizacije po druga dva obeležja su bitno drugačiji. Dobijene vrednosti standardizovane opšte stope bezdetnosti su znatno manje od onih do-

bijenih na osnovu standardne starosne strukture, a bitno manje i od stvarnih vrednosti OSB za 2011. godinu. Takve razlike ukazuju ne samo na veći značaj realizovanih promena obrazovne i bračne strukture ženskog fertilnog stanovništva na kretanje OSB, već i na njihove sasvim suprotne efekte od onih uslovljenih promenom starosne strukture. To implicira da je eliminisanje uticaja promena obrazovne i bračne strukture (veliko poboljšanje obrazovnog nivoa i vrlo intenzivno povećanje udela neudatih, odnosno izuzetno smanjenje učešća udatih) rezultiralo znatno manjim udelom žena bez dece.

Tako bi ispunjenje pretpostavki na kojima je zasnovana konstrukcija standardizovane OSB po školskoj spremi u 2011. godini rezultiralo njenom приметно manjom vrednošću od stvarne (za 4,0 procentna poena). U konkrentom slučaju to upućuje da je znatno poboljšanje obrazovne strukture umnogome ubrzalo povećanje broja žena bez dece, kao i njihovog udela u ukupnom ženskom fertilnom stanovništvu.

Izrazito najveće razlike između stvarnih i standardizovanih OSB su ostvarene u slučaju "zamrzavanja" bračne strukture po starosti iz 1991. godine. Za 2011. je dobijena standardizovana OSB od 29,6% koja je za tačno 12 procentnih poena veća od realne stope za istu godinu. Ujedno, ostvarenje pretpostavke o konstantnoj bračnoj strukturi bi u 2011. godini rezultiralo s gotovo 200 hiljada manjim brojem žena bez živorođene dece od evidentiranog popisom stanovništva. Očigledno da su važne promene u sastavu fertilnog stanovništva po bračnom stanju, koje su ostvarene u jednom demografski kratkom dvadesetogodišnjem periodu, znatno uticale na intenziviranje povećanja broja žena bez živorođene dece.

Navedeni rezultati primene metoda standardizacije ukazuju na značaj i smer

uticaja promena nekih od najvažnijih determinanti fertiliteta na kretanje bezdetnosti u Srbiji na prelazu iz 20. u 21. vek. Stečeni novi uvidi su nesumnjivo bitni za bolje razumevanje fenomena nerađanja, ali treba imati u vidu da su to samo rezultati jednog simplificiranog modelskog pristupa, dok je interakcija svih relevantnih determinanti bezdetnosti u Srbiji mnogo kompleksnija.

4 ZAKLJUČAK

Analiza nivoa bezdetnosti i njegovih promena u dužem vremenskom periodu, kao i osnovnih karakteristika žena reproduktivnog uzrasta koje nisu rađale, posebno stoga što je urađena i po petogodišnjim starosnim grupama, pružila je nova saznanja o fenomenu bezdetnosti u Srbiji. Omogućila je bolje sagledavanje uticaja reproduktivnog ponašanja žena koje nisu rađale na nizak fertilitet. Uvidi dobijeni istraživanjem, a posebno tabelarni prikazi u apsolutnim i relativnim vrednostima, mogu da budu od koristi i istraživačima drugih naučnih profila.

Dok je bezdetnost među fertilnim ženama u Srbiji tokom 1960-ih, 1970-ih i 1980-ih mogla biti ocenjena kao stabilna, a trajna bezdetnost (45-49) jasno opadajuća, u narednim decenijama ona je ubrzano rastuća. Počev od turbulentnih 1990-ih, a kasnije i u decenijama nezavršene tranzicije, odvijalo se ubrzano i kontinuirano povećanje bezdetnosti, kako opšte, tako i po starosti, koje je rezultiralo i znatnim povećanjem trajne bezdetnosti. Odlaganje prvog rađanja se odvijalo u svim starostima, a specifične stope bezdetnosti su se povećavale. Maksimalne vrednosti su identifikovane za 2011, a naglašava se da je najveće povećanje stope bezdetnosti ostvareno kod petogodišta s najvišim fertilitetom. Rezultati pro-

cene autora ukazuju da je rastući trend nivoa bezdetnosti nastavljen, i da je 1. januara 2020. godine dostignuta rekordna vrednost OSB-a od 43,4%. Bez živorođene dece je više od trećine žena starih 30-34 i više od petine starih 35-39 godina, a ostvarena je i maksimalna permanentna bezdetnost (13,8% za grupu 45-49).

U radu je detaljno predstavljen i uticaj dve najvažnije determinante bezdetnosti, obrazovanja i bračne strukture. Opšta stopa bezdetnosti je najmanja u grupi žena bez škole ili bez završene osnovne škole, a najveća kod žena sa osnovnom školom. Porastom obrazovnog nivoa, povećavaju se i udeli žena bez dece, a maksimalne vrednosti specifičnih stopa bezdetnosti zabeležene su među ženama s najvišim obrazovanjem. Uočeno je da su naglašeno visoke stope bezdetnosti u tridesetim i četrdesetim godinama života. Takođe, potvrđen je i veliki značaj bračnog stanja – opšta stopa bezdetnosti neudatih žena je u svakom vremenskom preseku najmanje deset puta veća od vrednosti za ikada udavane žene. Na osnovu rezultata direktne standardizacije, kvantifikovan je uticaj ostvarenih promena starosne, obrazovne i bračne strukture fertilnih žena na kretanje opšte stope bezdetnosti. Smer i jačina delovanja strukturnih promena izabranih determinanti fertiliteta su različiti. Najmanje je izražen uticaj promena starosne strukture (usporevanje povećanja opšte bezdetnosti). Istovremeno, promene obrazovne i bračne strukture su intenzivirale povećanje bezdetnosti.

Transformacija bračne strukture fertilnih žena je primarni faktor povećanja opšte bezdetnosti. A najvažnije je veliko povećanje udela neudatih, prvenstveno među ženama starih 30-49 godina koje se odlikuju mnogostruko višim stopama bezdetnosti od grupe ikada udavanih žena. Veliki uticaj promena u bračnoj strukturi ukazuje i na mogućnost izvesnog uticaja na smanjenje nivoa bezdetnosti u Srbiji. Kako smanjeno sklapanje braka nije praćeno većom zastupljenošću stabilnih vanbračnih zajednica, stvaranje povoljnijih uslova za osamostaljivanje mladih i život u zajednici moglo bi da doprinese smanjenju odlaganja rađanja i trajne bezdetnosti. S obzirom da je vrednovanje porodice i dece i dalje vrlo visoko, može se očekivati da bi bilo efikasno i ublažavanje prepreka za ostvarivanje roditeljstva. Ipak, treba imati u vidu da visoki i rastući udeli žena bez dece u starosnim grupama 30-34 i 35-39 limitiraju mogućnosti smanjenja permanentne bezdetnosti.

I strani istraživači, svesni velikog uticaja odlaganja rađanja na pojavu trajne bezdetnosti, ukazuju da se merama politike kojima se podstiče donošenje odluke o rađanju i ublažavaju prepreke za njeno ostvarenje, može uticati upravo na žene koje žele da rode dete, ali to odlažu (Kneale i Joshi 2008; Sobotka 2017). To je posebno važno jer se ocenjuje da je veća mogućnost da sadašnje generacije žena koje odlažu rađanje izgube „trku protiv biološkog sata koji otkucava“ nego što je bila kod generacija koje su rađanje započinjale ranije.

LITERATURA

- Basten, S., Sobotka, T., & Zeman, K. (2013). Future fertility in low fertility countries. *Vienna Institute of Demography Working Papers*, 5/2013. <http://hdl.handle.net/10419/97012>
- Beaujouan, E., Brzozowska, Z., & Zeman, K. (2015). Childlessness Trends in Twentieth Century Europe: Limited Link to Growing Educational Attainment. *Vienna Institute of Demography Working Papers*, 6/2015. <http://hdl.handle.net/10419/126219>
- Beaujouan, E., Sobotka, T., Brzozowska, Z., & Zeman, K. (2017). Has childlessness peaked in Europe? *Population & Societies*, 540, 1-4. https://www.ined.fr/fichier/s_rubrique/26128/540.population.societies.2017.january.en.pdf
- Billari, F., & Philipov, D. (2004). Education and the transition to motherhood: A comparative analysis of Western Europe. *European Demographic Research Papes (Series 3)*. Vienna: Vienna Institute of Demography.
- Brini, E. (2020). Childlessness and low fertility in context: evidence from a multilevel analysis on 20 European countries. *Genus*, 76(6). <https://doi.org/10.1186/s41118-020-00074-7>
- Brzozowska, Z. (2015). Female Education and Fertility under State Socialism in Central and Eastern Europe. *Population*, 70(4), 689-725. <https://doi.org/10.3917/popu.1504.0731>
- Dommermuth, L., Klobas, J., & Lappegård, T (2014). *Differences in childbearing by time frame of fertility intention: A study using survey and register data from Norway*. Discussion Papers 781 June 2014. Oslo: Statistics Norway, Research Department. <https://ideas.repec.org/p/ssb/dispap/781.html>
- Gray, E., Evans, A., & Reimondos, A. (2013). Childbearing desires of childless men and women: When are goals adjusted? *Advances in Life Course Research*, 18(2), 141-149. <https://doi.org/10.1016/j.alcr.2012.09.003>
- Holland, J. A. (2017). The timing of marriage vis-à-vis coresidence and childbearing in Europe and the United States. *Demographic Research*, 36, 20, 609-626. <https://doi.org/10.4054/DemRes.2017.36.20>
- Keizer, R., Dykstra, P.A., & Jansen, M. (2008). Pathways into childlessness: Evidence of gendered life course dynamics. *Journal of Biosocial Science*, 40(6), 863-878. <https://doi.org/10.1017/S0021932007002660>
- Kneale, D., & Joshi, H. (2008). Postponement and childlessness: Evidence from two British cohorts. *Demographic Research*, 19, 58, 1935-1968. <https://doi.org/10.4054/DemRes.2008.19.58>
- Kravdal, Ø., & Rindfuss, R. R. (2008). Changing Relationships between Education and Fertility: A Study of Women and Men Born 1940 to 1964. *American Sociological Review*, 73(5), 854-873. <https://doi.org/10.1177/000312240807300508>
- Leridon, H. (2008). A new estimate of permanent sterility by age: sterility defined as the inability to conceive. *Population Studies*, 62(1), 15-24. <https://doi.org/10.1080/00324720701804207>
- Miettinen, A. (2010). Voluntary or Involuntary Childlessness? Socio-Demographic Factors and Childlessness Intentions among Childless. *Finnish Yearbook of Population Research*, 45, 5-24. <https://doi.org/10.23979/fypr.45051>
- Miettinen, A., & Szalma, I. (2014). Childlessness Intentions and Ideals in Europe. *Finnish Yearbook of Population Research*, 49, 31-55. <https://doi.org/10.23979/fypr.48419>
- Miettinen, A., Rotkirch, A. Szalma, I., Donno, A., & Tanturri, M-L. (2015). Increasing childlessness in Europe: time trends and country differences. Families and Societies, Working paper 33. <http://www.familiesandsocieties.eu/wp-content/uploads/2015/03/WP33MiettinenEtAl2015.pdf>
- Mills, M., Rindfuss, R., McDonald, P., & te Velde, E. (2011). Why do people postpone parenthood? Reasons and social policy incentives. *Human Reproduction Update*, 17(6), 848-860. <https://doi.org/10.1093/humupd/dmr026>
- Mirić, N. (2018). Porast završnog fertiliteta kod visokoobrazovanih žena: fokus u kreiranju populacione politike u Srbiji. *Zbornik Matice srpske za društvene nauke*, 167, 409-419. <https://doi.org/10.2298/ZMSDN1867409M>
- Mynarska, M., Matysiak, A., Rybinska, A., Tocchioni, V., & Vignoli, D. (2015). Diverse paths into childlessness over the life course. *Advances in Life Course Research*, 25, 35-48. <https://doi.org/10.1016/j.alcr.2015.05.003>

- Penev, G. (1995). Fertilitet po školskoj spremi. In *Stanovništvo i domaćinstva Republike Srbije prema popisu 1991. godine* (pp. 91-100). Beograd: Republički zavod za statistiku.
- Penev, G. (2001). Zamena generacija u Srbiji u periodu 1950-2000. *Stanovništvo*, 39(1-4), 45-71. <https://doi.org/10.2298/STNV0104045P>
- Penev, G. (2005). Razvitak stanovništva sveta, Evrope i Srbije od 1945. do 2004. In *Evolucija populacione politike u Srbiji 1945-2004. Demografski zbornik, knjiga VII* (pp. 19-50). Odeljenje društvenih nauka, Srpska akademija nauka i umetnosti, Beograd.
- Penev, G. (2018). Demografski okviri neravnoteže na tržištu rada iz dugoročne perspektive. In A. Kostić (Ed.), *Strateški pravci razvoja Srbije u XXI veku. Ekonomija: zaposlenost i rad u Srbiji u 21. veku* (pp. 43-72). Beograd: Srpska akademija nauka i umetnosti.
- Penev, G., & Predojević-Despić, J. (2019). Promene stanovništva Srbije u postjugoslovenskom periodu (1991–2017): važniji demografski aspekti. *Sociološki pregled*, 53(3), 1183-1216. <https://doi.org/10.5937/socpreg53-21902>
- Penev, G., & Stanković, B. (2019). Nerađanje dece: nastavak dosadašnjih ili pojava novih tendencija? *Demografski pregled*, 73.
- Petrović, M. (2006). Bračnost stanovništva. In G. Penev (Ed.), *Stanovništvo i domaćinstva Srbije prema popisu 2002. godine* (pp. 139-153). Beograd: Republički zavod za statistiku Srbije, Institut društvenih nauka - Centar za demografska istraživanja, Društvo demografa Srbije.
- Präg, P., Sobotka, T., Lappalainen, E., Miettinen, A., Rotkirch, A., Takács, J., ... & Mills, M. C. (2017). *Childlessness and Assisted Reproduction in Europe*. <https://doi.org/10.31235/osf.io/sxgu4>
- Rašević, M. (2006). Odlaganje rađanja u optimalnoj dobi života – osnovna demografska cena 1990-ih u Srbiji. *Zbornik Matice srpske za društvene nauke*, 121, 141-148. <https://doi.org/10.2298/ZMSDN0621141R>
- Rašević, M. (2015). Fertilitet ženskog stanovništva. In V. Nikitović (Ed.), *Populacija Srbije početkom 21. veka. Popis stanovništva, domaćinstava i stanova 2011. u Republici Srbiji* (pp. 74-95). Beograd: Republički zavod za statistiku.
- Rašević, M. (1971). *Determinante fertiliteta stanovništva u Jugoslaviji*. Beograd: Institut društvenih nauka - Centar za demografska istraživanja.
- Rowland, D. T. (2007). Historical Trends in Childlessness. *Journal of Family Issues*, 28(10), 1311-1337. <https://doi.org/10.1177/0192513X07303823>
- Republički zavod za statistiku (2016). *Demografska statistika 2015*. Beograd: RZS.
- Sobotka, T. (2009). Shifting Parenthood to Advanced Reproductive Ages: Trends, Causes and Consequences. *Intergenerational Justice Review*, 9 (2), 56-61. <http://dx.doi.org/10.24357/igjr.2.2.501>
- Sobotka, T. (2017). Childlessness in Europe: reconstructing long-term trends among women born in 1900-1972. In M. Kreyenfeld & D. Konietzka (Eds.), *Childlessness in Europe: contexts, causes, and consequences* (pp. 17-53). Cham: Springer. http://dx.doi.org/10.1007/978-3-319-44667-7_2
- Stanković, B. (2006). Obrazovne karakteristike stanovništva. In G. Penev (Ed.), *Stanovništvo i domaćinstva Srbije prema popisu 2002. godine* (pp. 155-179). Beograd: Republički zavod za statistiku Srbije, Institut društvenih nauka - Centar za demografska istraživanja, Društvo demografa Srbije.
- Stanković, B. (2015). Bračnost stanovništva. In V. Nikitović (Ed.), *Populacija Srbije početkom 21. veka. Popis stanovništva, domaćinstava i stanova 2011. u Republici Srbiji* (pp. 194-218). Beograd: Republički zavod za statistiku.
- Stanković, B. (2019). Rađanje van braka u Srbiji: nedovoljno istražen fenomen. *Sociološki pregled*, 53(3), 1241-1270. <https://doi.org/10.5937/socpreg53-21823>
- Stanković, B., & Penev, G. (2010). Trendovi vanbračnih rađanja u Srbiji u drugoj polovini 20. i početkom 21. veka u šireme evropskom kontekstu. *Stanovništvo*, 48(1), 1-24. <https://doi.org/10.2298/STNV1001001S>
- Šobot, A. (2015). Obrazovne karakteristike stanovništva. In V. Nikitović (Ed.), *Populacija Srbije početkom 21. veka. Popis stanovništva, domaćinstava i stanova 2011. u Republici Srbiji* (pp. 168-191). Beograd: Republički zavod za statistiku.
- Tanturri, M-L., Mills, M., Rotkirch, A., Sobotka, T., Takács, J., Miettinen, A., ... & Nasiri, D. (2015). State-of-the-art report Childlessness in Europe. *Fa-*

- milies and Societies*. Working Paper Series, 32. <http://www.familiesandsocieties.eu/wp-content/uploads/2015/03/WP32TanturriEtAl2015.pdf>
- Testa, M. R. (2014). On the positive correlation between education and fertility intentions in Europe: Individual- and country-level evidence. *Advances in Life Course Research*, 21, 28-42. <https://doi.org/10.1016/j.alcr.2014.01.005>
- te Velde E.R., & Pearson P.L. (2002). The variability of female reproductive ageing. *Human Reproduction Update*, 8(2), 141-154. <https://doi.org/10.1093/humupd/8.2.141>
- Todorović, G. (1991). Reprodukcijska i plodnost stanovništva Srbije – II deo. *Stanovništvo*, 29(1-4), 7-44.
- Tomanović, S., Stanojević, D., & Ljubičić, M. (2016). *Postajanje roditeljem u Srbiji: sociološko istraživanje tranzicije u roditeljstvo*. Beograd: Univerzitet u Beogradu, Filozofski fakultet.
- Verweij, R., Stulp, G., Snieder, H., & Mills, M.C. (2019, July 8) Can fertility desires and expectations explain the association of education and occupation with childlessness? <https://doi.org/10.31219/osf.io/p37yj>

PRILOG

Tabela A.1. Žensko fertilno stanovništvo po starosti. Srbija, 1991, 2002, 2011. i 2020.

Starost / pokazatelj	1991	2002	2011	2020	1991	2002	2011	2020
	Broj žena				Struktura (u procentima)			
Ukupno (15-49)	1775210	1809317	1615289	1503599	100,0	100,0	100,0	100,0
15-19	243741	242298	195026	172550	13,7	13,4	12,1	11,5
20-24	237559	251197	214510	178653	13,4	13,9	13,3	11,9
25-29	241165	250930	235375	203285	13,6	13,9	14,6	13,5
30-34	266950	238894	243860	222918	15,0	13,2	15,1	14,8
35-39	303235	245457	245380	240706	17,1	13,6	15,2	16,0
40-44	282166	268757	235654	247159	15,9	14,9	14,6	16,4
45-49	200394	311784	245484	238328	11,3	17,2	15,2	15,9
Prosečna starost (god.)					32,6	33,2	33,1	33,7
Medijalna starost (god.)					33,1	33,4	33,3	34,4

Izvor: Kao za tabelu 1.

How to cite: Penev, G., & Stanković, B. (2021). Childlessness among women of reproductive age in Serbia from a demographic perspective. *Stanovništvo*, 59(2), 1-22. <https://doi.org/10.2298/STNV200902002P>

Tabela A.2. Žensko fertilno stanovništvo po starosti i školskoj spremi. Srbija, 1991, 2002. i 2011.

Starost	Ukupno		Bez škole i manje od osnovne škole		Osnovna škola		Srednja škola		Viša ili visoka škola						
	1991	2002	1991	2002	1991	2002	1991	2002	1991	2002	1991	2002	2011		
Ukupno (15-49)	1775210	1809317	1615289	279383	113782	45227	599389	513662	331015	712627	921641	905924	179185	215340	327925
15-19	243741	242298	195026	25498	18430	6278	174727	169437	139638	41582	45495	48715	150	83	74
20-24	237559	251197	214510	11587	8321	5484	55257	35601	16978	160139	194129	168195	9896	8359	23258
25-29	241165	250930	235375	14182	7847	5959	57321	43296	22097	135303	156738	132909	33905	37083	73638
30-34	266950	238894	243860	29743	7728	6447	73225	49149	29969	124277	133939	133954	39342	41513	72605
35-39	303235	245457	245380	50970	9946	6021	95588	53162	35967	116075	132783	141978	40145	42771	60483
40-44	282166	268757	235654	62703	20440	6236	90267	67021	40926	92043	131932	138372	36716	43225	49297
45-49	200394	311784	245484	84700	41070	8802	53004	95996	45440	43208	126625	141801	19031	42306	48570
Struktura (u procentima)															
Ukupno (15-49)	100,0	100,0	100,0	15,8	6,4	2,8	33,9	29,1	20,6	40,2	52,2	56,3	10,1	12,2	20,4
15-19	100,0	100,0	100,0	10,5	7,9	3,2	72,2	72,6	71,7	17,2	19,5	25,0	0,1	0,0	0,0
20-24	100,0	100,0	100,0	4,9	3,4	2,6	23,3	14,4	7,9	67,6	78,8	78,6	4,2	3,4	10,9
25-29	100,0	100,0	100,0	5,9	3,2	2,5	23,8	17,7	9,4	56,2	64,0	56,7	14,1	15,1	31,4
30-34	100,0	100,0	100,0	11,2	3,3	2,7	27,5	21,2	12,3	46,6	57,7	55,1	14,8	17,9	29,9
35-39	100,0	100,0	100,0	16,8	4,2	2,5	31,6	22,3	14,7	38,3	55,6	58,1	13,3	17,9	24,7
40-44	100,0	100,0	100,0	22,3	7,8	2,7	32,0	25,5	17,4	32,7	50,2	58,9	13,0	16,5	21,0
45-49	100,0	100,0	100,0	42,4	13,4	3,6	26,5	31,4	18,6	21,6	41,4	58,0	9,5	13,8	19,9

Broj žena

Izvor i napomena: Kao za tabelu 2.

Tabela A.3. Žensko fertilno stanovništvo po starosti i bračnom stanju, Srbija, 1991, 2002. i 2011.

Starost	Ukupno			Neudata			Udata			Udovica			Razvedena		
	1991	2002	2011	1991	2002	2011	1991	2002	2011	1991	2002	2011	1991	2002	2011
Broj žena															
Ukupno (15-49)	1775210	1809317	1615289	442977	598064	663254	1218777	1086360	840127	34188	38799	23618	69181	80116	80158
15-19	243741	242298	195026	215968	227050	190002	24527	12137	3710	173	87	19	1118	333	147
20-24	237559	251197	214510	116884	175454	174990	115066	72098	35978	600	423	131	3721	2403	1714
25-29	241165	250930	235375	49707	94285	123924	181471	147731	103648	1331	1244	458	7529	7128	5932
30-34	266950	238894	243860	23874	41910	72605	227226	182221	157012	2936	2695	1307	11550	11603	11690
35-39	303235	245457	245380	17209	24540	46477	262134	199951	177404	6060	5008	2980	16403	15501	17452
40-44	282166	268757	235654	12228	18263	31483	240969	220779	176586	10181	9719	6215	17200	19544	20530
45-49	200394	311784	245484	7107	16562	23773	167384	251443	185789	12907	19623	12508	11660	23604	22693
Struktura (u procentima)															
Ukupno (15-49)	100,0	100,0	100,0	25,1	33,2	41,3	69,0	60,2	52,3	1,9	2,2	1,5	3,9	4,4	5,0
15-19	100,0	100,0	100,0	89,3	94,8	98,0	10,1	5,1	1,9	0,1	0,0	0,0	0,5	0,1	0,1
20-24	100,0	100,0	100,0	49,5	70,1	82,2	48,7	28,8	16,9	0,3	0,2	0,1	1,6	1,0	0,8
25-29	100,0	100,0	100,0	20,7	37,7	53,0	75,6	59,0	44,3	0,6	0,5	0,2	3,1	2,8	2,5
30-34	100,0	100,0	100,0	9,0	17,6	29,9	85,6	76,4	64,7	1,1	1,1	0,5	4,3	4,9	4,8
35-39	100,0	100,0	100,0	5,7	10,0	19,0	86,9	81,6	72,6	2,0	2,0	1,2	5,4	6,3	7,1
40-44	100,0	100,0	100,0	4,4	6,8	13,4	85,9	82,3	75,2	3,6	3,6	2,6	6,1	7,3	8,7
45-49	100,0	100,0	100,0	3,6	5,3	9,7	84,1	80,8	75,9	6,5	6,3	5,1	5,9	7,6	9,3

Izvor i napomena: kao za tabelu 3.

Traditional family values as a determinant of the marital and reproductive behaviour of young people: the case of Southern and Eastern Serbia

Dragana Pešić Jenačković ¹ | Suzana Marković Krstić ²

¹ Assistant Professor, College of Business Economics and Entrepreneurship, Belgrade, Serbia

² Associate Professor, University of Niš, Faculty of Philosophy, Department of Sociology, Niš, Serbia

Correspondence

Suzana Marković Krstić, University of Niš, Faculty of Philosophy, Department of Sociology, Niš, Serbia.

Email:

suzana.markovic.krstic@filfak.ni.ac.rs

Abstract

This paper analyses the importance of the family of origin for the marital and reproductive behaviour of young people in Southern and Eastern Serbia. The data were gathered using quantitative techniques: surveys and scaling. The study was carried out in the region of Southern and Eastern Serbia across nine districts. The quota sample numbered 500 respondents, 15 to 34 years of age. The respondents were selected according to district criteria, type of settlement, age, and gender. Based on the selected sampling characteristics, the sample is virtually identical to the existing structure of the selected population. The extent to which the family of origin followed traditional values proved to be a significant determinant of the marital and reproductive behaviour of young people. Young people from more traditional families tend to emulate their attitudes towards marriage and childbearing/parenthood. The results confirm the importance of including socio-cultural determinants in the study of the complex dynamics of the marital and reproductive behaviour of young people.

KEY WORDS:

the young, marriage, cohabitation, marital and reproductive behaviour, traditional values in the family of origin.

1 INTRODUCTION

Demographic changes are a key component of deeper social changes. Therefore, the marital and reproductive behaviour of young people should be analysed in the context of socioeconomic changes and the idiosyncrasies of contemporary society (mass production, urbanisation, long-term education, the emancipation of women, individualisation, etc.). Changes in the determinants affecting the family and the marital and reproductive behaviour of young people follow changes in values and norms across all aspects of life. Altering the content of marriage is a complex process in contemporary societies, and in theory represents the transformation of marriage from an institution into a partnership seen as a “pure relationship” that depends on cooperation and emotional communication between the participants (Gidens 2003). There has been a decrease in the number of young people opting for matrimony, who when they do choose to get married, do so later in life. Furthermore, the number of young people opting to cohabitate before marriage (as a kind of substitute for marriage) has increased. Altered attitudes towards marriage, family, and reproduction are manifested as: 1) a shift from “the golden age of marriage to the birth of cohabitation,” 2) a shift from children as the key family component to the couple themselves, 3) a shift from “preventive contraception” to the “conception of self-realisation,” and 4) a shift from uniform families and households to more diverse forms (Bobić 2003:69).

The family, one of the oldest and most significant social groups, plays an important role both for society and the individuals born into or shaping it. There are two types of families: the family of origin (of orientation) and the family of choice (of

procreation) (Tomanović and Ignjatović 2004; Tomanović 2012; Tomanović and Stanojević 2015). The former is an irreplaceable environment into which every individual is born, which determines their upbringing and socialisation. This is the family of one’s childhood and youth. Within it, the individual is formed as a person and prepared for social life and social integration. One cannot choose their family of origin. On the other hand, the family of choice (of procreation) is the family one creates. It comes into being through the choices made by an individual, their decision to enter into a marital (or extramarital) union, and with the birth of any children. This is the family of the “mature” age in an individual’s life (Mladenović 1991).

An entire network of connections and influences exists between the family of origin and starting a family of choice. Specifically, the family of origin is a social framework for the preparation of young people for their future roles, including marital and parenting roles. It provides an emotional base and emerges as a significant conveyer of cultural, moral, and traditional norms and values (those predominant in the family and in the environment). It can be assumed that the family of origin, depending on whether it is predominantly traditional (patriarchal, authoritarian) or democratic (egalitarian, contemporary) could influence the behaviour of young people and thus could prove to be an important factor in determining their marital and reproductive behaviour.

The traditional (patriarchal) family favours the specific, traditional parenting culture. It divides roles based on gender and age, whereby the woman and children are subservient to the head of the family, the *pater familias*. Family assets are centralised and distributed by the

authority figure. The basic role of the woman is to care for the home, her husband, children, and any elderly family members. The man is superior to the woman legally, economically, and morally (Mladenović 1991). Over time, the structure of this kind of patriarchal family has changed. "Individual married couples and their children have begun to step outside of family communities when they achieve economic independence. This is how more narrow (simple, individual) families are formed, in size more similar to contemporary (democratic) ones, which have in their organisation and in the nature of the family relations remained traditional, since within them the husband and father continues to dominate his wife and children in the same old way" (Mitrović 2015: 130, authors' translation). Certain authors even cite that in this small patriarchal family, at least in the beginning, the authority of the husband-father is even more pronounced (Erllich 1971; Novakov 2011). In the traditional/patriarchal family, socialisation predominantly takes place within the core family, but is also strongly influenced by outside kin, the church, and the neighbourhood. Upbringing in a patriarchal family is based on a patriarchal culture, manifested in obedience, collectivism, altruism, and religiosity, and is mostly authoritarian. One of the most important functions of the patriarchal family is education. It has considerable influence on how children form their attitudes and values, and how they establish relations with their future partners. The biological function in a narrow sense (gender-sexual) is often not separate from the biological function in a broader sense (reproductive functions). The latter is one of the most important functions of the patriarchal family (Mladenović 1991).

Unlike the patriarchal, the democratic family is a small (bi-generational) nuclear family consisting of a married couple and their children. Its development is affected by urbanisation and industrialisation. Therefore, it is not involved in production but in consumption, and depends on the salaries and earnings made outside of the family. It is based on the emotional relationships between the genders, who are considered equal and have equal rights and obligations. It allows the emancipation of women and men, and is characterised by an atmosphere of understanding and agreement. The biological-sexual function in this family is separate from the reproductive one, and the child is no longer a vehicle for the continuation of the species and for preserving family assets. Children are less frequently the goal of marriage; instead, the aim is more often to satisfy the most intimate desires of both spouses (Mladenović 1991).

It's rare to see pure forms of the traditional (patriarchal) and democratic (contemporary) family. We often find features of both at the same time in a single family. In these families, the altered financial basis and/or partial structural disintegration are unable to change family members' views towards traditional values and the patriarchal mentality.

1.1 THEORETICAL BACKGROUND

The assumption that the family of origin could, through its system of values, affect the marital and reproductive behaviour of young people is supported by certain theories and authors who add socio-cultural factors to economic ones when explaining demographic changes. They strive towards a revision of economic theories of family and fertility. A major opponent of the (first) demographic tran-

sition theory (Landry, Notestein and Thompson), according to which demographic transformation is under the direct influence of socioeconomic determinants, is Ansley Coale, whose research indicates that there is no immediate connection between economic development and fertility. His revision of the theory takes into account economic and cultural dimensions, both of which are needed for us to understand demographic trends. In his view, "birth becomes the result of a rational choice on the part of the married couple, which can be realised in the context of existing moral, religious and cultural norms" (Coale 1973, as cited in Devedžić 2006: 44, authors' translation). Rodolfo Bulatao is another demographer who has attempted to overcome the limitations of micro-economic theories (Leibenstein, Easterlin, Becker). In addition to economic factors, Bulatao cites the importance of social and cultural ones: perceptions, attitudes, and values related to the desired size of the family, the value and non-value of children, the characteristics of money, and the household, etc. (Bulatao 1984, as cited in Blagojević 1997: 53). John Cleland and Christopher Wilson are sharply opposed to the economic/market theories of fertility, claiming they provide a one-sided interpretation of the decrease in fertility, seen as a consequence of changes in the gains and expenses of childbearing. According to their ideational-cultural theory, changes in fertility are more heavily influenced by cultural factors than economic ones: "The speed with which fertility control emerges in certain cultural communities, and the speed with which the decline in marital fertility occurs, primarily confirm the diffusion (expansion) of new ideas than they do micro-economic influences" (Devedžić 2006: 49–50, authors' translation).

The second demographic transition theory (Van de Kaa and Lesthaeghe) represents a revision of the first, opposing contemporary theoretical approaches, which tend to give economic determinants the deciding power. When attempting to explain changes in marital and reproductive behaviour, this theory includes various factors (structural, cultural, technological), as well as their interaction. According to the tenets of this theory, the modernisation process has had an undoubtable impact on both individuals and groups, leading them to change their views on marriage and reproduction. In its explanation of demographic changes, the second demographic transition theory places special emphasis on cultural processes, including changes in values, which are now shifting towards individualism, egalitarianism, and rationalism (Lesthaeghe and Van de Kaa 1986; Lesthaeghe and Surkyn 1988; Van de Kaa 1987; Van de Kaa 2001). Unlike economic theories, which don't focus on changes in primary social groups, this theory singles out the importance of the changes in their structure, functions, roles, and the relationships within them (Golubović and Marković Krstić 2008: 18). What ensues is a thorough transformation of male-female relations, a change in the form and content of marriage and partnerships; instead of the pro-familism and altruism that have shaped the family, the values of individualisation, self-actualisation, and self-realisation are now highlighted (Bobić 2007: 141).

The marital and reproductive behaviour of young people is quite complex, and so in order to study it, it is first necessary to accept the tenets of several theoretical orientations. The initial general assumption adopted in this study was that the family represents a significant determinant of marital and

reproductive behaviour of the young. This general assumption consists of a series of special hypotheses, which will be presented and analysed as part of the results.

1.2 PREVIOUS RESEARCH

In addition to the previously presented theoretical debate on the determinants of marital and reproductive behaviour, this study is also framed by the results of numerous sociological and socio-demographic studies, as well as statistical data indicating that Serbia has been caught up in a process of depopulation and population ageing (Rašević and Penev; Marković Krstić 2018; Penev and Stanković 2018).

Serbia is undergoing an intense process of change in the sphere of marriage and biological reproduction: there is a decrease in the number of individuals getting married; there is a rise in the divorce rate, in postponing matrimony, and deciding against it; the average age of spouses when they first get married is increasing; and there are more varied forms of partnerships today (common-law marriage or co-habitation, etc.). In the case of childbearing, there is a clear delay, an increase in the average age when one first has a child, which could lead to a decrease in the likelihood of having children, and an increase in physiological/biological infertility. There is a conscious refusal to give birth, or voluntary/sociological sterility, when an individual or couple make the personal decision not to reproduce (Bobić 2007: 73). The current changing trends result in fewer children and a lower birthrate. The most frequently accepted model of reproductive behaviour includes having one or two children, but also the decision not

to have children, which is insufficient for simple reproduction/a generational change (Penev 2002). The aforementioned changes in the field of marriage and reproduction have been confirmed by empirical sociological and socio-demographic research carried out by many authors (Blagojević 1997; Bobić 2003; Bobić and Vukelić 2011; Milić 2010; Marković Krstić 2013; Petrović 2011; Rašević 2013; Tomanović 2012; Tomanović and Stanojević 2015).

Even though biological reproduction in Serbia most often takes place within the confines of marriage, the number of children born in wedlock is declining and the number of children being born outside of wedlock is increasing (Avramov 1993; Stanković and Penev 2010). In addition, partnerships, and even marriage over time, are losing the function of biological reproduction. Many people have emotional relationships, live together, or get married, but do not plan on parenthood. The fact that young people who are engaging in marital or extramarital unions make up the backbone of the reproduction/renewal of the population has affected our decision to select marital and reproductive behaviour as the subject matter of the current study. Due to people postponing marriage and parenthood, to the change in the age at which people first get married and have children, or to the phenomenon of "extended adolescence" (Mihailović 2004: 28-29; Ule 1989), the sample used in our study consists of younger individuals, aged 15 to 34.

The choice of (statistical) regions for the study stems from the fact that Southern and Eastern Serbia are demographically the most compromised (compared to the other statistical regions). In 2010, the lowest birthrate was recorded in this region (0.82%), as was the lowest popu-

lation growth (-0.71%). In addition, the overall fertility rate (1.283) and the net reproduction rate (0.62) are lower than any other regions in Serbia (Marković Krstić 2013: 41-62). According to data from 2018, the population growth in the Republic of Serbia is -0.54%, while the highest negative value of population growth was registered in the regions of Southern and Eastern Serbia (-0.8%) (RZS 2019: 1). According to the last Census (2011), compared to 2002, there has been an increase in the percentage of unmarried individuals, a decrease in the number of married individuals (Pešić Jenačković 2019: 187), and an increase in the marriage age, both for the bride and the groom. According to the 2011 Census, the average marriage age in Southern and Eastern Serbia was 32.5 for the groom and 28.8 for the bride. In 2017 it was 33.5 and 30.2 respectively (RZS 2018a).

The 2011 Census marked the very first introduction of the category of extramarital union. Among the population aged 15 to 39 in Southern and Eastern Serbia, there was a total of 32,228 individuals registered as living in such a union (Pešić Jenačković 2019: 189).

When it comes to reproductive behaviour, statistical data indicate an increase in the number of women opting not to have children. According to data from the 2002 Census, the ratio of women who had given birth compared to those who had not was 56:44, while that same ratio in 2011 indicated virtually equal halves of the population (50.4:49.6).

Most women at the beginning of their fertile years (from the ages of 15 to 19) had not taken part in reproduction, which is expected and understandable considering that this is a time when they are not completely ready (physically, psychologically, economically, etc.) to take on such

a role. However, there is a large proportion of women who have not reproduced among those aged 20 to 24 and 25 to 29: more than three-quarters and almost one-half, respectively, while every 10th woman aged 30-39 had still not had her first child according to the 2011 Census (Pešić Jenačković 2019: 190-191). The average age at which women gave birth in 2011 was 27.5, while in 2017 it was 28.5. In addition, there was an increase in the age when a woman had her first child, from 26.3 in 2011 to 27 in 2017 (RZS 2018b: 74).

The aforementioned demographic indicators emphasise the necessity of studying the social determinants of the marital and reproductive behaviour of young people in this region.

This study is particularly focused on socio-cultural determinants, that is, the extent to which the strength of the family of origin's traditional values have an impact on the marital and reproductive behaviour of young people in the region of Southern and Eastern Serbia.

2 RESEARCH METHODOLOGY

The aim of this study was to analyse the correlation between the strength of the family of origin's traditional values on one hand, and the valuation and practice of certain models of marital and reproductive behaviour of young people on the other. The study was based on the hypothesis that the extent to which the family of origin follows traditional values is a significant determinant both of the valuation and practice of marriage, cohabitation, and parenthood (in and out of wedlock). It was assumed that there are differences in the marital and reproductive behaviour of young people based on how traditional their families of origin

Table 1. Scale of traditional values in the family of origin

	Not at all		Definitely		
All of the most important decisions were made by the father.	1	2	3	4	5
There was a clear division of roles based on gender and age.	1	2	3	4	5
Religion was very important.	1	2	3	4	5
Work was very important.	1	2	3	4	5
Family members regularly attended church and celebrated patron saint's days.	1	2	3	4	5
The mother primarily took care of the children and the home, while the father provided the means for living.	1	2	3	4	5
The authority of the father was considerable.	1	2	3	4	5
Your parents primarily instilled in you a sense of obedience.	1	2	3	4	5
You were brought up to love and respect your parents no matter what their behaviour was like.	1	2	3	4	5
Your parents made sacrifices for you and took care of you even when that disrupted their own wellbeing.	1	2	3	4	5

are; that stronger traditional values in the family will to a greater extent affect the acceptance and valuation of marriage and the traditional pattern of childbearing/parenthood (and vice-versa).

The study of traditional values in the family of origin as a determinant of marital and reproductive behaviour is part of a more extensive empirical study that includes a combination of qualitative (in-depth interviews) and quantitative (surveys and scaling) methods and techniques (Pešić Jenačković 2019). The survey was carried out in the region of Southern and Eastern Serbia in nine districts (the District of Niš, District of Toplica, District of Jablanica, District of Pirot, District of Braničevo, District of Podunavlje, District of Bor, District of Zaječar, and the District of Pčinja) from September 2018 to June 2019. The research sample included younger individuals, aged 15 to 34. The quota sample of 500 respondents was structured so that respondents were proportionally represented based on the size of their district; that respondents from all nine districts were in-

cluded; that based on the degree of urbanisation of the region, respondents from urban and rural settlements were equally represented; and that the respondents were equally represented based on gender – 248 males and 252 females, i.e., 49.6% to 50.4% (according to the 2011 Census, there were 194,841 males and 181,292 females aged 15-34 in South and East Serbia, i.e. 51.8% to 48.2%) (Statistical Office of the Republic of Serbia 2012: 372).

Cronbach's alpha coefficient indicates a high reliability of the scale and the internal agreement of its items ($\alpha=0.821$). The possible values on the scale range from 10 to 50, whereby the theoretical average is 30.

Another four scales were used to analyse the valuation of marital and reproductive behaviour. Each of the scales is composed of three attitudes or items. The respondents were presented with them and asked to indicate their level of agreement with each one on a five-point Likert-type scale. All the attitudes that were negatively worded were reversed and the reliability of the measurement

scale was evaluated. Cronbach's alpha coefficient for all four scales is greater than 0.7, which indicates a very good reliability and internal consistency of each of the scales (DeVellis 2012). The possible values on each scale range from 3 to 15, whereby the theoretical average is 9.

The marriage valuation scale includes the following items: 1. Marriage is sacrosanct, 2. Every man should live in a state of matrimony, and 3. Marriage is an outdated institution. Cronbach's alpha coefficient indicates the high reliability of this scale ($\alpha=0.836$).

The cohabitation valuation scale includes the following items: 1. It is appropriate for two people to live together before marriage, 2. It is appropriate for a couple to live together, even though they have no intentions of getting married, and 3. It is an embarrassment to live in a common-law marriage. Cronbach's coefficient is somewhat lower here, but indicates satisfactory reliability ($\alpha=0.706$).

The traditional model of childbearing/parenthood valuation scale includes the following items: 1. Parenthood is the most important thing in life, 2. Having children is very important for a marriage to function, and 3. As many children as possible should be born in order for us to survive as a nation ($\alpha=0.722$).

The unwed parenthood valuation scale: 1. It is appropriate to be a parent in a common-law marriage, 2. It is appropriate that a woman/father realises the role of a mother/father as a single parent, and 3. It is an embarrassment for a woman to have a child out of wedlock ($\alpha=0.714$).

To analyse practices, the survey included questions that refer to the achieved, planned, desired, or ideal marital and reproductive behaviour of the respondents:

- *achieved* (marital/partner status, age when one was married, parental sta-

tus, age when one became a parent, the number of children one has);

- *planned* (plans for marriage, intentions regarding cohabitation, planned parenthood) and;
- *ideal and desired behaviour* (the desired number of children, the ideal number of children, the ideal age for marriage for a woman, the ideal age for marriage for a man, the ideal age for a woman to have her first child).

3 RESEARCH RESULTS

The starting point in the study was the general assumption that the family of origin represents a significant determinant both of the valuation of marriage and of the practice of marriage, cohabitation, and parenthood, with special importance given to how traditional its values are.

When analysing the strength of the family of origin's traditional values as a determinant of the marital and reproductive behaviour of young people, the results will be presented in accordance with the starting hypotheses.

Hypothesis 1: There is a positive correlation between the strength of the family of origin's traditional values, the valuation of marriage, and the traditional pattern of childbearing/parenthood.

The association between the aforementioned variables is expressed through Pearson's correlation coefficient. Preliminary analyses were carried out to prove the assumptions about the normality, linearity, and homogeneity of the variance.

A statistically significant highly positive correlation was determined between the strength of traditional values in the family of origin and the valuation of marriage ($r=0.503$; $N=500$; $p=0.000$), while a mod-

Table 2. The correlation between the strength of the family of origin’s traditional values and the valuation of various forms of marital and reproductive behaviour

Strength of traditional values in the family of origin			
	r	p	% of variance
Valuation of marriage	0.503**	0.000	25.30
Valuation of the traditional model of childbearing/parenthood	0.368**	0.000	13.54
Valuation of cohabitation	-0.461**	0.000	21.25
Valuation of unwed parenthood	-0.427**	0.000	18.23

Note: **the correlation is significant at the 0.01 level, *the correlation is significant at the 0.05 level.

erate positive correlation was calculated for the family of origin’s traditional values and the valuation of the traditional model of childbearing and parenthood ($r=0.368$; $N=500$; $p=0.000$). This means that high levels of traditional values in the family of origin accompany high valuation of marriage, as well as childbearing and parenthood in the traditional sense.

Hypothesis 2: There is a negative correlation between how traditional the family of origin is and the valuation of cohabitation and unwed parenthood.

A moderate negative correlation was determined between the strength of traditional values in the family of origin and the valuation of cohabitation ($r=-0.461$; $N=500$; $p=0.000$), as well as between the family of origin’s traditional values and the valuation of unwed parenthood ($r=-0.427$; $N=500$; $p=0.000$). Thus, the results indicate that strong traditional val-

ues in the family of origin accompany low valuation of cohabitation and unwed parenthood.

The determinant coefficient indicates that the strength of traditional values in the family of origin explains 25.30% of the variance in the responses on the marriage valuation scale, 21.5% on the cohabitation valuation scale, 18.23% on the unwed parenthood valuation scale, and 13.54% on the traditional model of childbearing/parenthood valuation scale (Table 2).

Hypothesis 3: Young people who live in common-law marriages originate from less traditional families than young people living in wedlock.

The results shown in Table 3 indicate that the average value on the scale of traditional values of the family of origin for respondents who are married is 36.25, while it’s 30.76 for those living in common-law marriages. The values are

Table 3. Differences in the strength of traditional values of the family of origin between young people living in wedlock and young people cohabitating¹

	Type of community				t	p	η^2
	Married (n=125)		In a common-law marriage (n=46)				
	AS	SD	AS	SD			
Strength of traditional values of the family of origin	36.25	6.928	30.76	6.881	4.601	0.000	0.11

¹ The analysis included only those respondents who were living with a partner.

Table 4. Analysis of variance (ANOVA) between the strength of traditional values of the family of origin and plans for matrimony²

	Sum of squares			F (2.372)	p	η^2
	Between groups	Within groups	Total			
Strength of traditional values of the family of origin	1,773.533	20,067.496	21,841.029	16.438	0.000	0.08

Table 5. Post hoc test (LSD) – strength of traditional values of the family of origin and plans for matrimony

<i>Strength of traditional values of the family of origin and plans for matrimony</i> Is planning on getting married soon	LSD test							
			Is not planning on getting married soon but would like to do so		Is not planning to get married or is not thinking about marriage			
	AS	SD	Raz. AS	p	Raz. AS	p	Raz. AS	p
Is planning on getting married soon (n=81)	37.19	7.320			0.958	0.327	5.442	0.000
Is not planning on getting married soon but would like to do so (n=189)	36.23	7,315	-0.958	0.327			4.485	0.000
Is not planning to get married or is not thinking about marriage (n=105)	31.74	7.418	-5.442	0.000	-4.485	0.000		

close to the halfway mark (29). The results of the T-test indicate that there is a statistically significant difference between young people living in wedlock and young people living in common-law marriages in terms of how traditional their family of origin was ($t=4.601$; $p=0.000$). Eta squared indicates a medium effect ($\eta^2=0.11$), while the coefficients of the point-biserial correlation ($r_{pb}=-0.334$) indicate a significant correlation (of a moderate degree) between these two variables.

Hypothesis 4: Young people who aren't planning or thinking about marriage come from less traditional families than those who are planning to marry and/or want to do so (in the immediate or foreseeable future).

The results shown in Table 5 indicate that the respondents who are not planning or not thinking about marriage come from the least traditional families ($AS=31.74$; $SD=7.418$). On the other hand, respondents who are planning to marry soon ($AS=37.19$; $SD=7.320$) come from the

² The analysis included only those respondents who are not married.

most traditional families of origin. The ANOVA analysis indicates statistically significant differences ($F(2,372)=16.438$; $p=0.000$), while eta squared indicates a medium effect ($\eta^2=0.08$) (Table 4). An LSD comparison determined a statistically significant difference in the strength of traditional values of the family of origin among the respondents who are not planning marriage or not considering it on the one hand, and the respondents who are planning marriage soon and young people who aren't planning to get married soon but who would still like to do so, on the other ($p=0.000$) (Table 5).

Hypothesis 5: Young people who aren't planning or thinking about parenthood come from less traditional families than young people who plan or expect to be parents soon.

The results shown in Table 7 indicate that the respondents who are not at all planning or not even thinking about parenthood come from significantly less traditional families ($AS=32.92$; $SD=7.687$) compared to respondents planning or expecting to become parents soon ($AS=35.87$; $SD=7.631$), as well as compared to those who are currently not planning to but want to eventually become

Table 6. Analysis of variance (ANOVA) between the strength of traditional values of the family of origin and planned parenthood³

	Sum of squares			F (2,372)	P	η^2
	Between groups	Within groups	Total			
Strength of traditional values of the family of origin	507.905	21,356.271	21,864.176	4.424	0.013	0.02

Table 7. Post hoc test (LSD) –strength of traditional values of the family of origin and planned parenthood

Strength of traditional values of the family of origin and planned parenthood Is planning or expecting to become a parent soon	LSD test							
			Is not planning on becoming a parent soon but would like to do so one day		Is not planning or considering parenthood			
	AS	SD	Raz. AS	p	Raz. AS	p	Raz. AS	p
Is planning or expecting to become a parent soon (n=87)	35.87	7.631			0.121	0.900	2.950	0.013
Is not planning on becoming a parent soon but would like to do so one day (n=210)	35.75	7.514	-0.121	0.900			2.829	0.005
Is not planning or considering parenthood (n=78)	32.92	7.687	-2.950	0.013	-2.829	0.005		

³ The analysis included only those respondents who are not parents.

parents (AS=35.75; SD=7.514). The ANOVA analysis indicates statistically significant differences ($F(2.372)=4.424$; $p=0.013$), while eta squared indicates a small effect ($\eta^2=0.02$) (Table 6). The LSD test indicates a statistically significant difference between those not planning to be parents at all or not even thinking about parenthood and those planning or expecting parenthood soon ($p=0.013$) on the one hand, and those who are not planning to soon, but eventually want to become parents ($p=0.005$) on the other (Table 7).

Hypothesis 6: Young people who express a readiness to live in a common-law

marriage (on a permanent or temporary basis) originate from less traditional families than those who do not agree with cohabitation.

The analysis of variance indicates that there are statistically significant differences in the strength of traditional values of the family of origin among respondents who show varying tendencies when it comes to cohabitation ($F(2.372)=39.982$; $p=0.000$). Eta squared indicates a large effect ($\eta^2=0.19$) (Table 8). The scale of traditional values of the family of origin shows high values for respondents who stated that they do not want to live with

Table 8. The analysis of variance (ANOVA) between strength of traditional values of the family of origin and the tendency for cohabitation⁴

	Sum of squares			F (2.372)	p	η^2
	Between groups	Within groups	Total			
Strength of traditional values of the family of origin	3,680.899	15,006.456	18,687.356	39.982	0.000	0.19

Table 9. Post hoc test (LSD) – strength of traditional values of the family of origin and the tendency to cohabit

Strength of traditional values of the family of origin and the tendency for cohabitation	LSD test							
	Would cohabit before marriage		Would cohabit on a permanent basis		Would not cohabit			
	AS	SD	Raz. AS	p	Raz. AS	p	Raz. AS	p
Would cohabit before marriage (n=184)	36.18	7.191			4.718*	0.000	-5.617*	0.000
Would cohabit on a permanent basis (n=91)	31.46	6.412	-4.718*	0.000			-10.335*	0.000
Would not cohabit (n=54)	41.80	5.897	5.617*	0.000	10.335*	0.000		

⁴ The analysis included only those respondents who are not married and are not in a common-law marriage.

Table 10. The correlation between the strength of traditional values of the family of origin and the ideal and actual age for marriage and parenthood

Strength of traditional values of the family of origin			
	R	p	% of variance
The best age for a woman to marry (n=500)	-0.382**	0.000	14.59
The best age for a woman to have her first child (n=500)	-0.376**	0.000	14.13
The best age for a man to marry (n=500)	-0.398**	0.000	15.84
Actual age when one was married (n=132)	-0.315**	0.005	9.92
Actual age when one became a parent (n=125)	-0.255**	0.004	6.50

their partner prior to marriage (AS=41.80; SD=5.897). On the other hand, the average traditional value scores of the family of origin are lower among respondents who cohabitated with their partner before marriage (AS=36.18; SD=7.191), and especially among those who would like to cohabitate on a permanent basis (AS=31.46; SD=6.412). The LSD test indicates that the differences among the respondents who stated that they would not cohabitate and those who stated that they would cohabitate on a temporary or permanent basis are statistically significant ($p=0.000$). In addition, statistically significant differences were noted among those who would only cohabitate on a temporary basis and those who would cohabitate on a permanent basis ($p=0.000$) (Table 9).

Hypothesis 7: There is a negative correlation between the strength of traditional values of the family of origin on the one hand, and the ideal age for marriage and childbearing and the age at which respondents were actually married and became parents on the other.

Pearson's linear correlation coefficient confirmed a moderate negative correlation between the strength of traditional values of the family of origin on the one hand, and the ideal time for a woman to marry ($r=-0.382$), the ideal time for a woman to give birth to her first child

($r=-0.376$), the ideal age for a man to marry ($r=-0.398$), and the actual age at which the respondents were married ($r=-0.315$) on the other. In addition, a low negative correlation was noted among the strength of traditional values of the family of origin and the age when the respondents first became parents ($r=0.255$) (Table 10). The cited data indicate that having stronger traditional values in the family of origin lowers the age considered best for marriage and for childbearing, as well as the age when the respondents were actually married and became parents.

Hypothesis 8: There is a positive correlation between the strength of traditional values of the family of origin and the ideal, desired, and planned number of children born to young people.

Pearson's correlation coefficient confirms a positive moderate correlation between the strength of traditional values of the family of origin and the ideal ($r=0.374$; $p=0.000$), desired ($r=0.391$; $p=0.000$), and planned number of children born to the respondents ($r=0.420$; $p=0.000$). A low positive correlation was noted between the strength of traditional values of the family of origin and the actual number of children ($r=0.221$; $p=0.013$) (Table 11). The cited data confirm the set hypothesis and indicate that stronger traditional values in the family

Table 11. The correlation between the strength of traditional values of the family of origin and the ideal, desired, planned, and actual number of children born to the respondents

Strength of traditional values of the family of origin			
	<i>r</i>	P	% of variance
Ideal number of children (n=500)	0.374**	0.000	13.98
Desired number of children (n=500)	0.391**	0.000	15.28
Planned number of children (n=500)	0.420**	0.000	17.64
Actual number of children (n=125)	0.221*	0.013	4.88

of origin indicate an increase in the ideal, desired, planned, and actual number of children born to the respondents.

4 CONCLUDING DISCUSSION

The results confirmed the initial hypothesis that the strength of traditional values in the family of origin is a significant determinant both of the evaluation and the practice of various models of marital and reproductive behaviour of young people in Southern and Eastern Serbia.

In brief, young people who grew up in more traditional families not only value traditional patterns of marital and reproductive behaviour more, but also practise them to a greater extent than those whose families of origin were less traditional. On the other hand, young people who come from less traditional families are more likely to value and practise alternative patterns of partnership and childbearing/parenthood. The cited differences in the marital and reproductive behaviour of young people can be explained by traditional or more contemporary value orientations and dominating patriarchal or more flexible, egalitarian patterns of behaviour stemming from their families of origin, and thus adopted through the process of socialisation. Encouraging families, with their specific set of characteristics and attitudes regarding

life, shared life, and marriage also determine the attitudes and practices of young people pertaining to marriage and their relationships with their partners. Young people from the subgroup of individualistic families stand out in particular, as they accept post-modern patterns to a greater extent than young people from non-encouraging families. Specifically, the results of previous studies indicate that young people from encouraging families are more prone to living in matrimony; fewer of them cohabit; and the number of divorced individuals from this group is significantly smaller than that of young people who grew up in non-encouraging families (Tomanović 2012: 135, 144).

In addition to the impact that one's family has on accepting a certain model of marital or reproductive behaviour (matrimony/cohabitation, the age when one was first married, number of children, etc.), some authors point out the impact of a series of cultural factors, as well as the impact of territorial belonging. "When it comes to one's first marriage, traditional norms have determined not only the earliest age when one can wed, but also the optimal age, and the uppermost age limit. If this uppermost age limit is crossed, the individual is considered a spinster or a bachelor and their chances of getting married are very slim, especially to a person who has not previ-

ously been married. Various parts of our country have different age ranges, and generally speaking, in the lowlands they are lower than in the mountainous regions, in the eastern parts of the country lower than in the western, and in the Muslim cultural circle lower than in the Catholic or Orthodox one" (Petrović 1981: 172, authors' translation).

When it comes to matrimony and cohabitation, the results of previous studies indicate that in Serbia there is a dominant presence of marital unions, even though there are indications that the traditional institution of marriage is changing: the decline of its omnipresence and an increased number of individuals choosing to lead the single life or delaying matrimony. The average age of marriage is constantly on the rise, and the "ageing of nuptials" is manifested in decreasing numbers of live births, or voluntary sterility. A connection was noted between the chosen model of living (accepting alternative unions to marriages) and voluntary sterility, which is no longer a marginal occurrence (Golubović and Marković Krstić 2008: 73). Although the paper does not specifically analyse the impact of gender factors on the marital and reproductive behaviour of young people, the results of research presented in the literature indicate its great importance. The research results showed that, among young people in our country, there is a lingering cultural pattern that girls begin family transitions earlier than boys (Tomanović and Stanojević 2015: 50).

Therefore, in addition to the effect of economic factors, the impact of socio-cultural factors, values, and changes to primary social groups (family, neighbourhood) is also significant. In that sense, Golubović and Marković Krstić (2008: 21) point out that the changes in marital and reproductive behaviour in our country have occurred due to "the inability of

young people to bear the financial burden of leaving the parental household and forming their own," and also due to a network of cultural factors (an individual's culture, nationality, education, religious influence, etc.). Rašević also indicates the complex effect of numerous variables. In addition to structural obstacles such as unemployment, housing, and an unsatisfactory economic standard, emancipation and individualism are also among the more significant factors, according to the author (Rašević 2013). Tomanović emphasises that transition and strategies pertaining to the activities of young people in the family domain can "depend on the dominant and normative framework accepted by the young individual, the structural (material) conditions, as well as the institutional context" (Tomanović 2012: 127).

Demographic factors also are important, as they cause changes to the age structure of the population due to decades of low fertility, which dwindles the size of the generations that most frequently enter into matrimony. It was within these generations that the greatest changes in the attitude towards marriage occurred (delaying marriage, an increase in common-law marriages, voluntary sterility, etc.). On the other hand, these changes are the outcome of existential difficulties encountered at a time of social and economic transition, as well as of cultural and socio-psychological factors whose effects might be even more pronounced due to rapid changes in the system of values, understandings, and aspirations that guide the behaviour of young people.

Therefore, our study illustrates that traditionalism as a dominant value orientation in shaping the behaviour of individuals, social groups, and the population has weakened over time and been re-

placed by an excess of individualism (Les-thaeghe and Van de Kaa 1986). What has until recently been taken for granted – that everyone wants children – is no longer accepted as a universal truth in Southern and Eastern Serbia. The empirical findings of numerous studies also indicate that there is a common denominator between adopting alternative forms of partnership and low reproductive norms, as well as voluntary sterility in Serbia (Avramov 1993; Golubović and Marković Krstić 2008; Rontos 2010; Pešić Jenačković 2019).

The research results also indicated that young people from extended families – multi-member families, multi-generational families (compared to young people who originate from smaller families), as well as young people living in rural areas (compared to young people living in cities) – are more prolific in terms of reproduction (their ideal, desired, planned, and actual number of children), that they perceive the ideal time for marriage and parenthood to be earlier in life, and that they actually do get married and become parents earlier on. A statistically significant moderate positive correlation was also noted between the strength of traditional values of the family of origin on the one hand, and the number of family members the respondents grew up with and the type of settlement on the other. All this confirms that traditional families are still multi-member families and are still linked to rural areas.

The presented results might be of use when designing strategies for youth policy, pro-natalist policy, and the policy of regional development. Carrying out suit-

able measures and activities related to pro-natalist policy includes prioritising action in the sphere of education, the job market, concordance between work and parenthood, the promotion of the reproductive health of young people, the quality of the relationships between men and women, the promotion of family values, etc. This study points to the importance of family values and family education for the marital and reproductive behaviour of young people. In addition, it indicates the need for strengthening the family, its structure, and the cohesion between its members. In that sense, along with the results of other studies (which include other determinants of marital and reproductive behaviour), the findings of this study can be of use for socially responsible actors who aim to demographically renew the population of Southern and Eastern Serbia.

Research into traditional values as a determinant of marital and reproductive behaviour is very important, since it offers new insight into the patterns of forming a family in Serbia. In that sense, it raises numerous questions, which intensifies the need for new socio-demographic studies. The analysis of traditional values regarding the marital and reproductive behaviour of young people has the potential to encourage future studies by implementing more advanced (multivariate) techniques, so that following specific analyses (of gender, level of education, etc.), we could derive a more precise image of traditional family values and their impact on the marital and reproductive behaviour of young people.

REFERENCES

- Avramov, D. (1993). *Pojedinac, porodica i stanovništvo u raskoraku*. Beograd: Naučna knjiga.
- Blagojević, M. (1997). *Roditeljstvo i fertilitet: Srbija devedesetih*. Beograd: Institut za sociološka istraživanja Filozofskog fakulteta.
- Bobić, M. (2003). Reorganization of marriage, relationships, and family in contemporary society. *Stanovništvo*, 14(1-4), 65-91. <https://doi.org/10.2298/STNV0304065B>
- Bobić, M. (2007). *Demografija i sociologija. Veza ili sinteza*. Beograd: Službeni glasnik.
- Bobić, M., & Vukelić, V. (2011). Second demographic transition de-blocked? *Sociologija*, 53(2), 149-176. <https://doi.org/10.2298/SOC1102149B>
- Devedžić, M. (2006). *O prirodnom kretanju stanovništva*. Beograd: Zavod za udžbenike.
- DeVellis, F. (2012). *Scale development: Theory and applications*. Thousand Oaks, California: Sage.
- Erlich, V. (1971). Jugoslovenska porodica u transformaciji: studija u tri stotine sela, Zagreb, Liber. *Časopis za suvremenu povijest*, 4(3), 187-195.
- Gidens, E. (2003). *Sociologija*. Beograd: Ekonomski fakultet.
- Golubović, P., & Marković Krstić, S. (2008). *Demografske strukture nekih balkanskih zemalja*. Niš: Filozofski fakultet Univerziteta u Nišu.
- Lesthaeghe R., & Surkyn, J. (1988). Cultural dynamics and economic theories of fertility change. *Population and Development review*, 14(1), 1-45. <https://dx.doi.org/10.2307/1972499>
- Lesthaeghe, R., & Van de Kaa, D. (1986). Twee demografische transitie's? In: van de Kaa, D.J. & Lesthaeghe, R. (Eds.), *Bevolking: groei en krimp* (pp. 9-24). Deventer: Van Loghum Slaterus.
- Marković Krstić, S. (2013). Demografski i sociokulturni činioci opadanja nataliteta u jugoistočnoj Srbiji. In Lj. Mitrović (Ed.), *Stanovništvo jugoistočne Srbije: Kultura, natalitetska politika i demografska reprodukcija u jugoistočnoj Srbiji* (pp. 41-66). Niš: Centar za naučnoistraživački rad SANU i Univerziteta u Nišu i Filozofski fakultet.
- Marković Krstić, S. (2018). Aging of the population of Serbia and the rights of older people living in rural environments in the field of healthcare and social protection. In D. Dinić (Ed.), *Ageing and human rights* (pp. 246-261). Beograd: Gerontološko društvo Srbije.
- Mihailović, S. (2004). Oduzimanje budućnosti – Omladina Srbije u vodama tranzicije. In S. Mihailović (Ed.), *Mladi zagubljeni u tranziciji* (pp. 17-37). Beograd: Centar za proučavanje alternativa.
- Milić, A. (2010). Porodične vrednosne orijentacije – vrednosni raskol. In A. Milić & S. Tomanović (Eds.), *Vreme porodica* (pp. 235-256). Beograd: Čigoja štampa i Institut za sociološka istraživanja Filozofskog fakulteta.
- Mitrović, M. (2015). *Sela u Srbiji: promene strukture i problem održivog razvoja*. Beograd: Republički zavod za statistiku.
- Mladenović, M. (1991). *Osnovi sociologije porodice*. Beograd: Službeni list SFRJ.
- Novakov, M. (2011). *Porodični i društveni položaj majke u selu*. Novi Sad: Poljoprivredni fakultet.
- Penev G. (2001). The replacement of generations in Serbia in the period 1950-2000. *Stanovništvo*, 39(1-4), 45-71. <https://doi.org/10.2298/STNV0104045P>
- Penev, G., & Stanković, B. (2018). Starenje i promena bračne strukture stanovništva jugoistočne Srbije. In Lj. Mitrović (Ed.), *Stanovništvo jugoistočne Srbije: Demografski problem jugoistočne Srbije i mogućnosti izgradnje pronatalitetske nacionalne strategije i politike* (pp. 75-97). Niš: Centar za naučnoistraživački rad SANU i Univerziteta u Nišu i Filozofski fakultet.
- Pešić Jenačković, D. (2019). *Social determinants of the marital and reproductive behavior of young people in South-East Serbia* (Doctoral dissertation in Serbian). Retrieved from National Repository of Dissertations in Serbia (123456789/17496).
- Petrović, M. (2011). Changes of marital behavior and family patterns in post-socialist countries: Delayed, incomplete or specific second demographic transition? *Stanovništvo*, 49(1), 53-78. <https://doi.org/10.2298/STNV1101053P>
- Petrović, R. (1981). Odlike braka u Jugoslaviji. In A. Milić, E. Berković & R. Petrović (Eds.), *Domaćinstvo, porodica i brak u Jugoslaviji: društveno-kulturni, ekonomski i demografski aspekti promene porodične organizacije* (pp. 169-243). Beograd: ISIFF.
- Rašević, M. (2013). Osnovni principi pronatalitetske politike. In Lj. Mitrović (Ed.), *Stanovništvo jugoistočne Srbije: kultura, natalitetska politika i demografska re-*

- produkcija u jugoistočnoj Srbiji* (pp. 13-28). Niš: Centar za naučnoistraživački rad SANU i Univerziteta u Nišu i Filozofski fakultet.
- Rašević, M., & Penev, G. (2010). Humani resursi opština Srbije relevantni za populacionu politiku. In D. Đorđević, A. Kostadinović & Lj. Mitrović (Eds.), *Od putanje do autostrade* (pp. 183-202). Niš: JUNIR i Univerzitetska biblioteka "Nikola Tesla".
- Rontos, K. (2010). Demographic trends, young people's attitudes towards marriage and socio-economic changes related to family formation in Greece and in Selected European Countries: A comparative analysis based on official and survey research data. *International Journal of Criminology and Sociological Theory*, 3(2), 543-562. <https://ijcst.journals.yorku.ca/index.php/ijcst/article/view/31105/28542>
- Republički zavod za statistiku (2018a). *Zaključeni i razvedeni brakovi, 2017*. Saopštenje za javnost, broj 170, god. LXVIII, (29.06.2018). Retrieved from <https://publikacije.stat.gov.rs/G2018/Pdf/G20181170.pdf>
- Republički zavod za statistiku (2018b). *Demografska statistika u Republici Srbiji 2017*. Beograd: RZS.
- Republički zavod za statistiku (2019). *Vitalni događaji, 2018*. Saopštenje za javnost, broj 177, god. LXIX (28.06.2019). Retrieved from <https://www.stat.gov.rs/sr-latn/vesti/20190628-vitalni-dogadjaji-2018/>
- Stanković, B., & Penev G. (2010). Trends of extramarital births in Serbia in the second half of the 20th and at the beginning of the 21st century in the wider European context. *Stanovništvo*, 48(1), 1-24. <https://doi.org/10.2298/STNV1002001P>
- Statistical Office of the Republic of Serbia (2012). *2011 Census of Population, Households and Dwellings in the Republic of Serbia. Age and Sex. Data by settlements*. Book 2. Belgrade: Statistical Office of the Republic of Serbia. Retrieved from http://popis2011.stat.rs/?page_id=1234
- Tomanović, S. (2012). Tranzicije u porodičnom domenu. In S. Tomanović et al. (Eds.), *Mladi naša sadašnjost. Istraživanje socijalnih biografija mladih u Srbiji* (pp. 127-146). Beograd: Čigoja štampa i Institut za sociološka istraživanja.
- Tomanović, S., & Stanojević, D. (2015). *Mladi u Srbiji 2015: stanje, opažanja, verovanja i nadanja*. Beograd: Friedrich Ebert Stiftung, SeConS.
- Tomanović, S., & Ignjatović, S. (2004). Mladi u tranziciji: između porodice porekla i porodice opredeljenja. In S. Mihailović, (Ed.), *Mladi zagubljeni u tranziciji* (pp. 39-64). Beograd: Centar za proučavanje alternativa.
- Ule, M. (1989). Omladina na prelomu stoleća. *Sociologija*, 21(2-3), 521-534.
- Van de Kaa, D. (1987). Europe's Second Demographic Transition. *Population Bulletin*, 42(1), 1-59. <https://es-tvtalesydemografia.files.wordpress.com/2013/04/europec2b4s-second-demographic-transition.pdf>
- Van de Kaa, D. (2001). Postmodern Fertility Preferences: From Changing Value Orientation to New Behavior. In R. A. Bulatao & J. B. Casterline (Eds.), *Global fertility transition. Supplement to Population and Development Review*. 27(2), 290-331. <https://www.jstor.org/stable/3115262>

How to cite: Pešić Jenačković, D., & Marković Krstić, S. (2021). Traditional family values as a determinant of the marital and reproductive behaviour of young people: the case of Southern and Eastern Serbia. *Stanovništvo*, 59(2), 23-41. <https://doi.org/10.2298/STNV210420004P>

Tradicionalnost porodice kao determinanta bračnog i reproduktivnog ponašanja mladih: primer jugoistočne Srbije

Sažetak

Društveno-ekonomske i demografske promene, ekonomska kriza i politička tranzicija, kao i tranzicioni model normativno-vrednosnog sistema uticali su na bračno i reproduktivno ponašanje mladih. Iako brojna istraživanja govore o tome da se brak i reprodukcija visoko vrednuju kod mladih u Srbiji, zvanični statistički podaci i rezultati istraživanja ukazuju na: opadanje univerzalnosti braka, praktikovanje vanbračnih vidova partnerstva i rađanja, odlaganje ili odustajanje od sklapanja braka, porast razvoda, niske reproduktivne norme itd.

U radu se, nakon analize postavki više teorijskih orijentacija, pristupilo razmatranju povezanosti nivoa tradicionalnosti porodice porekla i bračnog i reproduktivnog ponašanja mladih na podacima empirijskog istraživanja sprovedenog od septembra 2018. do juna 2019. godine u Regionu južne i istočne Srbije, na uzorku 500 mladih ljudi starih 15–34 godina. Cilj je da se ispituju razlike u vrednovanju i praktikovanju određenog modela bračnog i reproduktivnog ponašanja mladih s obzirom na nivo tradicionalnosti porodice porekla. Polazna hipoteza je da nivo tradicionalnosti porodice porekla predstavlja značajnu determinantu kako vrednovanja, tako i praktikovanja braka, kohabitacije i roditeljstva, odnosno da viši nivo tradicionalnosti porodice porekla u većoj meri utiče na prihvatanje i vrednovanje braka i tradicionalnog obrasca rađanja/roditeljstva.

Rezultati istraživanja potvrdili su polaznu hipotezu da je nivo tradicionalnosti porodice porekla značajna determinanta kako vrednovanja, tako i praktikovanja različitih modela bračnog i reproduktivnog ponašanja mladih ljudi. Testiranje posebnih hipoteza ukazuje na to da visoki nivo tradicionalnosti porodice porekla prati visok nivo vrednovanja braka i tradicionalnog obrasca rađanja/roditeljstva, a niski nivo vrednovanja kohabitacije i roditeljstva van braka. Dakle, mladi koji su odrastali u porodicama sa većim stepenom tradicionalnosti, više vrednuju tradicionalne obrasce bračnog i reproduktivnog ponašanja i u većoj meri ih praktikuju (ranije sklapanje braka, rađanje većeg broja dece), u odnosu na mlade čije su porodice porekla manje tradicionalne (više vrednuju i praktikuju alternativne obrasce partnerstva i rađanja/roditeljstva).

Eksplikacija povezanosti nivoa tradicionalnosti porodice i bračnog i reproduktivnog ponašanja mladih temelji se na značajnom uticaju roditelja u procesu socijalizacije i prihvatanju roditeljskog modela bračnog i reproduktivnog ponašanja. S obzirom na to da je istraživanje identifikovalo neke od činilaca bračnog i reproduktivnog ponašanja mladih u jugoistočnoj Srbiji, ono može poslužiti kreatorima omladinske, populacione i politike regionalnog razvoja za definisanje adekvatnijih mera.

Ključne reči:

mladi, brak, kohabitacija, bračno i reproduktivno ponašanje, tradicionalnost porodice porekla

Understanding the gender dimension of low fertility: employment and childbearing in Europe

Ankica Šobot ¹

¹ Demographic Research Centre,
Institute of Social Sciences Bel-
grade, Serbia

Correspondence

Ankica Šobot, Demographic Re-
search Centre, Institute of Social
Sciences, Kraljice Natalije 45,
11000 Belgrade, Serbia.

Email:

ankica.sobot@gmail.com

Extended abstract

In this text, the gender dimension of low fertility is considered on the basis of the relevant literature and statistical data regarding the impact of employment on reproductive behaviour in postmodern societies. A review of fertility rates and employment rates of women with young children from 2010 onwards leads to several interesting observations. For example, during the period of study, the birth rate in Hungary increased, while it decreased in Finland by 0.4 children per woman. The most stable and relatively high fertility rates are observed in France and Sweden. At the same time, the employment rate of women with children aged three to five grew in Hungary, but the employment rate of those with children under the age of three was extremely low. In countries with higher fertility, the lowest employment rates for women with children under the age of three are in Finland and France, but they are about four times higher than the rate in Hungary. During the observed period, the employment of mothers remained stable at a relatively high level in Sweden, Norway, and the Netherlands, without differences in female employment according to the age of their children. The fertility rates in these countries are relatively high.

The results of empirical research in European countries suggest that the gender dimension of low fertility cannot be understood outside the specific social context, nor without considering the conditions at the micro level. Central to this consideration is the link between low fertility and women's employment, as raising children is still gender-specific to an extent. However, men can participate in parenthood not only in terms of their reproductive behaviour, but also their right to participate in raising children. In addition, this text identifies negative perceptions of employment that refer to the modalities of work-life balance and the uncertainty regarding female and male employment. Both aspects produce certain effects on the socioeconomic position of the family, which can influence decisions relating to parenthood and the number of children the parents would like to have. In terms of taking action on low birth rates, it could be concluded that endangering families' economic status and reproducing patriarchal gender regimes are not favourable outcomes. This article provides a framework for more concrete research into these issues in Serbian society.

KEY WORDS:

low fertility, gender roles, women's employment, fatherhood, uncertainty

Razumevanje rodne dimenzije niskog fertiliteta: zaposlenost i rađanje u Evropi

Sažetak

Razmatranje u ovom tekstu bazirano je na statističkim podacima i relevantnoj literaturi koji se tiču uticaja zaposlenosti na reproduktivno ponašanje u postindustrijskim društvima. Pored veze između niskog fertiliteta i zaposlenosti žena, rodna dimenzija podrazumeva i angažovanje očeva u podizanju male dece, kao i negativne implikacije zaposlenosti oba roditelja. U tekstu je dat pregled stopa rađanja i stopa zaposlenosti žena koje imaju malu decu u nekoliko evropskih država. Tokom druge decenije 21. veka uočene su određene osobenosti i u fertilitetu i u zaposlenosti žena prema uzrastu dece, kako u državama sa vrlo niskim fertilitetom, tako i u onima koje su do nedavno imale relativno visoke stope rađanja. U literaturi je istaknuta diferenciranost u pogledu uključenosti muškaraca u roditeljstvo, ne samo između država različitog nivoa fertiliteta, već i među državama koje imaju relativno visoke stope rađanja. Demografski efekat ovog pitanja potrebno je dublje ispitati, ali ono ne može da se zanemari ni sa stanovišta mogućeg pozitivnog uticaja na zaposlenost žena, niti kao pravo muškaraca da učestvuju u podizanju dece. Konflikt posao–porodica, kao i neizvesnost koja se tiče posla i položaja zaposlenih, predstavljaju negativan okvir reproduktivnog ponašanja, a njihov uticaj je povezan sa socioprofesionalnim karakteristikama i uslovima na mikro nivou.

Ključne reči:

nizak fertilitet, rodne uloge, zaposlenost žene, očinstvo, neizvesnost

1 UVOD

Tokom poslednje dve decenije *Teorija druge demografske tranzicije* doživela je određenu reinterpretaciju, izazvanu potrebom da se objasni diferenciranost niskog fertiliteta u postindustrijskim društvima. Niske reproduktivne norme su determinisane nizom raznovrsnih faktora, a njihovi uticaji su određeni osobenostima ekonomskog i društvenog razvoja, kulturnim normama, institucionalnim okvirima i političkim odgovorima na fenomen nedovoljnog rađanja (Lesthaeghe i Neels 2002; Surkyn i Lesthaeghe 2004; Kohler, Billari i Ortega 2006; Neyer 2006; Gauthier i Philipov 2008; Lesthaeghe 2010; Philipov, Liefbroer i Klobas 2015). Iskristalisana su dva ključna momenta reproduktivnog ponašanja u savremenim društvima. To su odlaganje rađanja, intenzivan proces posredovan socioekonomskim i institucionalnim karakteristikama društvenog okruženja (Kohler, Billari i Ortega 2006) i proces odlučivanja o rađanju čiji konačni ishod ne mora da bude očekivan, usled uticaja pojedinih okolnosti koje mogu promeniti prvobitne namere u pogledu broja dece (Testa i dr. 2011; Philipov, Liefbroer i Klobas 2015).

Unutar složenog determinističkog spleta, rodne uloge predstavljaju bitan segment fertilitetnih obrazaca (Oppenheim Mason i Jensen 1995; Vikat 2004; Oláh i Fraczak 2004; Kreyenfeld 2004; McDonald 2006; Pailhé 2009; Neyer i Rieck 2009), što vodi ka tome da se reproduktivno ponašanje u razvijenim državama ne može razumeti bez razmatranja rodne dimenzije niskog fertiliteta. Pored toga, takav pristup je potreban i zbog važnosti fenomena rodne ravnopravnosti za savremena demokratska društva. U nizu pitanja koja se tiču uspostavljanja egalitarnijih rodnih režima nalaze se i ona koja se odnose na podsticanje i omogućavanje

zaposlenosti žena, njihovo ekonomsko ojačavanje, ublažavanje rodnih razlika u stopama i strukturi zaposlenosti, podsticanje i stvaranje uslova da žene obavljaju menadžerske poslove i imaju upravljačke funkcije, da karijerno napreduju, da budu aktivne u političkom životu (European Commission 2005; European Commission 2008; ILO 2009; European Commission 2012). Savremeni fertilitetni obrazac se formira u uslovima jasne okrenutosti evropskih država ka unapređivanju društvenog položaja žena, pa je i iz tog razloga potrebno razumeti determinističku osnovu niskog fertiliteta sa stanovišta rodni osobenosti i rodnog odnosa.

Prva istraživanja rodne dimenzije reproduktivnog ponašanja u Srbiji utemeljena su na teorijskom okviru kojim je u centar ispitivanja postavljena veza između niskog fertiliteta i iskustva roditeljstva (Blagojević 1991, 1997). Rezultati istraživanja pokazuju kako konflikt između zaposlenosti i porodičnih obaveza majki negativno utiče na odluke o rađanju. Takva iskustva mogu dovesti do odustajanja od željenog broja dece, i to ne samo u slučaju visokoobrazovanih žena. Fertilitetni obrazac u Srbiji početkom 21. veka uspostavlja se unutar rodnog režima koji se ne odlikuje suštinski drugačijim obrascem podele rodni uloga, u odnosu na onaj iz 90-ih. Istraživanje rodnog režima u Srbiji pokazalo je da su promene vidljivije kod visokoobrazovanih žena i da se pre svega odlikuju većom učestalošću zajedničkog obavljanja pojedinih roditeljskih aktivnosti, ali da i dalje postoji jasna razlika manifestovana primerima kada muškarci u većoj meri utiču na obezbeđivanje porodičnog budžeta, dok žene u plaćenim poslovima dnevno provode u proseku jedan sat manje, mada rade više od muškaraca kada se u obzir uzme vreme za poslove unutar domaćinstva. Međutim, rezultati govore i o tome da između muškaraca i

žena u Srbiji ne postoji suštinska razlika kada je reč o odnosu prema poslu. I jedni i drugi zaposlenost doživljavaju pozitivno, i to prevashodno kao sredstvo sticanja ekonomske samostalnosti i izvor sredstava za život. Profesionalna karijera im je veoma važna i uživaju u svom poslu, a u slučaju da imaju dovoljno novca, žene bi se ponašale poput muškaraca pa većina ne bi napustila posao (Blagojević Hjuson 2013).

Ipak, jedno drugo istraživanje pokazalo je da su pozitivan odnos prema zaposlenosti žena i stav da bavljenje profesijom ne znači zanemarivanje porodice, nešto izraženiji među ženama nego muškarcima (Ignjatović i dr. 2011). Takođe, uočava se da kod žena u izvesnoj meri dolazi do promena u prihvatanju muškog autoriteta (Bobić 2017), a to bi moglo voditi ka jačanju afirmativnog odnosa prema njihovoj zaposlenosti. Međutim, iz perspektive feminističkog diskursa ukazuje se na odvijanje konzervativnih procesa unutar srpskog društva kada je reč o porodici i o položaju žena u njoj. Oni se vide kao posledica pogoršanja ekonomskih uslova, kao odraz nepovoljne obrazovne strukture stanovništva, ali i prevladavajućih odlika političke kulture (Sekulić 2017). Pored toga, i rezultati istraživanja o muškarcima u Srbiji govore o nepovoljnostima njihovog položaja i podvlače neophodnost promena rodnog režima, ukazujući na karakteristike razvoja srpskog društva tokom poslednje dve decenije kao na ključne barijere za prihvatanje i širenje egalitarnijeg rodnog odnosa u privatnoj sferi (Hughson 2017, 2018).

Imajući u vidu pokazatelje fertiliteta u Srbiji, može se reći da dominantan obrazac podele rodni uloga i karakteristike rodnog odnosa nisu povoljan okvir reproduktivnog ponašanja. Rašević (2015) ističe da će, nakon dugog perioda održavanja kumulativnog fertiliteta na

nivou od oko 1,8 deteta po ženi, završni fertilitet generacija žena koje su početkom dvehiljaditih ušle u optimalni reproduktivni period iznositi 1,55 deteta po ženi. Aktuelna *Strategija podsticanja rađanja*¹ je predvidela da ciljna vrednost SUF krajem treće decenije 21. veka (1,85) poraste za skoro četvrtinu u odnosu na njen prosek u periodu 2014–2019. godine (1,5). To jeste veoma optimističan cilj, ali nije bez empirijske zasnovanosti s obzirom na evropski kontekst. Kreatori ovog dokumenta prepoznali su važnost rodnog aspekta i on je ugrađen u definisane mere.

Cilj ovog teksta jeste da doprinese razumevanju rodne dimenzije niskog fertiliteta izdvajanjem tri pitanja. Prvo je veza između zaposlenosti žena i rađanja, drugo – uključivanje očeva u podizanje male dece, a treće se tiče negativnih implikacija zaposlenosti na odluke o ulasku u roditeljstvo i o broju dece. Polazi se od stava da zaposlenost žene, kao jedan od ključnih segmenata rodne ravnopravnosti, predstavlja neizbežan aspekt sagledavanja reproduktivnog ponašanja u razvijenim demokratskim društvima. U tekstu se daje pregled stopa rađanja i stopa zaposlenosti žena koje imaju decu uzrasta do pet godina, u selektovanim evropskim državama, za period koji obuhvata veći deo druge decenije 21. veka. Druga dva pitanja razmatraju se prevashodno kroz interpretaciju relevantne literature, koja sadrži rezultate empirijskih istraživanja u pojedinim evropskim državama. Diskutovanje izdvojenih pitanja pruža uvid u kompleksnost rodne dimenzije savremenog fertilitetnog obrasca, imajući u vidu razlike između evropskih država u stopama fertiliteta i u rodnim režimima.

¹ U Srbiji je 2018. godine doneta Strategija podsticanja rađanja, utemeljena na najnovijim naučnim saznanjima. <https://www.mdpp.gov.rs/doc/strategije/Strategija-podsticanja-radjanja-2018.pdf>

2 ZAPOSLENOST ŽENA I FERTILITET

Uticaj zaposlenosti žena na stope rađanja jeste jedno od krucijalnih pitanja odvijanja tranzicije fertiliteta tokom druge polovine 20. veka. Promene u obrazovanju i u ekonomskoj aktivnosti žena podstakle su i promenu uloge žene u društvu. Ovi procesi se nisu odvijali jednoobrazno niti istim intenzitetom i tempom, ali su uobličavali reproduktivno ponašanje i porodicu u industrijskom društvu (Oppenheim i Jensen 1995). Nakon pada stopa rađanja, od sredine 80-ih, usledio je zaokret, uočen na makro nivou, manifestovan kroz pozitivnu vezu između fertiliteta i zaposlenosti (Engelhardt i Prskawetz 2009; Engelhardt 2011; Pailhé 2009). Na stepenu društvenog razvoja koji su dostigle najrazvijenije evropske države, zaposlenost žene prestaje da bude faktor koji produbljuje problem nedovoljnog rađanja, ukoliko je uspostavljen adekvatan institucionalni okvir (Thévenon 2008). Danska, država sa relativno visokim stopama rađanja, jeste primer kako dobro pozicioniranje žena na tržištu rada, izvesnost posla i zadovoljavajuća zarada predstavljaju podsticajne faktore odluke o rađanju prvog deteta (Andersson, Kreyenfeld i Mika 2014).

Putem korelacione analize stopa ekonomske aktivnosti žena i stopa fertiliteta za period od 1960. do 2005, kojom je obuhvaćeno 16 država zapadne, severne, južne i centralne Evrope, utvrđeno je da su zaokretu od negativne ka pozitivnoj vezi doprineli porast zaposlenosti žena s nepotpunim radnim vremenom, porast udela visokoobrazovanih žena i širenje javnih servisa za brigu o deci (Engelhardt 2011). Istraživanje je pokazalo da su ovi faktori delovali u smeru pospešivanja ekonomske aktivnosti ženske populacije i da je njihova sve veća raširenost doprinela tome da, u određenim demografskim i društvenim okvirima, porast učešća ženske radne snage na

tržištu rada nema negativan uticaj na stope fertiliteta.

Pozitivan uticaj zaposlenosti žena na fertilitet je rezultat politika koje se prilagođavaju savremenim tendencijama u sferi rodnog odnosa, zapošljavanja i dobre institucionalne utemeljenosti mera (Neyer 2006; Andersson i Scott 2007). Različitost pristupa i definisanje politika koje se tiču i zaposlenosti žena i fertiliteta rezultirali su diferenciranim nivoom rađanja, grupišući evropske države na one sa relativno visokim stopama fertiliteta i na one sa vrlo niskim stopama. Na temelju ovih saznanja, i u našoj demografskoj literaturi istaknuta je važnost veze između zaposlenosti žena i savremenog fertilitetnog obrasca, kao i njena specifičnost s obzirom na sociokulturološki kontekst, pružajući okvir i smernice za unapređivanje odgovora na fenomen nedovoljnog rađanja u Srbiji (Šobot 2014a, 2019).

2.1 PREGLED STOPA RAĐANJA I STOPA ZAPOSLENOSTI MAJKI MALE DECE

Pregled statističkih pokazatelja obuhvata drugu deceniju 21. veka, a odnosi se na izabrane evropske države koje tradicionalno pripadaju onima sa relativno visokim, kao i na one sa vrlo niskim fertilitetom. Takav pristup omogućava njihovo poređenje u pogledu oba posmatrana pokazatelja, ali i sagledavanje mogućih različitosti u okviru jedne ili druge grupe država. Kada je reč o državama koje su, u evropskom okviru, donedavno imale relativno visok fertilitet, zanima nas da li su stope rađanja i dalje na tom nivou i šta se dešavalo sa stopama zaposlenosti žena. U slučaju država sa nižim fertilitetom, interesuje nas da li je zabeležen porast fertiliteta u posmatranom periodu i šta se istovremeno dešavalo sa stopama zaposlenosti majki. Imajući u vidu specifičnosti

Tabela 1 Stope ukupnog fertiliteta – izabrane evropske države, 2010–2019.

	2010.	2011.	2012.	2013.	2014.	2015.	2016.	2017.	2018.	2019.
Austrija	1,4	1,4	1,4	1,4	1,5	1,5	1,5	1,5	1,5	1,5
Nemačka	1,4	1,4	1,4	1,4	1,5	1,5	1,6	1,6	1,6	1,5
Mađarska	1,2	1,2	1,3	1,4	1,4	1,4	1,5	1,5	1,6	1,6
Italija	1,5	1,4	1,4	1,4	1,4	1,4	1,3	1,3	1,3	1,3
Portugalija	1,4	1,4	1,3	1,2	1,2	1,3	1,4	1,4	1,4	1,4
Španija	1,4	1,3	1,3	1,3	1,3	1,3	1,3	1,3	1,3	1,2
Danska	1,9	1,8	1,7	1,7	1,7	1,7	1,8	1,8	1,7	1,7
Finska	1,9	1,8	1,8	1,8	1,7	1,6	1,6	1,5	1,4	1,4
Francuska	2,0	2,0	2,0	2,0	2,0	2,0	1,9	1,9	1,9	1,9
Holandija	1,8	1,8	1,7	1,7	1,7	1,7	1,7	1,6	1,6	1,6
Norveška	2,0	1,9	1,8	1,8	1,8	1,7	1,7	1,6	1,6	1,5
Švedska	2,0	1,9	1,9	1,9	1,9	1,8	1,8	1,8	1,8	1,7

Izvor: UNECE Statistical Database (2021a)

angažovanja roditelja s obzirom na uzrast dece, zasebno se posmatra zaposlenost žena koje imaju decu uzrasta do tri godine i zaposlenost onih koje imaju decu starosti od tri do pet godina.

Stopa ukupnog fertiliteta (SUF) je u periodu 2010–2019. u pojedinim državama doživela blaži porast, a u pojedinim pad (tabela 1). Među onima sa vrlo niskom SUF izdvaja se Mađarska, u kojoj je nivo rađanja 2010. godine bio najniži (1,2 deteta po ženi), da bi nakon izraženijeg porasta nego u drugim državama, 2019. godine SUF bila veća za 0,4 deteta po ženi. U Nemačkoj je došlo do porasta SUF za 0,2, a u Austriji za 0,1 dete po ženi. Nasuprot tome, u Italiji i u Španiji blagi pad SUF (za 0,2) značio je još niži fertilitet na kraju posmatranog perioda. U Portugaliji je, nakon dostizanja vrlo niske SUF (od 1,2) sredinom perioda, usledio blaži porast koji je rezultirao povratkom na nivo od 1,4, zabeležen 2010. U državama koje pripadaju grupi sa relativno visokom SUF uočena je tendencija njenog pada. U Finskoj i u Norveškoj za 0,5, u Švedskoj za 0,3, a u Holandiji za 0,2. Za razliku od njih,

u Francuskoj je SUF relativno stabilna i beleži najvišu vrednost od svih država (od 2,0 do 1,9).

Kada je reč o stopama zaposlenosti, u pojedinim državama gotovo da ne postoji razlika između žena s obzirom na uzrast dece, dok je u nekim državama ta razlika značajna. Specifičnosti u pogledu nivoa zaposlenosti žena prema uzrastu dece, postoje i u državama sa vrlo niskom SUF, kao i u onima sa relativno visokom.

U slučaju zaposlenosti žena koje imaju decu uzrasta do tri godine, među državama sa vrlo niskim fertilitetom najupečatljivije su izrazito niske stope u Mađarskoj (između 12,4% i 17,9%). One su skoro pet do šest puta manje nego u Portugaliji, gde su zabeležene visoke stope zaposlenosti, koje su veće nego u Holandiji, Norveškoj i Švedskoj (tabela 2). U poređenju sa njima, u Francuskoj je zaposlenost niža za oko dvanaest do devetnaest procentnih poena, a u Finskoj za blizu trideset procentnih poena.

U slučaju zaposlenosti žena koje imaju decu uzrasta od tri do pet godina, dobija se nešto drugačija slika (tabela

3). Među državama sa vrlo niskim fertilitetom, stope zaposlenosti su niže nego u većini onih iz grupe koje imaju viši fertilitet. Ipak, vidljive su određene specifičnosti na obe strane. U grupi država sa kontinuirano vrlo niskim fertilitetom, zaposlenost je najniža u Italiji (od 54,3% do 57,1%). Portugalija se i u ovom slučaju izdvaja najvećim stopama zaposlenosti, i od 2015. godine one

prelaze 80%, da bi u 2019. dostigle i bližu 90%. U grupi država koje su donedavno imale kontinuirano relativno visok fertilitet, Finska, Norveška i Švedska su države sa najvišim stopama zaposlenosti (od oko 80% do gotovo 85%). U Holandiji je zaposlenost nešto niža i kreće se od oko 75% do gotovo 80%. U Francuskoj je još niža i od 2012. beleži se pad stopa za nekoliko procentnih poena

Tabela 2 Stopa zaposlenosti žena starosti od 25 do 49 godina koje imaju decu mlađu od tri godine, 2010–2019.

	2010.	2011.	2012.	2013.	2014.	2015.	2016.	2017.	2018.	2019.
Austrija	63,5	65,8	69,2	68,1	67,2	69,0	69,9	69,0	68,3	70,2
Nemačka	48,0	54,1	54,2	54,5	56,6	57,1	57,3	57,4	57,8	58,3
Mađarska	12,4	12,4	14,0	12,8	14,8	14,8	14,2	15,2	15,4	17,9
Italija	53,6	54,3	56,0	54,6	55,7	55,3	53,6	53,7	53,1	53,6
Portugalija	72,1	72,1	72,2	73,3	76,6	78,5	79,7	82,0	83,0	81,8
Španija	59,7	59,7	59,5	59,9	61,8	62,3	62,6	63,6	64,1	64,7
Finska	49,5	50,2	52,9	46,4	48,0	49,5	49,1	52,0	50,6	54,0
Francuska	62,1	61,6	61,7	62,6	62,1	60,5	60,8	60,6	63,3	64,4
Holandija	78,4	78,1	77,8	76,1	75,9	76,9	77,2	77,5	78,1	79,5
Norveška	78,4	78,6	75,9	77,2	75,6	74,2	76,5	77,5	76,8	77,5
Švedska	76,3	77,4	77,0	77,8	77,2	77,7	79,6	77,8	77,5	76,0

Izvor: UNECE Statistical Database (2021b)

Tabela 3 Stopa zaposlenosti žena od 25 do 49 godina koje imaju decu uzrasta od 3 do 5 godina, 2010–2019.

	2010.	2011.	2012.	2013.	2014.	2015.	2016.	2017.	2018.	2019.
Austrija	69,9	73,1	76,4	73,6	75,2	75,0	76,3	75,2	76,2	79,0
Nemačka	67,0	69,1	70,6	72,0	71,8	72,5	73,0	73,7	75,2	76,4
Mađarska	58,4	60,6	63,1	66,0	69,6	69,5	71,9	73,6	75,3	75,1
Italija	54,3	54,6	56,1	55,2	55,2	55,9	56,7	56,7	56,8	57,1
Portugalija	74,2	78,5	76,4	74,7	78,0	82,9	81,7	83,6	85,4	87,8
Španija	60,4	60,8	59,9	59,7	61,1	62,9	66,2	69,1	70,1	70,7
Finska	82,8	79,4	78,6	77,5	80,9	78,9	77,9	82,7	82,9	81,9
Francuska	74,6	74,7	75,4	73,6	73,8	73,1	71,9	71,9	72,4	73,4
Holandija	75,9	74,9	76,8	75,1	74,1	75,2	75,7	76,4	76,3	78,1
Norveška	82,9	83,6	81,9	82,2	80,8	78,7	80,8	80,7	78,6	79,6
Švedska	82,3	83,0	83,8	83,4	83,6	84,9	83,8	84,6	83,5	83,8

Izvor: UNECE Statistical Database (2021b)

(sa 75,4% na 71,9%). Mada su 2018. i 2019. stope blago porasle, one su ipak nešto niže nego na početku posmatranog perioda, kada su zabeležene najviše vrednosti (tabela 3).

Pregled posmatranih pokazatelja u selektovanim evropskim državama pokazuje da se diferenciranost prema uzrastu dece manifestuje kroz nižu zaposlenost žena koje imaju decu mlađu od tri godine, u odnosu na one koje imaju decu starosti između tri i pet godina. Ta razlika postoji i u državama sa vrlo niskim, i u onima sa relativno visokim fertilitetom. U prvoj grupi izdvaja se Mađarska gde su gotovo pet puta niže stope zaposlenosti žena koje imaju decu mlađu od tri godine (tabela 2 i tabela 3). U Nemačkoj je razlika bila najveća 2010. i iznosila je oko dvadeset procentnih poena. U drugoj grupi država, izdvaja se Finska, gde je zaposlenost ove grupe žena gotovo upola manja u odnosu na one koje imaju nešto stariju decu, dok u Francuskoj ova razlika iznosi oko deset procentnih poena. Za razliku od njih, u Italiji je zaposlenost obe grupe žena niska, dok je u Švedskoj, Norveškoj i u Holandiji relativno visoka i ne postoji značajnija razlika prema uzrastu dece.

2.2 RODITELJSTVO KAO FAKTOR DIFERENCIRANE ZAPOSLENOSTI ŽENA

Predstavljeni podaci pokazuju nam da je razlika u zaposlenosti žena posebno izražena kada se radi o majkama dece mlađe od tri godine i da postoji ne samo između posmatrane dve grupe država, već i unutar svake od njih. Mađarska se izdvojila izuzetno niskim stopama koje su u prvim godinama posmatranog perioda bile čak i više od četiri puta niže nego u Italiji, gde je zaposlenost takođe niska. Kod država sa višim fertilitetom, najniže stope zaposlenosti žena koje imaju decu do tri

godine starosti zabeležene su u Finskoj, ali su one oko četiri puta veće nego u Mađarskoj. Diferenciranost između država treba posmatrati u kontekstu razlika koje se tiču niza specifičnosti svake pojedinačne države.

Zaposlenost žena u evropskim državama određena je ne samo politikama prema porodici, već i razlikama koje se tiču struktura zarada, kao i različitim putanjama ženske zaposlenosti s obzirom na njihove socioprofesionalne karakteristike (Sigle-Rushton i Waldfogel 2007). Takođe, bitnu ulogu imaju prevladavajući kulturni obrasci rodnih uloga i rodnog odnosa unutar porodice. Podela rodnih uloga u privatnoj sferi utiče na zastupljenost žena koje obavljaju plaćene poslove van domaćinstva (Babović 2010). Statistički podaci pokazuju da su u evropskim državama i tokom prve decenije 21. veka, porodične obaveze delovale u smeru niže ekonomske aktivnosti žena sa malom decom, u odnosu na muškarce, a i u odnosu na žene koje nemaju decu (European Commission 2012). Rodni jaz izražen kroz nižu ekonomsku aktivnost i višu nezaposlenost žena, kao i razlika u zaposlenosti žena s obzirom na broj dece, postoje i u Srbiji (Šobot 2014b).

Saraceno (2011) ističe da je zaposlenost žena koje imaju decu značajno niža u odnosu na druge žene, i da je diferenciranost evropskih država u pogledu izraženosti te razlike, pre svega posledica razlika u zaposlenosti majki. Ona smatra da je roditeljstvo ključno za razliku u zaposlenosti između žena i muškaraca, a i za razliku između žena. Pored toga, diferenciranost u pogledu zaposlenosti roditelja u evropskim državama objašnjava se razlikama u dužini radnog vremena, u oblicima zaposlenosti roditelja i onih koji nisu roditelji, kao i u načinima regulisanja različitih vidova obavljanja plaćenih poslova.

Kulturne norme uobličavaju stavove i ponašanja, ali se tokom vremena u određenim okolnostima one mogu promeniti u smeru većeg prihvatanja i podsticanja zaposlenosti žena koje imaju malu decu. Promene mogu da pomognu prevazilaženju rodnog jaza u zaposlenosti i u dužini radnih sati žena sa decom i žena bez dece, onda kada je širenje pozitivnih stavova posledica jačanja infrastrukturne podrške zapošljavanju majki (Boeckmann, Misra i Budig 2015). Ispitivanje ove veze uputilo je istraživače na konstataciju da širenje pozitivnih stavova o zaposlenosti majki slabi zastupljenost uverenja poslodavca da materinstvo nije spojivo sa odrednicom „dobra radnica“. Ističe se da manja prisutnost shvatanja da je „dobro materinstvo“ u konfliktnom odnosu sa zaposlenošću žena, kao i shvatanja kojim se ideal brige vezuje samo za majčinstvo, dovode do promene stavova da majke ne mogu biti pouzdane i efikasne radnice u plaćenim poslovima. Otuda se konstatuje da veća prihvaćenost stavova kojima se materinstvo i zaposlenost žene ne dovode u konflikt za rezultat može imati veće stope zaposlenosti žena sa malom decom i veći broj radnih sati. Takođe, ukazano je da su odluke o tome da li će žene obavljati plaćene poslove, pored dominantnog kulturnološkog obrasca kao opšteg okvira, uslovljene i normama karakterističnim za konkretno domaćinstvo. Na temelju ovog istraživanja, autori zaključuju da kombinacija kulturne i institucionalne podrške u pogledu ekonomske aktivnosti žena utiče na varijacije zaposlenosti majki u evropskim državama.

3 RODITELJSKO ODSUSTVO ZA OČEVE – UKLJUČENOST MUŠKARACA U RODITELJSTVO

Rodni aspekt podrazumeva i onu stranu roditeljstva koja se odnosi na očeve. Neke

skandinavске države su još 70-ih godina prošlog veka uvele pravo roditeljskog odsustva za muškarce, a početkom 90-ih tzv. kvote za očeve, kao način da podstaknu njihovu veću uključenost u podizanje male dece. Roditeljsko odsustvo za očeve u Švedskoj je definisano još 1974. godine, obuhvatajući period od šest meseci, a od 1990. bilo je omogućeno korišćenje petnaest meseci (Sundström i Stafford 1992).

Skandinavske države su, generalno, orijentisane ka porodicama u kojima su oba roditelja zaposlena i razvile su sveobuhvatnu politiku podrške koja se odlikuje sigurnošću, relativno dugim i dobro plaćenim roditeljskim odsustvom, kao i razvijenim i dostupnim javnim uslugama za čuvanje dece (Vikat 2004; Gauthie i Philipov 2008), međutim i one se međusobno razlikuju po pristupu u pogledu uključivanja muškaraca u roditeljstvo. Danska ima tradiciju porodičnih politika koje se kontinuirano prilagođavaju promenama u sferi zapošljavanja snažno podržavajući porast ženske radne snage (Abrahamson 2011), ali kvote za očeve nisu prisutne u onoj meri u kojoj je to u nekim drugim skandinavskim državama.

Podsticanje ravnomernije podele uloga unutar porodice putem uvođenja roditeljskog odsustva za očeve, vremenom postaje snažnije i u evropskim državama van Skandinavskog poluostrva. To se dešava i u Francuskoj, gde postoji tradicionalno snažno poverenje prema porodičnoj politici koja pruža stabilnu podršku porodicama sa decom, što je osnova kontinuiteta relativno visokih stopa fertiliteta u ovoj državi (Thévenon 2016).

Definisanje mere koja se tiče korišćenja roditeljskog odsustva za očeve jeste važan korak ka podsticanju veće uključenosti muškaraca u roditeljstvo. Međutim, stvaranje uslova da ona bude primenjena u praksi, podrazumeva jedan širi okvir.

Politike oblikuju način korišćenja odsustva, ali raširenost ovog modaliteta zavisi i od društvenih okolnosti, kao i od ekonomskog položaja porodice, socioprofesionalnih karakteristika i majki i očeva i od kulturnih normi u vezi podele rodni uloga unutar porodice.

Saraceno (2011) ukazuje na razlike između evropskih država u korišćenju roditeljskog odsustva za očeve i napominje da je njegova prihvaćenost uslovljena pristupima u pogledu plaćenosti i visine nadoknade, a da nije samo rezultat razlike u postojanju tzv. kvota za očeve. Ovim je skrenuta pažnja na socioekonomski aspekt, kao na faktor koji može uticati na odluku o korišćenju odsustva od strane očeva. Takođe, položaj roditelja nakon povratka na posao vidi se kao bitan faktor korišćenja roditeljskog odsustva generalno (Thévenon i Solaz 2013; Adema, Ali i Thévenon 2014), što može biti od velike važnosti i kada je reč o široj prihvaćenosti odsustva za očeve. Neizvesnost u pogledu toga kako će se odsustvo odraziti na posao i visinu zarada, može negativno uticati na odluku o njegovom korišćenju.

Socioekonomski aspekt roditeljskog odsustva za očeve može se sagledavati i iz perspektive zaposlenosti žene. Nepovoljniji položaj žena na tržištu rada, veća neizvesnost u pogledu zaposlenosti i niže prosečne zarade žena (European Commission 2005; European Commission 2008; ILO 2009; European Commission 2012) ne mogu se smatrati povoljnim okolnostima, iz ugla šireg prihvatanja roditeljskog odsustva od strane očeva. Uslovi koji se odlikuju većim stepenom neizvesnosti kada je reč o zaposlenosti žena, kao i relativno niskim zaradama, vode ka tome da ekonomski položaj porodice značajnim delom zavisi od zaposlenosti i visine zarade muškaraca, što može negativno uticati na odluku o korišćenju odsustva od strane očeva.

Imajući u vidu različitu prihvaćenost roditeljskog odsustva za očeve u evropskim državama, manifestovanu kroz najviše stope u Norveškoj, Islandu i Švedskoj – u kojima 78–95% očeva koristi između trinaest i četrnaest nedelja odsustva, a najniže u Italiji i u Grčkoj – gde je ono slabije plaćeno ili čak nije ni plaćeno i koristi ga manje od 12% očeva, Norman (2020) razmatra uticaj uključenosti očeva na zaposlenost majki u Velikoj Britaniji. Njeno istraživanje je pokazalo da je povratak žene na posao nakon rođenja deteta pre svega uslovljen stavom oba partnera o tom pitanju, ali i to da roditeljsko odsustvo za očeve, kada se koristi tokom prvih devet meseci, ima pozitivne efekte na zaposlenost žene nakon treće godine deteta. Porodična politika i karakteristike tržišta rada u Velikoj Britaniji upućuju na zaključak da je roditeljsko odsustvo za očeve način da se omogući povratak žene na posao pre napunjenih godinu dana deteta, posebno ukoliko postoji ugroženost posla ili želja žene da se vrati pre isteka prava na roditeljsko odsustvo, a ne postoji mogućnost zbrinjavanja deteta na drugi način. Međutim, za širu prihvaćenost neophodno je da postoji dobro plaćeno i neprenosivo pravo na roditeljsko odsustvo, sa paralelnim postojanjem šire podrške putem fleksibilnog radnog vremena, kao i fleksibilne i pristupačne formalne brige o deci, a pravi način aktivacije je da se korišćenje odsustva od strane očeva ne vezuje za roditeljsko odsustvo majki, već se individualizuje kao pravo muškaraca (Norman 2020).

Kada je reč o Srbiji, veća prisutnost očeva u podizanju male dece, vidi se kao važna mera ublažavanja psihološke cene roditeljsstva koja je veoma visoka za žene, usled prevladavanja patrijarhalne ideologije na kojoj se temelji obrazac podele rodni uloga (Bobić 2018). Taj proces bi mogao da ima pozitivne efekte na odluke o ulasku u

roditeljstvo, kao i na one o broju dece. Međutim, promene koje impliciraju aktivniju ulogu muškaraca u roditeljstvu i u poslovima vezanim za domaćinstvo, treba sagledavati kroz karakteristike šireg i užeg društvenog okruženja. Pojava 'novog očinstva' u Srbiji i transformacija tradicionalnog obrasca rodni uloga dešava se u društvenim okolnostima koje se odlikuju različitim rizicima u sferi zaposlenosti i socijalne sigurnosti (Stanojević 2018). Istraživanje ovog procesa kroz prakse, identitete i normative očinstva omogućilo je spoznavanje njegove raznolikosti s obzirom na društvene, istorijske i kulturne okolnosti, ali i na oblike porodičnih odnosa (Stanojević 2020). Na temelju rezultata ovog istraživanja, zaključuje se da uključivanje muškaraca u privatnu sferu podrazumeva proces 'odrodnjavanja' praksi, tako da te aktivnosti prestaju da budu rodno specifikovane i obavljaju se kao deo dogovora unutar porodice, bez pretpostavki o tome da li one 'pripadaju' očinstvu ili majčinstvu.

Imajući u vidu navedena istraživanja, može se konstatovati složenost pitanja uključenosti muškaraca u podizanje male dece, putem širenja roditeljskog odsustva za očeve. Pojedinačna pozitivna iskustva predstavljaju podsticajan okvir za širenje 'novog očinstva' u Srbiji. Međutim, šire prihvatanje obrasca koji podrazumeva veću uključenost muškaraca u roditeljstvo nije samo stvar porodične zajednice. Proces transformacije rodni obrazaca u privatnoj sferi podrazumeva niz različitih pitanja. To su kulturne norme, ali i položaj roditelja u pogledu zaposlenosti, mogućnosti usklađivanja rada i roditeljstva, kao i politike koje se tiču i sfere porodice i sfere rada. U tom smislu na važnosti dobija socioekonomski aspekt korišćenja roditeljskog odsustva, a on podrazumeva i položaj zaposlenih roditelja i životni standard porodice.

4 NEGATIVNE IMPLIKACIJE ZAPOSLENOSTI I REPRODUKTIVNO PONAŠANJE

Zaposlenost žene nije po automatizmu povoljan okvir reproduktivnog ponašanja, što je bitno iz ugla razmatranja uticaja na odluke o rađanju. S obzirom na to, diskutovanje ove veze ne može zaobići one implikacije zaposlenosti koje ne samo da ne predstavljaju podsticaj, već mogu imati negativan efekat na fertilitet. Ispitivanje ove veze postaje intenzivan fokus demografskih istraživanja u evropskim državama početkom dvehiljaditih, kao segment rasvetljavanja uslovljenosti fertilitetnih obrazaca i njihovih međusobnih razlika.

Polazeći od *Nove mikroekonomske teorije domaćinstva*, Vikat (2004) je uveo pojam 'smanjenja neizvesnosti', kao motivacioni faktor kojim objašnjava odlučivanje parova o tome da li će i kada imati decu, posmatrajući ga u zavisnosti od nivoa obrazovanja žena. U Finskoj, tokom poslednje decenije 20. veka, među visokoobrazovanim ženama, zaposlenost je predstavljala preduslov rađanja prvog i drugog deteta jer je njihovo obrazovanje impliciralo poslove sa relativno visokim dohotkom. Neizostavno važnu podršku takvom ponašanju predstavljala je opšta podrška tzv. dvokarijernim porodicama koja je podrazumevala dobro plaćeno roditeljsko odsustvo i razvijen javni servis za brigu o deci. Međutim, izostanak pozitivne korelacije, kada je reč o rađanju trećeg deteta, objašnjeno je verovatnim porastom oportunističkih troškova, kao i porastom neizvesnosti u pogledu zaposlenosti. Izuzetak su bile situacije u kojima rađanje trećeg deteta ne bi bitnije narušilo ekonomski položaj porodice.

Karakteristike neoliberalnog tržišta rada mogu imati negativan uticaj na reproduktivno ponašanje sa dva stanovišta. Prvo se tiče pojačanog konflikta između

zaposlenosti i porodičnog života, a drugo porasta nesigurnosti na tržištu rada i nezvesnosti posla. Iz tih razloga, među onima koji su pred odlukom o formiranju porodice, javlja se dilema da li će na taj način staviti sebe u ekonomski rizik, ali i u rizik koji se tiče posla ili njihove profesionalne karijere (McDonald 2006). Nepovoljnosti koje se tiču položaja na tržištu rada mogu ne samo da odlože, nego i da rezultiraju odustajanjem od rađanja, bez obzira da li se zaposlenost prevashodno doživljava kao stub materijalnog položaja i životnog standarda porodice ili je naglašena i karijerna orijentacija jednog od partnera.

Evropske države se razlikuju s obzirom na pristupe usklađivanju rada i roditeljstva, što se reflektuje na primenjene modalitete i definisane mere koje su u funkciji lakšeg usklađivanja zaposlenosti i porodičnih obaveza roditelja male dece (Šobot 2017). U pojedinim državama postoji snažna kompatibilnost mera koje obuhvataju sferu porodice i onih koje se tiču tržišta rada, što ima pozitivan efekat na stope rađanja. Međutim, u nekim drugim državama nisu optimalizovani uslovi, što se manifestuje kroz vrlo nizak fertilitet, a u nekima je niska i zaposlenost žena. Fleksibilnije opcije obavljanja plaćenih poslova ne moraju imati pozitivne efekte sa stanovišta fertiliteta, iako mogu podstaći ekonomsku aktivnost žena (Del Boca, Pasqua i Pronzato 2005). U novijem periodu, velika pažnja usmerena je ka tome da se poslodavci uključe u poboljšanje balansa posao – porodični život, mada i dalje žene, češće od muškaraca, svoje radne aranžmane prilagođavaju realizaciji roditeljskih obaveza (Thévenon, Adema i Clarke 2016). Karakteristike tržišta rada određuju položaj zaposlenih roditelja male dece, utičući na atmosferu (ne)izvesnosti vezane za posao, što nosi snažne implikacije za ekonomski položaj

porodice (Hanappi i dr. 2017). Imajući sve ovo u vidu, prevazilaženje negativnih implikacija položaja roditelja na tržištu rada, bitnih sa stanovišta uticaja na reproduktivno ponašanje, znači da usklađivanje poslovnih i porodičnih obaveza ne treba povezivati samo sa zaposlenošću žena, a da je nezvesnost, koja se tiče zaposlenosti, potrebno učiniti što manjom.

Na temelju istraživanja koje je obuhvatilo dvanaest članica Evropske unije,¹ registrovan je negativan uticaj nezvesnosti posla na odluke o rađanju drugog deteta (Adsera 2011). Uočeno je da visokoobrazovane žene privremenu zaposlenost vide kao veoma nepovoljan modalitet i ne odlučuju se na rađanje još jednog deteta, sve dok ne pronađu zadovoljavajući posao. Suprotno od njih, u većini evropskih država, a posebno u južnoevropskim, žene sa nivoom obrazovanja nižim od visokog u većoj meri su suočene sa preprekama da pronađu bolji posao, pa se one koje ostanu da traže povoljnije zaposlenje ređe odlučuju na rađanje drugog deteta, za razliku od onih koje su odustale od pogodnijih uslova zaposlenosti i povukle se sa tržišta rada.

Rezultati istraživanja u Italiji, u kontekstu odlika tržišta rada i rodnog režima, pokazali su da je 7% žena i 5% muškaraca odustalo od ulaska u roditeljstvo usled toga što nisu imali stabilan posao (Vignoli i dr. 2018). Zaključeno je da se negativan uticaj prekarnog rada i nesigurnosti posla na profesionalnu perspektivu i na život pojedinca, snažno prenosi na fertilitetne ishode i da ekonomska nezvesnost

¹ Analizirani su podaci Ankete o domaćinstvima (European Community Household Panel - ECHP) u Austriji, Belgiji, Finskoj, Francuskoj, Grčkoj, Irskoj, Italiji, Luksemburgu, Holandiji, Portugaliji, Španiji i Velikoj Britaniji za period 1994–2000. Posebno je analizirana Španija, na osnovu ankete o fertilitetu iz 2006. godine, kao država u kojoj su se desile dramatične promene i u stopama nezaposlenosti i u fertilitetu, kroz značajan porast nezaposlenosti i pad SUF.

može postati suštinski važna za verovatnoću da se postane roditelj. Razlika između žena i muškaraca povezana je s nivoom obrazovanja, a to se vidi kao posledica rodnog režima i njegovog uticaja na oportune troškove roditeljstva. U muškoj populaciji, najviši nivo gubitaka prvog rađanja registrovan je među onima s najnižim obrazovanjem, jer je stabilan, siguran i, u određenoj meri, uspešan posao za njih ne samo očekivana norma, već i uslov za roditeljstvo, što je posledica shvatanja važnosti „kvaliteta hranioca porodice“ u fazi odlučivanja o zasnivanju porodice. Kod žena je „gubitak“ rađanja prvog deteta najveći u slučaju visoko obrazovanih i on je registrovan u čak 16% slučajeva, usled suočavanja sa visokim oportunističkim troškovima u situacijama nesigurnosti posla. U pogledu mogućnosti nadoknade gubitka u nekom kasnijem periodu, kada dobiju sigurniji ugovor o zaposlenju, ne postoji optimističan zaključak. Razlog je u tome što odlaganje skraćuje period za rađanje drugog deteta, a u pojedinim slučajevima dolazi čak i do odustajanja od roditeljstva.

5 DISKUSIJA

Pregled pokazatelja fertiliteta i zaposlenosti žena koje imaju malu decu ne dozvoljava donošenje pojednostavljenog zaključka. Egalitarniji rodni odnos ne implicira po automatizmu veće stope rađanja. Takođe, ne može se reći da zaposlenost žene predstavlja nepovoljan okvir reproduktivnog ponašanja, kao ni da nezaposlenost pospešuje rađanje.

U grupi država sa višim fertilitetom, najstabilnija SUF u periodu 2010–2019. bila je u Francuskoj i Švedskoj. Švedska je, uz Norvešku, država sa visokim stopama zaposlenosti žena koje imaju malu decu oba posmatrana uzrasta. U poređenju sa njima, u Francuskoj su niže stope zaposle-

nosti majki, posebno onih koje imaju decu mlađu od tri godine, ali su veće u odnosu na većinu država sa vrlo niskim stopama rađanja. U grupi država sa veoma niskim fertilitetom, SUF je najniži u Italiji, Španiji i Portugaliji. U pogledu zaposlenosti žena koje imaju malu decu, najviše stope su u Portugaliji, a najniže u Italiji. U Španiji je ovaj pokazatelj niži nego u Švedskoj i u Holandiji, ali nije značajnije različit u odnosu na Francusku.

Tendencije u SUF tokom druge decenije 21. veka u selektovanim evropskim državama, takođe, upućuju na određene osobenosti. U slučaju država sa vrlo niskom stopom rađanja, specifična je Mađarska gde je zabeležen najizraženiji porast fertiliteta, paralelno sa porastom zaposlenosti majki dece uzrasta od tri do pet godina, koja je na kraju posmatranog perioda na višem nivou nego u Španiji i Italiji. Suprotno od toga, u Finskoj i Norveškoj sredinom ovog perioda dolazi do pada SUF, dok između ove dve države postoji razlika u pogledu zaposlenosti žena koje imaju decu mlađu od tri godine, manifestovana kroz relativno niske stope u Finskoj.

Zaposlenost žena koje imaju malu decu u ovom radu se posmatra kao relevantan okvir savremenih fertilitetnih obrazaca, polazeći od istraživačkih saznanja koja ukazuju na pozitivnu vezu između fertiliteta i zaposlenosti žena u onim evropskim državama koje su uspostavile stabilan institucionalni okvir podrške savremenoj porodici. Nivo rađanja u izabranim evropskim državama sagledava se u odnosu na stope zaposlenosti majki dece uzrasta do pet godina. Zaposlenost i roditeljstvo su u međusobnoj interakciji. Na jednoj strani, nezvesnost vezana za zaposlenost može se negativno odraziti na odluke o ulasku u roditeljstvo odnosno o višim redovima rađanja, a konačni efekti zavise od nivoa obrazovanja, profesionalne orijentacije žena, kao i od socioekonomskog položaja poro-

dice. S druge strane, roditeljstvo može u izvesnom stepenu da umanja ekonomsku aktivnost i zaposlenost žena, što u određenom makro i mikro okruženju može negativno uticati na odluke o rađanju. Otuda, neizvesnost vezana za zaposlenost, kao i izostanak adekvatne podrške u usklađivanju rada i roditeljstva, ne predstavljaju povoljan društveni ambijent sa stanovišta reproduktivnog ponašanja.

Potreba da se razume rodna dimenzija niskog fertiliteta proističe i iz samog pitanja rodne ravnopravnosti. Unapređenje društvenog položaja žena i promocija rodne jednakosti jesu realnost društvenog okvira unutar kojeg se uspostavlja savremeni reproduktivni model ponašanja. Pregled statističkih pokazatelja i razmatranje relevantne literature o vezi između zaposlenosti i niskog fertiliteta, doveli su nas do nekoliko tačaka koje je potrebno prodiskutovati.

1. Kada je reč o *rodnoj jednakosti kao okviru reproduktivnog ponašanja u evropskim državama*, iskristalisala su se tri aspekta ovog pitanja koja upućuju na kompleksnost rodne dimenzije niskog fertiliteta.

a) Prvi se tiče veze između rodne jednakosti i visine fertiliteta. Tokom druge decenije 21. veka, Francuska ima najvišu i najstabilniju SUF u Evropi. Međutim, kada je reč o rodnoj ravnopravnosti, francusko društvo je na srednjem nivou razvijenosti, a relativno visoka SUF rezultat je visokog *Indeksa humanog razvoja* i politike podrške porodici (Gauthie i Philipov 2008). U Francuskoj postoji visoko poverenje prema porodičnoj politici kao najvažnijem stubu fertilitetnog obrasca (Thévenon 2016), mada je u odnosu na skandinavske države ona imala drugačiji pristup u pogledu usklađivanja porodičnog života i obaveza zaposlenih roditelja. Rodni aspekt je duboko ugrađen u mere koje se tiču roditeljskog odsustva i opcija čuvanja male dece. U određenom periodu, fran-

cuska porodična politika je podržavala duže roditeljsko odsustvo, koje su pre svega koristile majke (Thévenon 2014), a to je u izvesnoj meri destimulisalo ekonomsku aktivnost žena koje imaju decu mlađu od tri godine. Nasuprot tome, u Danskoj i Švedskoj je postojala ekstenzivna podrška u vezi sa čuvanjem dece do dve godine, putem široko dostupnih javnih servisa (Ciccia i Bleijenbergh 2014). Može se pretpostaviti da kulturološke razlike između Francuske i skandinavskih država, koje se tiču podele rodnih uloga i funkcionisanja porodice, utiču na postojanje razlika u očekivanjima kada je reč o ujednačenijoj uključenosti majki i očeva u podizanje dece, pa otuda i različit stepen tolerancije prema nešto tradicionalnijem pristupu u pogledu podele rodnih uloga unutar porodice. Ono što se iskristalisalo kao ključni faktor stabilnosti fertiliteta na relativno visokom nivou u Francuskoj jeste sigurnost podrške koju pruža politika prema porodici.

b) Drugi aspekt upućuje na to da relativno visoka stopa zaposlenosti žena koje imaju malu decu nije nužno pozitivan okvir fertilitetnog obrasca. Najubedljiviji primer jeste Portugalija, gde je ova stopa poslednjih godina viša nego u skandinavskim državama, ali ona je kontinuirano u grupi država sa vrlo niskom SUF. Za razliku od Francuske, u ovoj državi se pored niskih vrednosti *Indeksa rodne jednakosti* beleže i niže vrednosti *Indeksa humanog razvoja* (Gauthie i Philipov 2008). Osim toga, u Portugaliji su niska izdvajanja namenjena ustanovama za čuvanje dece iako je obuhvat dece relativno zadovoljavajući (Adema, Ali i Thévenon 2014). Otuda, vrlo nisku SUF u ovoj državi treba sagledavati kako u kontekstu postignutog nivoa rodne ravnopravnosti, tako i u kontekstu uslova koji se tiču ukupnog kvaliteta života, kao i nedovoljno adekvatne institucionalne podrške u pogledu čuvanja dece zaposlenih roditelja.

c) Treći aspekt govori o složenosti rodne dimenzije niskog fertiliteta iz perspektive skandinavskih država. Do polovine druge decenije 21. veka ove države su imale ujednačene, relativno visoke stope fertiliteta, a osim zajedničke odlike koja se odnosila na institucionalno podržavanje porodica u kojima su oba roditelja zaposlena, postojale su i određene osobenosti u pogledu regulisanja pitanja niskog fertiliteta. Uvedena sredinom 80-ih, mera kojom je pružena mogućnost da tokom prve tri godine od rođenja deteta žena ostane kod kuće i prima određenu nadoknadu, u Finskoj je rezultirala pozitivnim tendencijama tokom naredne dve decenije, koje se pored ostalog odlikuju porastom udela rađanja drugog i trećeg deteta (Vikat 2004). Međutim, pad SUF tokom druge decenije 21. veka nešto je izraženiji u Finskoj nego u Norveškoj, a još izraženiji u odnosu na Švedsku. Izgleda da su se na dostignutom stepenu rodne jednakosti intenzivirali neki raniji ili su se otvorili i neki novi izazovi, bitni sa stanovišta uticaja rodnih uloga na reproduktivno ponašanje. Novija istraživanja upućuju na to da je viša SUF prisutnija kod žena koje su spremnije da se posvete samo porodičnom životu, koje redukuju svoju zaposlenost tokom perioda podizanja male dece, pa se ističe da je političke odgovore na nizak fertilitet potrebno unapređivati u smeru pružanja veće podrške ženama koje pored porodice žele da se i profesionalno ostvare (Rønsen i Skrede 2010). Visoko obrazovanje podrazumeva da su žene, jednim delom usmerene i ka profesionalnoj karijeri, pa u tom kontekstu treba definisati mere koje bi bile efikasnije sa stanovišta reproduktivnog ponašanja. Širenje ovog obrasca pojačava važnost takvog pristupa. Osim toga, s obzirom na to da unapređivanje rodne ravnopravnosti podrazumeva ohrabrivanje na ekonomsku aktivnost i onih žena koje imaju niže nivoe obrazovanja, zaposlenost žene bi trebalo postaviti kao bitan segment

politika prema niskom fertilitetu, nezavisno od nivoa obrazovanja.

2. Pregled podataka za najnoviji period potvrđuje da, posmatrano na agregatnom nivou, većina država u kojima je niska zaposlenost žena koje imaju malu decu beleži niže stope fertiliteta. Italija, Španija, Mađarska, Nemačka i Austrija pripadaju grupi država s nižim fertilitetom u evropskim okvirima, uprkos uočenim pozitivnim tendencijama SUF u nekima od njih. Niža zaposlenost žena u ovim državama je posledica nedovoljno razvijene institucionalne podrške u pogledu čuvanja male dece zaposlenih roditelja, široko prihvaćenog tradicionalnog obrasca podele rodnih uloga unutar porodice i konzervativnog pristupa kojim se prioritet stavlja na materinstvo kao dominantan aspekt roditeljstva u najranijem uzrastu dece (Kreyenfeld 2004; Del Boca, Pasqua i Pronzato 2005; Szikra i Szelewa 2010; Klenner i Hašková 2010; Buber-Esner 2015). Međutim, posmatrano na mikro nivou, uticaj ekonomske neaktivnosti ili povlačenja sa tržišta rada treba sagledavati u kontekstu sociodemografskih karakteristika, uslova na tržištu rada i aktuelnih okolnosti na mikro nivou. U tom pogledu, važni faktori reproduktivnog ponašanja su obrazovanje i profesionalne kvalifikacije žena. Pojedina istraživanja su pokazala da se žene koje imaju niže od visokog obrazovanja odlučuju na ulazak u roditeljstvo ili rađanje drugog deteta i kada su nezaposlene jer rađanje u manjoj meri ugrožava njihovu poziciju na tržištu rada nego u slučaju visoko obrazovanih, a porodica se doživljava kao okvir socijalne sigurnosti (Vikat 2004; Adsera 2011). Pored karakteristika tržišta rada i problema zapošljavanja, ovakav vid ponašanja može se dovesti u vezu sa zaposlenošću partnera, visinom zarada i sveukupnim socijalnim položajem porodice, međutim, na agregatnom nivou nisu jasno vidljivi pozitivni efekti na stopu rađanja.

3. Veza između zaposlenosti žena i fertiliteta u evropskim državama protkana je sa dva važna aspekta. Jedan se odnosi na smanjivanje konflikta između sfere rada i porodičnog života i na uspostavljanje balansa među njima, a drugi na karakteristike zaposlenosti gde su najvažniji (ne)izvesnost posla i ekonomska (ne)sigurnost porodice. Savremena društva nameću neophodnost pružanja institucionalne podrške zaposlenim roditeljima da usklade rad i roditeljstvo, stvarajući optimalniji okvir za donošenje odluka o ulasku u roditeljstvo, ali i za rađanje više od jednog deteta, a rodna dimenzija je nezostavna u tom pogledu. Pored toga, sa stanovišta reproduktivnog ponašanja jednako su bitni i stabilnost položaja na tržištu rada i izvesnost u pogledu zaposlenosti. Niži nivo ekonomske neizvesnosti podržan povoljnim mogućnostima usklađivanja rada i roditeljstva ima pozitivniji efekat na fertilitet nego osnaživanje tradicionalnog patrijarhalnog modela „muškarac–hranilac“ porodice (Kreyenfeld 2004). Uticaj izvesnosti u pogledu položaja na tržištu rada i zaposlenosti posebno je vidljiv kod visokoobrazovanih žena. One češće čekaju pogodnije okolnosti u kojima bi se odlučile na roditeljstvo, pa tako za njih zaposlenost na određeno vreme nije dovoljno pouzdana sa stanovišta odluke o ulasku u roditeljstvo (Adsera 2011). Neizvesnost u pogledu zaposlenosti prolongira ulazak u roditeljstvo, te direktno ili indirektno može rezultirati i nerađanjem.

4. Rodna dimenzija niskog fertiliteta podrazumeva i segment roditeljstva koji se tiče očeva. Sa demografskog stanovišta racionalno je postaviti pitanje da li i u kojoj meri angažovanje očeva u neposrednim aktivnostima podizanja male dece utiče na odluke o rađanju i broju dece. Indikativno je da relativno visoka SUF postoji i u onim državama koje nisu razvile sistem kvota i u kojima je niska prihvaćenost korišćenja roditeljskog odsustva od strane očeva, dok su neke od skandinavskih država to učinile još pre

gotovo tri decenije. Međutim, prepoznat je pozitivan uticaj na zaposlenost žene jer olakšava povratak na posao nakon rođenja deteta, u okolnostima kada ne postoje dovoljno razvijeni drugi modaliteti podrške (Norman 2020). Takođe, nedvosmislena je važnost ovog segmenta roditeljstva sa stanovišta prava muškaraca da budu prisutniji u podizanju dece. Evropske države značajno se razlikuju u pogledu prihvaćenosti roditeljskog odsustva za očeve. Osim kulturnih normi i politika, prihvaćenost i širenje ovog modaliteta uslovljeni su i karakteristikama zaposlenosti muškaraca, kao i rodnim razlikama u pogledu zaposlenosti. Uključivanje muškaraca trebalo bi posmatrati šire od formalno definisanog prava. Pored kulturnih normi, taj okvir je usko povezan sa (ne)izvesnošću koja se tiče zaposlenosti i položaja zaposlenih roditelja, koja je bitan faktor socioekonomskog položaja porodice.

6 ZAKLJUČAK

Rodna dimenzija niskog fertiliteta ne može se razumeti izvan konkretnog društvenog konteksta, kao ni bez sagledavanja uslova na mikro nivou. Centralno mesto pripada vezi između niskog fertiliteta i zaposlenosti žena zato što je podizanje male dece još uvek, u određenom stepenu, rodno specifikovano. U kontekstu diferenciranosti stope ukupnog fertiliteta među evropskim državama, jasno je da ovu vezu uobličavaju kulturne norme u pogledu rodni uloga, institucionalni okvir podrške porodičnom životu i balansu sa sferom rada, kao i položaj žena u pogledu zaposlenosti. Relativno visok fertilitet moguće je postići i onda kada je nešto niži nivo rodne ravnopravnosti, ali postoje dva važna preduslova. To su jasna i snažna podrška porodičnih politika u pogledu usklađivanja rada i roditeljstva, kao i niži nivo (ne)izvesnosti kada je reč o zaposlenosti i žena i muškaraca. Oba aspekta su tesno

povezana sa rizicima ugroženosti socioekonomskog položaja porodice.

Rodna dimenzija niskog fertiliteta podrazumeva i uključenost očeva u podizanje male dece, a na važnosti dobija mera roditeljskog odsustva za očeve kao deo politike usklađivanja rada i roditeljstva. Međutim, prihvatanje i širenje ovog obrasca uslovljeno je i kulturnim normama i karakteristikama tržišta rada, modalitetima zaposlenosti, položajem zaposlenih roditelja i rodnom razlikama u tom pogledu. Takođe, uključivanje očeva u roditeljstvo tokom najranijeg perioda odrastanja dece jeste i pravo muškaraca koje bi trebalo individualizovati i stvoriti uslove za njegovu realizaciju. U tom smislu, relevantne su politike prema porodici, ali i one koje se tiču sfere rada i zaposlenosti. Uključenost očeva u podizanje male dece može imati pozitivan efekat na zaposlenost žene i na njen položaj u usklađivanju porodičnih obaveza sa poslom. Posebno pitanje je efekat tog obrasca na fertilitet, a to je potrebno dalje istraživati. U pogledu prihvaćenosti

modela korišćenja roditeljskog odsustva za očeve, očigledna je diferenciranost evropskih država, koja postoji i među onima sa relativno visokim fertilitetom.

Važnost rodne ravnopravnosti, kao pitanja bitnog za razvoj savremenih demokratskih društava, povećava potrebu da se deterministička osnova niskog fertiliteta razume iz perspektive rodnih uloga. Retradicionalizacija rodnih uloga unutar porodice nije pogodna sa stanovišta fertilitetnog obrasca u razvijenim državama. Veći stepen rodne jednakosti jeste povoljna okolnost, ali zahteva relevantan institucionalni okvir koji podrazumeva adekvatnu podršku porodicama sa malom decom, pri čemu bitnu ulogu imaju implikacije koje se tiču zaposlenosti i majki i očeva. Jasna je važnost stabilnog socioekonomskog položaja porodice kao pozitivne determinante odlučivanja o reproduktivnom ponašanju. Kada je reč o Srbiji, potrebno je konkretnije istražiti pitanja diskutovana u ovom tekstu, i putem empirijskih, ali i primenom kvalitativnih istraživanja.

Izrazi zahvalnosti

Rad je napisan u okviru Programa istraživanja Instituta društvenih nauka za 2021. godinu koji podržava Ministarstvo prosvete, nauke i tehnološkog razvoja Republike Srbije.

LITERATURA

- Abrahamson, P. (2011). Continuity and consensus: governing families in Denmark. *Journal of European Social Policy*, 20(5), 399–409. <https://doi.org/10.1177%2F0958928710380478>
- Adema, W., Ali, N., & Thévenon, O. (2014). Changes in Family Policies and Outcomes: Is there Convergence? OECD Social, Employment and Migration Working Papers, No 157. <http://dx.doi.org/10.1787/5j-z13wllxgzt-en>
- Adsera, A. (2011). The interplay of employment uncertainty and education in explaining second births in Europe. *Demographic research*, 25(16), 514–544. <https://dx.doi.org/10.4054/DemRes.2011.25.16>
- Andersson, G., & Scott, K. (2007). Childbearing dynamics of couples in a universalistic welfare state: The role of labor market status, country of origin, and gender. *Demographic research*, 17(30), 897–938. <https://doi.org/10.4054/DemRes.2007.17.30>
- Andersson, G., Kreyenfeld M., & Mika, T. (2014). Welfare state context, female labour-market attachment and childbearing in Germany and Denmark. *Journal of Population Research*, 31(4), 287–316. <https://doi.org/10.1007/s12546-014-9135-3>
- Babović, M. (2010). *Rodne ekonomske nejednakosti u komparativnoj perspektivi*. Beograd: Sociološko udruženje Srbije i Crne Gore i Institut za sociološka istraživanja Filozofskog fakulteta.
- Blagojević Hjuson, M. (2013). *Rodni barometar u Srbiji: Razvoj i svakodnevni život*. Beograd: Program Ujedinjenih nacija za razvoj.
- Blagojević, M. (1991). *Žene izvan kruga*. Beograd: Institut za sociološka istraživanja Filozofskog fakulteta.
- Blagojević, M. (1997). *Roditeljstvo i fertilitet: Srbija devedesetih*. Beograd: Institut za sociološka istraživanja Filozofskog fakulteta.
- Bobić, M. (2017). Od partnerstva ka roditeljstvu: Od uzajamnosti do odvojenosti. *Limes plus*, 14(2), 107–133. <https://www.limesplus.rs/index.php/casopisi>
- Bobić, M. (2018). Transition to Parenthood: New Insights into Socio-Psychological Costs of Childbearing. *Stanovništvo*, 56(1), 1–25. <https://doi.org/10.2298/STNV180403003B>
- Boeckmann, I., Misra, J., & Budig, M. J. (2015). Cultural and Institutional Factors Shaping Mothers' Employment and Working Hours in Postindustrial Countries. *Social Forces*, 93(4), 1301–1333. <https://doi.org/10.1093/sf/sou119>
- Buber-Esner, I. (2015). Childrearing in Austria: Work and Family Roles. *Journal of Research in Gender Studies*, 5(2), 121–146. <https://www.researchgate.net/publication/290496943>
- Ciccia, R., & Bleijenbergh, I. (2014). After the Male Breadwinner Model? Childcare Services and the Division of Labor in European Countries. *Social Politics*, 21(1) 50–79. <https://doi.org/10.1093/sp/jxu002>
- Del Boca, D., Pasqy, S., & Pronzato, C. (2005). Fertility and Employment in Italy, France, and UK. *Labour*, 19(s1), 51–77. <http://dx.doi.org/10.1111/j.1467-9914.2005.00323.x>
- Engelhardt, H. (2011). On the changing correlation between fertility and female employment over space and time: A pooled time-series analysis on the impact of social indicators. Bamberg: Otto-Friedrich-Universität (Discussion papers 2011: 9). Retrieved from <https://nbn-resolving.org/urn:nbn:de:0168-ssoar-418349>
- Engelhardt, H., & Prskawetz, A. (2009). A pooled Time-Series Analysis on the Relation Between Fertility and Female Employment. *European Demographic Research Papers*, No 501, 1–36. https://www.oeaw.ac.at/fileadmin/subsites/Institute/VID/PDF/Publications/EDRP/edrp_2005_01.pdf
- European Commission (2005). *Women in Sciences: Excellence and Innovation Gender Inequality in Science*. Luxembourg: Office for Official Publications of the European Communities (Working document). Retrieved from https://ec.europa.eu/research/swafs/pdf/pub_gender_equality/sec_report_en.pdf
- European Commission (2008). *The life of women and men in Europe*. Luxembourg: Office for Official Publications of the European Communities. Retrieved from <https://ec.europa.eu/eurostat/documents/3217494/5698400/KS-80-07-135-EN.PDF/101b2bc8-03f8-4f49-b4e4-811fff81b174>
- European Commission (2012). Structural change in research institutions: Enhancing excellence, gender equality and efficiency in research and innovation. Luxembourg: Publications Office of the European Union (Report of the Expert Group). Retrieved from https://ec.europa.eu/research/swafs/pdf/pub_gender_equality/structural-changes-final-report_en.pdf

- Gauthier, H. A., & Philipov, D. (2008). Can policies enhance fertility in Europe? *Vienna Yearbook of Population Research*, 6, 1–16. <https://www.jstor.org/stable/23025489>
- Hanappi, D., Ryser, VA., Bernardi, L., & Le Goff, J-M. (2017). Changes in Employment Uncertainty and the Fertility Intention–Realization Link: An Analysis Based on the Swiss Household Panel. *European Journal of Population*, 33, 381–407. <https://doi.org/10.1007/s10680-016-9408-y>
- Hughson, M. (2017). *Muškarci u Srbiji: Druga strana rodne neravnopravnosti*. Beograd: Institut za sociološka i kriminološka istraživanja. https://www.iksi.ac.rs/izdanja/muskarci_u_srbiji.pdf
- Hughson, M. (2018). *Muškarci u Srbiji: promene, otpori i izazovi: Rezultati istra živanja o muškarcima i rodnoj ravnopravnosti*. Beograd: Centar E8. <https://www.rodnaravnopravnost.gov.rs/sites/default/files/2018-05/Mu%C5%A1karci%20u%20Srbiji%20-%20Promene%2C%20otpori%20i%20izazovi.pdf>
- Ignjatović, S., Pantić, D., Bošković, A., & Pavlović, Z. (2011). *Građani i građanke Srbije o rodnoj ravnopravnosti*. Beograd: Uprava za rodnu ravnopravnost Ministarstva rada i socijalne politike Republike Srbije.
- International Labour Organization (2009). *Global Employment Trends for Women: March 2009*. Geneva: International Labour Office. Retrieved from https://www.ilo.org/wcmsp5/groups/public/--dgreports/--dcomm/documents/publication/wcms_103456.pdf
- Klenner, C., & Hašková, H. (2010). Variations of the dual earner model Employment among mothers: a comparison of the Czech Republic and Germany. In C. Klenner & S. Leiber (Eds.), *Welfare states and gender inequality in Central and Eastern Europe* (pp. 181–218). Retrieved from https://www.academia.edu/34620108/_Stay_at_home_dear_mothers_labour_markets_and_state_policy_in_Poland_and_the_Baltic_states
- Kohler, H. P., Billari, F. C., & Ortega, J. A. (2006). Low Fertility in Europe: Causes, Implications and Policy Options. In F. R. Harris (Ed.), *The Baby Bust: Who will do the Work? Who Will Pay the Taxes?* (pp. 48–109). Lanham, MD: Rowman & Littlefield Publishers. Retrieved from <https://www.sas.upenn.edu/~hp-kohler/papers/Low-fertility-in-Europe-final.pdf>
- Kreyenfeld, M. (2004). Fertility Decisions in the FRG and GDR: An Analysis with Data from the German Fertility and Family Survey. *Demographic Research*, 3(11), 275–318. <https://dx.doi.org/10.4054/DemRes.2004.S3.11>
- Lesthaeghe, R., & Neels, K. (2002). From the First to the Second Demographic Transition: An Interpretation of the Spatial Continuity of Demographic Innovation in France, Belgium and Switzerland. *European Journal of Population*, 18(4), 325–360. <http://dx.doi.org/10.1023/A:1021125800070>
- Lesthaeghe, R. (2010). The Unfolding Story of the Second Demographic Transition. *Population and Development Review*, 36(2), 211–251. <https://doi.org/10.1111/j.1728-4457.2010.00328.x>
- McDonald, P. (2006). Low Fertility and the State: The Efficacy of Policy. *Population and Development Review*, 32(3), 485–510. <http://dx.doi.org/10.1111/j.1728-4457.2006.00134.x>
- Neyer, G., & Rieck, D. (2009). Moving Towards Gender Equality. In *How Generations and Gender Shape Demographic Change: Towards Policies Based on Better Knowledge*. Geneva: United Nations (Conference Proceedings) (pp. 139–154). Retrieved from https://www.unece.org/pau/pub/ggp_conference_2009.html
- Neyer, G. (2006). Family Policies and fertility in Europe: Fertility policies at the intersection of gender policies, employment policies and care policies. Rostock: Max Planck Institute for Demographic Research (Working paper, 2006-010). <http://dx.doi.org/10.4054/MPIDR-WP-2006-010>
- Norman, H. (2020). Does paternal involvement in childcare influence mothers' employment trajectories during the early stages of parenthood in the UK? *Sociology*, 54(2), 329–345. <https://doi.org/10.1177%2F0038038519870720>
- Oláh, Sz. L., & Fratzczak, E. (2004). Becoming a Mother in Hungary and Poland during State Socialism. *Demographic Research*, 3(9), 213–244. <https://dx.doi.org/10.4054/DemRes.2004.S3.9>
- Oppenheim Mason, K., & Jensen, An-M. (1995). *Gender and Family Change in Industrialized Countries*. New York: Clarendon Press.
- Pailhé, A. (2009). *Work-Family Balance and Childbearing Intentions in France, Germany and Russian Federation*.

- Paper present at "How Generations and Gender Shape Demographic Change: Towards Policies Based on Better Knowledge", Geneva: United Nations, May 14-16. Retrieved from https://www.unecce.org/pau/pub/ggp_conference_2009.html
- Philipov, D., Liefbroer, A. C., & Klobas, J. E. (2015). *Reproductive decision-making in a macro-micro perspective*. New York, London: Springer. <https://doi.org/10.1007/978-94-017-9401-5>
- Rašević, M. (2015). Fertilitet ženskog stanovništva. In V. Nikitović (Ed.), *Populacija Srbije početkom 21. veka. Popis stanovništva, domaćinstava i stanova 2011. u Republici Srbiji* (pp. 74–95). Beograd: Republički zavod za statistiku.
- Rønsen, M., & Skrede, K. (2010). Can public policies sustain fertility in the Nordic countries? Lessons from the past and questions for the future. *Demographic Research*, 22(13), 321–346. <https://dx.doi.org/10.4054/DemRes.2010.22.13>
- Saraceno, C. (2011). Gender (In)equality: An incomplete revolution? Cross EU similarities and differences in the gender specific impact of parenthood. Berlin School of Economics and Law (Discussion Paper 13, 3/2011). Retrieved from https://www.researchgate.net/publication/261062906_Gender_Inequality_An_Incomplete_Revolution_Cross_EU_Similarities_and_Differences_in_the_Gender_Specific_Impact_of_Parenthood
- Sekulić, N. (2017). Populaciona politika iz ugla žena – analiza iskustava i političkih opredeljenja. *Limes plus*, 14(2), 15–48.
- Sigle-Rushton, W., & Waldfogel, J. (2007). The incomes of families with children: a cross-national comparison. *Journal of European Social Policy*, 17(4), 299–318. <https://doi.org/10.1177/0958928707082474>
- Sundström, M., & Stafford, F. P. (1992). Female Labour Force Participation, Fertility and Public Policy in Sweden. *European Journal of Population*, 8(3), 199–215. <http://dx.doi.org/10.1007/BF01797210>
- Surkyn, J., & Lesthaeghe, R. (2004). Value Orientations and the Second Demographic Transition (SDT) in Northern, Western and Southern Europe: An Update. *Demographic research*, 3(3), 45–86. <https://doi.org/10.4054/DemRes.2004.S3.3>
- Stanojević, D. (2018). *Novo očinstvo u Srbiji – Sociološka studija o praksama i identitetima očeva*. Beograd: Institut za sociološka istraživanja Filozofskog fakulteta.
- Stanojević, D. (2020). Traganje za sobom u privatnoj sferi – novo očinstvo kao novi prostor izraza za muškarce. In V. S. Kostić, S. Đukić Dejanović & M. Rašević (Eds.), *Srbija: rod, politike, stanovništvo* (pp. 49–71). Beograd: Srpska akademija nauka i umetnosti i Institut društvenih nauka.
- Szikra, D., & Szelewa, D. (2010). Do Central and Eastern European countries fit the "western" picture? The example of family policies in Hungary and Poland. In C. Klenner & S. Leiber (Eds.), *Welfare states and gender inequality in Central and Eastern Europe* (pp. 81–114). Retrieved from https://www.researchgate.net/publication/267942960_Do_Central_and_Eastern_European_countries_fit_the_Western_picture_The_example_of_family_policies_in_Hungary_and_Poland
- Šobot, A. (2014a). On Low Fertility from the Aspect of the Economic Activity of Female Population: Possibilities and Restrictions in Encouragement of Childbearing. *Stanovništvo*, 52(2), 43–66. <https://doi.org/10.2298/STNV1402043S>
- Šobot, A. (2014b). Economic Activity of Middle-Aged Women in Serbia as relevant gender Equality Issue. *Zbornik Matice srpske za društvene nauke*, 148(3), 499–510. <https://doi.org/10.2298/ZMSDN1448499S>
- Šobot, A. (2017). Politike usklađivanja roditeljstva i rada kao deo odgovora na nizak fertilitet. *Politička revija*, 52(2), 121–136. <https://doi.org/10.22182/pr.5222017.8>
- Šobot, A. (2019). Da li je rušenje rodni stereotipa ključ za porast fertiliteta u Srbiji? *Sociološki pregled*, 53(3), 1217–1240. <https://doi.org/10.5937/socpreg53-22567>
- Testa, M. R., Sobotka T., Philip S., & Morgan, P. S. (2011). Reproductive decision-making: towards improved theoretical, methodological and empirical approaches. *Vienna Yearbook of Population Research*, 9(1), 1–9. <https://www.austriaca.at/0xc1aa5576%200x002a70ec.pdf>
- Thévenon, O. (2008). Family policies in Europe: available databases and initial comparisons. *Vienna Yearbook of Population Research*, 1, 165–177. <https://doi.org/10.1553/populationyearbook2008s165>
- Thévenon, O., & Solaz, A. (2013). Parental Leave and Labour Market Outcomes: Lessons from 40 Years of Policies in OECD countries. OECD Social,

- Employment and Migration, Organisation for Economic Cooperation and Development (Working Papers, 141). Retrieved from <https://www.ined.fr/en/publications/editions/document-travail/parental-leave-labour-market-outcomes/>
- Thévenon, O. (2014). The political economy of child-related leave policies in OECD member states: key trends and the impact of the crisis. Documents de travail, n°208, Paris: Ined. (Working paper). Retrieved from <http://hdl.handle.net/20.500.12204/AWR-H5Af7gpz89Adag433>
- Thévenon, O. (2016). The Influence of Family Policies on Fertility in France: Lessons from the Past and Prospects for the Future. In R. R. Rindfuss & M. K. Choe (Eds.), *Low Fertility, Institutions, and Their Policies* (pp. 49-76). http://dx.doi.org/10.1007/978-3-319-32997-0_3
- Thévenon, O., Adema, W., & Clarke, C. (2016). Be Flexible! Background brief on how workplace flexibility can help European employees to balance work and family. OECD (Technical Report). Retrieved from <https://www.oecd.org/els/family/Be-Flexible-Backgrounder-Workplace-Flexibility.pdf>
- UNECE (2020a). *Total fertility rate*. UNECE Statistical Database. Retrieved from https://w3.unece.org/PXWeb2015/pxweb/en/STAT/STAT__30-GE__02-Families_households/02_en_GEFHFertilityRate_r.px/
- UNECE (2020b). *Employment rate of persons aged 25-49 by age of youngest child and sex*. UNECE Statistical Database. Retrieved from https://w3.unece.org/PXWeb2015/pxweb/en/STAT/STAT__30-GE__98-GE_LifeBalance/0101_en_GEW_EmpRatAYC_r.px/
- Vignoli, D. Tochioni, V., & Mattei, A. (2018) First-Birth Gains and Losses from the First Job in Italy: The Role of Employment Uncertainty. (Preprint), Firenca: Dipartimento di Statistica, Informatica, Applicazioni "Giuseppe Parenti" (DISIA). <http://dx.doi.org/10.13140/RG.2.2.27644.23684>
- Vikat, A. (2004). Women's Labor Force Attachment and Childbearing in Finland. *Demographic Research*, 3(8), 177-212. <https://dx.doi.org/10.4054/DemRes.2004.S3.8>

How to cite: Šobot, A. (2021). Understanding the gender dimension of low fertility: employment and childbearing in Europe. *Stanovništvo*, 59(2), 43-63. <https://doi.org/10.2298/STNV200831005S>

Sexuality and sexual health of the population with disabilities, with special reference to people with visual impairments

Branka Jablan¹ | Marta Sjeničić²

¹ Faculty for Special Education and Rehabilitation, University of Belgrade, Belgrade, Serbia

² Centre for Legal Research, Institute of Social Sciences, Belgrade, Serbia

Correspondence

Dr Branka Jablan, Full Professor, Faculty for Special Education and Rehabilitation, University of Belgrade, Visokog Stevana 2, 11000 Belgrade, Serbia.

Email:

jablanb@vektor.net

Funding information

Ministry of Education, Science and Technological Development of the Republic of Serbia: Grants 179025 & 179017, and Research Program of the Institute of Social Sciences for 2020.

Extended abstract

Sexuality represents one of the basic dimensions of human existence, which is channelled through sexual and gender identification and role, sexual orientation, eroticism, emotional commitment, satisfaction, and reproduction. Sexuality is also linked to many significant health problems, especially in the area of reproductive and sexual health. Sexual health is the condition of physical, emotional, mental, and social wellbeing that is linked with sexuality. Knowledge about sexual health, contraception and selection of contraceptives, and the risk of sexually transmittable diseases is not only relevant for individuals' sexuality; it's also important for encouraging the use of health services and other forms of support that are necessary to protect youth from sexually transmittable diseases and the maintenance of sexual and reproductive health.

When it comes to sexuality and care of reproductive and sexual health, some groups are especially vulnerable. Bearing in mind the specific conditions women with disabilities grow up in and their dependence on assistance and support from other people, satisfying their needs for partnership, sexuality, and parenthood becomes unattainable for many, or it takes place under the control of professionals or family members. In this context, people with visual impairments are part of a vulnerable group, acknowledging that visual impairment leads to limitations in everyday life, autonomy, and quality of life to its full potential.

The purpose of this article is to describe the phenomena of sexuality and sexual health among people with visual impairments, and to point out the existing international and national normative frameworks relevant to the sexual health of people with disabilities. Existing legislative acts acknowledge the right to a normal sexual life, as well as to the care and maintenance of the sexual health of people with disabilities. However, there are many obstacles and limitations that hamper the practical application of these rights: health issues, communication problems, lack of privacy, people's acceptance of the inhibition of their own sexuality, or their acceptance of the labelling and normalisation of their situation. Even considering the existence of the regulation, the system of support for maintaining and improving the sexual and reproductive health of women with disabilities is not developed enough. The lack of literature relating to this topic shows that its importance is not recognised enough among the relevant actors, including organisations that advocate for people with disabilities. Realising the existing general legal framework requires the will of policymakers, who could enact and implement specific bylaw regulations, as well as activating the societal actors relevant to this field.

Keywords

sexuality, sexual health, people with visual impairments, legal regulation, population with disabilities

Seksualnost i seksualno zdravlje osoba sa invaliditetom – sa posebnim osvrtom na osobe sa oštećenjem vida

Sažetak

Seksualnost predstavlja osnovnu dimenziju ljudskog postojanja, ali i osetljivo područje ljudske intime. Može da bude povezana sa mnogim zdravstvenim problemima, posebno sa onim iz područja reproduktivnog i seksualnog zdravlja. Postoje grupe koje su posebno ranjive kada je u pitanju seksualnost i briga o reproduktivnom i seksualnom zdravlju. S obzirom na specifične uslove odrastanja i na zavisnost od pomoći i podrške drugih, zadovoljenje potrebe za partnerstvom i seksualnošću za mnoge osobe sa invaliditetom je nedostižno ili se odvija pod kontrolom profesionalaca ili članova porodice.

Cilj ovog rada je opisati fenomene seksualnosti i seksualnog zdravlja kod osoba sa oštećenjem vida i ukazati na postojeći međunarodni i nacionalni normativni okvir relevantan za seksualno zdravlje osoba sa invaliditetom. Postojećim zakonima i strateškim aktima, osobama sa invaliditetom neosporno se priznaju pravo na seksualni život i pravo na brigu i očuvanje seksualnog zdravlja, ali, takođe, činjenica je da postoje razna ograničenja u praksi: zdravstvena, komunikativna, nedostatak privatnosti, prihvatanje inhibiranja sopstvene seksualnosti ili prihvatanja sredinskih etiketiranja i normiranja. I pored postojećeg strateškog i zakonskog okvira, sistem podrške za očuvanje i unapređenje seksualnog zdravlja osoba sa invaliditetom nije u dovoljnoj meri razvijen, a nedostatak literature o ovoj temi ukazuje da nije prepoznat ni njen značaj među relevantnim akterima, uključujući i organizacije osoba sa invaliditetom. Realizacija postojećeg, opšteg pravnog okvira zahteva političku volju koja bi se odrazila u donošenju konkretnih podzakonskih akta i njihovoj implementaciji, te aktiviranju subjekata relevantnih za ovu oblast.

KLJUČNE REČI

seksualnost, seksualno zdravlje, osobe sa oštećenjem vida, pravna regulativa, osobe sa invaliditetom

1 UVOD

Seksualnost predstavlja osnovnu dimenziju ljudskog postojanja koja se ogleda kroz polnu i rodnu identifikaciju i ulogu, seksualnu orijentaciju, eroticizam, emocionalnu privrženost, zadovoljstvo i reprodukciju. Oseća se i izražava kroz misli, fantazije, želje, uverenja, stavove, ponašanje, sticanje iskustava i romantičnih veza. Pod uticajem je bioloških, psiholoških, socio-ekonomskih, kulturnoloških, etičkih i religioznih i/ili duhovnih činioca (World Health Organization 2006). Razumevanje seksualnosti zavisi od različitih kulturoloških uticaja i smatra se da ne postoji najbolje vreme koje može da se preporuči za prvo seksualno iskustvo, jer su činioci krajnje individualni, ali važno je da se za zadovoljenje seksualnog motiva steknu svi elementi zrelosti, a ne samo polna zrelost (Kožović 1999). Najčešće, početak zainteresovanosti za seksualne aktivnosti počinje ulaskom u pubertet (Merrick, Tenenbaum, Omar 2013) kada se intenzivno širi znanje o seksualnosti.

Posmatrana kao istraživačka tema, seksualnost se posebno izdvaja u odnosu na ostale istraživačke fenomene i područja. U pitanju je osetljivo područje ljudske intime i većina osoba o tome ne želi iskreno da razgovara ili odgovara na pitanja (Antičević i Šodić 2014). Mnogi istraživači su saglasni da seksualnost nije dovoljno ispitati kao jedinstven entitet, već kao deo širokog spektra ljudskog bivstvovanja (Salehi i dr. 2015).

Seksualnost je povezana sa mnogim zdravstvenim problemima, posebno sa onim iz područja reproduktivnog i seksualnog zdravlja. Seksualno zdravlje je stanje fizičkog, emocionalnog, mentalnog i socijalnog dobra koje je povezano sa seksualnošću. Podrazumeva ne samo odsustvo bolesti i disfunkcionalnosti, nego i

pozitivan pristup pun poštovanja prema seksualnosti i seksualnim vezama, kao i mogućnost zadovoljstva i sticanja sigurnog seksualnog iskustva, bez diskriminacije, brige i nasilja (Glasier i dr. 2006). Međutim, u nekim kul-turama razgovori na temu seksualnosti i dalje su nepoželjni.

Znanje o seksualnom zdravlju, o kontracepciji i izboru kontraceptivnih sredstava, o polno prenosivim bolestima i rizicima važni su za seksualnost osobe, ali i za korišćenje zdravstvenih usluga i drugih oblika podrške koji su posebno potrebni mladima kako bi se zaštitili od polno prenosivih bolesti i sačuvali seksualno i reproduktivno zdravlje (Araújo i dr. 2015). Postojanje neravnoteže u psihosocijalnom i biološkom razvojnom području može da se ispolji nedovoljnom odgovornošću mladih prema sopstvenom seksualnom zdravlju. Psihosocijalna zrelost predstavlja rezultat dugotrajnog i postepenog procesa razvoja, znatno sporijeg u odnosu na biološki razvoj. Pri tom, značajnu ulogu ima i fiziološka nezrelost reproduktivnih organa koja uslovljava podložnost za nastanak bolesti i polno prenosivih infekcija. Faktori koji imaju uticaj na reproduktivno i seksualno zdravlje svih starosnih grupa, a posebno mladih su seksualna aktivnost i iskustvo, način kontrole rađanja, ukupan i trenutni broj seksualnih partnera, način njihovog izbora, vrste seksualnih odnosa i uzrast u kome se dogodio prvi seksualni odnos (Stanković 2002). Uzrast u kome počinju seksualne aktivnosti i odabrani model seksualnog ponašanja povezan je sa zadovoljstvom, ali i stepenom rizika, neželjenom trudnoćom i polno prenosivim bolestima. Ranije započinjanje seksualne aktivnosti može da uključi veći broj seksualnih partnera tokom ranog mladalačkog doba, a poznato je da se kod osoba koje su postale seksualno aktivne pre navršene šesnaeste godine dvostruko češće dijag-

nostikuje karcinom grlića materice pre navršene pedesete godine života (Rožek Mitrović, Petrović i Višnjevac 2016).

Postoje grupe koje su posebno ranjive kada je u pitanju seksualnost i briga o reproduktivnom i seksualnom zdravlju. S obzirom na specifične uslove odrastanja i na zavisnost od pomoći i podrške drugih, zadovoljenje potrebe za partnerstvom, seksualnošću i posebno roditeljstvom mnogim ženama sa invaliditetom postaje nedostižno ili se odvija pod kontrolom profesionalnih lica ili članova porodice (Laklija i Urbanac 2007). Žene sa invaliditetom se često suočavaju sa stavovima koji im u određenoj meri ograničavaju pristup informacijama na ovu temu i akcijama usmerenim ka njima (Araújo i dr. 2015). U ovom kontekstu, osobe sa oštećenjem vida pripadaju vulnerabilnoj grupi, s obzirom na to da oštećenje vida dovodi do ograničenja u svakodnevnom životu, nezavisnosti, autonomiji i vođenju kvalitetnog života sa punim potencijalima (França i dr. 2019).

Cilj ovog rada je da se opišu fenomeni seksualnosti i seksualnog zdravlja kod osoba sa oštećenjem vida i da se ukaže na postojeći međunarodni i nacionalni normativni okvir relevantan za seksualno zdravlje osoba sa invaliditetom.

2 SEKSUALNOST I SEKSUALNO ZDRAVLJE OSOBA SA INVALIDITETOM

Porast interesovanja za seksualne aktivnosti zapaža se u skoro svim kulturama. Seksualnost je ranije prihvatana kao pokazatelj formiranja stabilne veze u funkciji reprodukcije ili u okviru institucije braka, a danas, predbračna seksualna aktivnost postaje skoro univerzalni fenomen i često obeležava početak emotivne veze. Težnja ka obrazovanju i

ekonomskom osamostaljivanju žena produžila je period predbračne seksualne aktivnosti, a odložila zasnivanje braka i rađanje (Stanojević, Veljković i Radulović 2009). Seksualna aktivnost otvara nove zdravstvene probleme, može da dovede do neplanirane trudnoće ili nastanka bolesti koja se prenosi seksualnim kontaktom. Posebno je ugroženo reproduktivno zdravlje osoba koje prva seksualna iskustva imaju tokom adolescencije ili u periodu psihosocijalne nespremnosti da preuzmu odgovornost kada je u pitanju seksualno ponašanje. Adolescentna seksualnost je dobro poznat fenomen u savremenom društvu (Sedlecki 2001) i adolescenti su spremni da eksperimentišu i praktikuju različita seksualna ponašanja.

U Švedskoj je realizovana studija pod nazivom Život i zdravlje – Mlade osobe u dva ciklusa 2005. i 2007. godine koja je obuhvatila adolescente tipičnog razvoja i adolescente sa nekom vrstom smetnji u razvoju: oštećenje vida, naglupost, motorički invaliditet, teškoće u čitanju i pisanju i drugo. Jedan od ciljeva studije odnosio se na njihovo seksualno iskustvo, tj. na sagledavanje da li su ostvarili prvi seksualni odnos. Autori su u zaključku naveli da je seksualna aktivnost deo adolescentnog konstrukta normalnosti i da je utvrđeno da ranije stupaju u seksualne odnose. Moguće je da do toga dolazi zbog potrebe da budu socijalno prihvaćeni i potrebe za bliskošću i dokazivanjem u vršnjačkoj grupi. Ideje o tome šta je normalno seksualno ponašanje za mlade mogu biti diskurzivne i zasnovane na stavovima i trendovima koji su pogrešni, ali u tom trenutku postojani u vršnjačkoj grupi. U ovoj studiji je zapaženo da mladi sa invaliditetom seksualnost doživljavaju kao nešto u čemu treba da učestvuju i kod njih je utvrđena viša stopa početnih seksual-

nih iskustava u odnosu na adolescente bez invaliditeta (Brunnberg, Bostrom, Berglund 2009). Kada je u pitanju iskustvo u partnerskim vezama, kod osoba sa fizičkim invaliditetom primećeno je da se često pouzdaju u nerealnu sliku romantičnih i intimnih veza kako ih prikazuju mediji, što dodatno može uticati na znanje o poželjnom ponašanju u partnerskim vezama (Howland i Rintala 2001). Primetno je da imaju ograničen pristup obrazovanju, radu i slobodnim aktivnostima, što može da dovede i do nedovoljnog korišćenja izvora iz kojih mogu da dobiju informacije i saznanja o reproduktivnom i seksualnom zdravlju (Björnsdóttir i Stefánsdóttir 2020).

U velikom broju kultura postoji niz stereotipa vezanih za seksualnost osoba sa invaliditetom. Ovi stereotipi su uglavnom negativni, ponekad negiraju seksualnost osoba sa invaliditetom ili kod njih stvaraju osećaj straha u vezi sa seksualnošću. Jedan od čestih stereotipa je da su osobe sa invaliditetom bez seksualnih poriva i da ih treba zaštititi jer su detinjaste i da u odraslom dobu podsećaju na decu. Postoji i stereotip da, u slučaju da imaju seksualne porive i mogu da ih izraze, ipak, nisu u mogućnosti da ih kontrolišu i ponašaju se devijantno, te da mogu predstavljati opasnost po društvo. Smatra se da nisu u stanju da uče o seksualnosti, da imaju veze, budu seksualni partneri ili valjani roditelji (Löfgren-Mårtenson 2020). Poznato je da je društvena reakcija na seksualno ponašanje i seksualne potrebe osoba sa intelektualnom ometenošću često neadekvatna i kreće se u rasponu od potpunog ignorisanja, do ozbiljnih restrikcija i sankcionisanja. Razlog za to najčešće su stereotipi i predrasude vezane za razvoj i ponašanje ovih osoba, neprepoznavanje njihovih bazičnih potreba, kao i nepoznavanje

karakteristika ometenosti. Negativne stavove potkrepljuje uverenje da bi svaki oblik podsticanja njihove seksualnosti doveo do seksualnih devijacija i patološkog pojačavanja seksualnog nagona (Tomić 2017). Očigledno je da je „model manjine“ prisutan u populaciji i da prema njemu ometenost u velikoj meri određuje identitet pojedinca, baš kao što to čine rasna pripadnost ili seksualna orijentacija.

Kada se radi o stupanju u partnerske veze kod osoba tipičnog razvoja samo saznanje da je sa druge strane osoba sa invaliditetom izaziva negativne stereotipe i predrasude koji vode ka njihovom potcenjivanju. Primetno je da sa porastom bliskosti odnosa, spremnost adolescenta tipičnog razvoja za njihovo uspostavljanje pokazuje jasnu tendenciju opadanja, tj. oni ispoljavaju najmanju spremnost za odnose najvećeg stepena bliskosti, dok u visokom stepenu prihvataju odnose niskog stepena bliskosti (Stanimirović 2016).

Osobe sa invaliditetom često imaju potrebu za uslugama podrške na dnevnom nivou, pa su njihove mogućnosti za privatnošću i bezbednim seksualnim izražavanjem i odnosima relativno male. S druge strane, socijalni, pravni i obrazovni sistemi nisu osposobljeni da se bave pitanjem seksualnosti ove populacije, a naročito onima koji zahtevaju intenzivnu podršku (Björnsdóttir i Stefánsdóttir 2020). Nastavnici se često osećaju nepripremljeni i sa osećajem manjka kompetencija za rešavanje problema iz sfere seksualnosti, posebno osoba sa intelektualnim smetnjama. Često koriste nejasne, eufemističke i alternativne izraze koje deca ne razumeju (McDaniels i Leming 2016). Imajući sve ovo u vidu, ne iznenađuje činjenica da osobe sa invaliditetom imaju negativna socijalna iskustva i

trpe stigmatizaciju i po pitanju seksualnosti.

Rezultati studije sprovedene 2014. i 2015. godine u Vijetnamu ukazuju da, i pored prepreka koje postoje, veliki broj osoba sa fizičkim invaliditetom upražnjava seks, ali da su njihova iskustva vrlo kompleksna. Ispitanici prihvataju okolnosti koje je teško ili nemoguće promeniti, kao što su njihova telesna ograničenja. Sa druge strane, kulturološka očekivanja duboko pogađaju njihovo seksualno ponašanje. Vrlo često je seksualni odnos uslovljen brakom. Iako ispitanici ponekad izražavaju zadovoljstvo svojim seksualnim životom, njihov govor tela ukazuje na mogućnost postojanja prinude u seksualnom odnosu (Nguyen, Horey, Liamputtong 2019).

U istočnim zemljama SAD sprovedeno je četvorogodišnje istraživanje na temu seksualnog zdravlja studenata sa invaliditetom. Rezultati istraživanja objavljeni 2019. godine pokazali su da su najosetljivija pitanja seksualnog zdravlja kod osoba sa invaliditetom: ograničeno znanje o seksualnom zdravlju i sredstvima za njegovo postizanje, nedostatak interesa za seksualno zdravlje, nespretnost i neugodnost vođenja razgovora o seksualnom zdravlju, potreba za podrškom i razumevanjem od strane prijatelja i članova porodice, ideje za unapređenje programa seksualnog zdravlja, prepreke za samostalno učešće u programima seksualnog zdravlja. U istraživanju je uočeno da je nedovoljno znanje o seksualnom zdravlju i sredstvima za njegovo postizanje kod studenata sa invaliditetom usko povezano sa ograničenim razgovorima sa roditeljima na tu temu (Oakes i Thorpe 2019). Postoje i mišljenja da je invaliditet u kombinaciji sa seksualnošću manje problem osoba sa invaliditetom, a više problem njihovih srodnika i staratelja. Najčešće reakcije

koje članovi porodice imaju na ispoljenu seksualnost osobe sa invaliditetom jesu poricanje i represija, dramtizovanje i pogrešno tumačenje neverbalne komunikacije (Kunz 2016).

I na kraju, ali i ne i manje važno od ostalih pitanja vezanih za seksualno zdravlje osoba sa invaliditetom je pitanje nasilja i seksualnog zlostavljanja nad njima koje često ostaje neprepoznato. Među faktorima rizika od zlostavljanja i nehatnog ponašanja učinilaca nasilja u literaturi se navode: izolacija osoba sa invaliditetom, prisustvo osoba koje imaju različite uloge u svakodnevnom životu osoba sa invaliditetom (partneri, pružaoci rehabilitacionih usluga, pružaoci usluga personalne asistencije, zdravstveni radnici), fizička, emotivna i finansijska zavisnost osobe sa invaliditetom od počinioca nasilja, sistemski nedostatak identifikacije određenog ponašanja kao zlostavljanja ili zanemarivanja, nedostatak dostupnih usluga i drugih resursa kojima bi se omogućilo prepoznavanje i prijavljivanje nasilja, socijalna diskriminacija koja vodi ka niskom nivou samopoštovanja osoba sa invaliditetom (Plummer i Findley 2012). Rezultati studije sprovedene u Španiji ukazuju da postojanje invaliditeta povećava verovatnoću partnerskog nasilja i da su žene sa invaliditetom posebno izložene ovoj vrsti nasilja. Utvrđeno je da postojanje invaliditeta povećava izloženost žena fizičkom, psihičkom i seksualnom nasilju za skoro 50%, što rezultuje i odgovarajućim porastom korišćenja zdravstvene službe (Meseguer-Santamaría, Sanchez-Aberola, Vargas-Vargas 2021). U cilju prevencije nasilja i seksualnog zlostavljanja postoji potreba sprovođenja istraživanja na temu uvrđivanja rizika od nasilja i seksualnog zlostavljanja specifičnih podgrupa osoba sa invaliditetom.

3 SEKSUALNOST I SEKSUALNO ZDRAVLJE OSOBA SA OŠTEĆENJEM VIDA

Oštećenje vida može da ima direktan i indirektan uticaj na seksualni razvoj mladih. Neki od direktnih efekata oštećenja vida na ovaj segment razvoja mogu biti posledica nepostojanja kontakta očima, zatim propuštanje i nerazumevanje neverbalnih poruka sagovornika, teškoće u interpretaciji ponašanja drugih osoba, otežena imitacija i problemi sa orijentacijom i kretanjem. Od indirektnih uticaja koji mogu imati uticaj na seksualno funkcionisanje mladih sa vizuelnim smetnjama navode se stavovi vršnjaka i okoline, osećanje nesigurnosti u svoje sposobnosti i sliku o sebi, osećaj zavisnosti od drugih osoba (Kef i Bos 2006). Mlade osobe sa oštećenjem vida provode više vremena sami u odnosu na vršnjake tipične populacije, češće se osećaju usamljeno i imaju više prepreka pri upoznavanju novih ljudi (Salehi i dr. 2015), a sve to može smanjiti njihove šanse da iskuse romantične sastanke, partnerske veze i seksualne odnose. Posebno oni sa težim stepenom oštećenja vida nisu u stanju da prate vizuelne neverbalne signale ili ih pogrešno interpretiraju i zbog toga na njih ne mogu adekvatno da odgovore. Nedostaju im vizuelne informacije o izgledu i ponašanju, a imaju i teškoće u interpretaciji ponašanja potencijalnog partnera (Stanimirović 2016). Neki autori navode da osobe sa oštećenjem vida ne razumeju u potpunosti seksualni čin zbog nedostataka prilika za sticanje prediskustava povezanih sa seksualnim odnosom, i seksualnošću uopšte (Kelly i dr. 2015).

Postoji mišljenje da osobe sa oštećenjem vida nemaju iste seksualne potrebe kao i osobe tipičnog razvoja i da je razvoj njihove seksualnosti ograničen kao i os-

tale mogućnosti u životu. Postoje i stavovi da su im seksualne potrebe potisnute zbog postojanja oštećenja vida, da ih ne mogu praktikovati i da ne mogu imati decu (França i dr. 2019). Posmatraju se i kao aseksualne osobe, kao osobe sa nepotpunom seksualnošću, osobe bez ikakvih afektivno-seksualnih perspektiva ili želja. Poricanje seksualnosti osoba sa oštećenjem vida praćeno je i nizom dezinformacija i ubeđenja (Soares, Moreira, Monteiro 2008; Burke i dr. 2017), što može da dovede do njihove neinformisanosti i smanjene samosvesti o značaju brige za ovaj segment života. Predrasude i diskriminatorni stavovi osoba tipične populacije prema seksualnosti osoba sa oštećenjem vida mogu u određenoj meri da utiču na to da osobe sa oštećenjem vida imaju konfuziju oko seksualnog identiteta, nisko samopoimanje i lične sumnje u sebe kao seksualno biće (Shah 2017). U studiji o seksualnosti, polno prenosivim bolestima i upotrebi kondoma, kod osoba sa oštećenjem vida generalno je zapažen manjak znanja o ovim bolestima i načinu upotrebe kondoma. Moguće je da je to posledica kontrole drugih nad odlukama osoba sa oštećenjem vida i neidentifikovanja na vreme problema koji su u vezi sa seksualnošću i seksualnim zdravljem (Araújo i dr. 2015).

S druge strane, istraživači navode da mlade osobe sa oštećenjem vida ispoljavaju iste karakteristike seksualnog razvoja kao i vršnjaci bez smetnji u razvoju i da slepoća ne utiče na smanjenje seksualnih aktivnosti, potreba i želja. Slepoća može da utiče na stepen interesovanja za ovu temu i načine upoznavanja tela i njegovog funkcionisanja u sferi seksualnosti, jer slepe osobe često ne primete promene na telu tokom puberteta ili trudnoće i razlike u promenama kod muškaraca i žena, ali da ne utiče na seksualnost u smislu potreba i želja (Kef i Bos 2006; Krupa i Esmail

2010; Cavalcante i dr. 2013). U istraživačkoj studiji koju su sproveli Kef i Bos u Holandiji utvrđeno je da više od 90% adolescenata sa potpunom slepoćom smatra da ima dovoljno informacija o seksualnosti i seksualnom zdravlju. Za informacije se najviše obraćaju roditeljima, pronalaze ih u medijima, na internetu, u knjigama ili ih dobijaju od prijatelja. Adolescenti smatraju da ih roditelji previše štite, a jedan deo navodi da nisu dobili podršku bližih članova porodice za ostvarivanje eventualne emotivne i seksualne veze. Autori navode da mladići sa oštećenjem vida ranije stupaju u seksualne odnose u odnosu na devojke sa oštećenjem vida i da je 60% ispitanika imalo prvo seksualno iskustvo pre 18,5 godina. Izjavljuju da su se bar jednom zaljubili, 75% je imalo romantične sastanak i mladići su ranije stupali u seksualne odnose u odnosu na devojke (Kef i Bos 2006).

Rezultati istraživanja koje su sproveli Keli i Kaperman pokazali su da mladi sa oštećenjem vida ostvaruju prve seksualne odnose nešto kasnije od vršnjaka tipičnog razvoja, ali da je broj onih koji koriste kondom sličan (Kelly i Kapperman 2012). Vreme prvog seksualnog iskustva i broj seksualnih partnera može da ukaže i na potencijalne rizike koji se odnose i na seksualno zdravlje. Ovo je važno napomenuti jer su neki autori utvrdili da mladi sa oštećenjem vida imaju niži nivo znanja o metodama kontracepcije i polno prenosivim bolestima (Cavalcante i dr. 2015).

U studiji sprovedenoj 2019. godine u Brazilu utvrđeno je da većina odraslih slepih osoba živi bez partnera, da su nevidljivi i ranjivi sa izraženom potrebom za seksualnim obrazovanjem i socijalnom uključenošću. Kada je u pitanju seksualno zdravlje 36,2% ispitanika je izjavilo da ima neprijatna iskustva sa seksualno prenosivim infekcijama i navelo da retko koriste kondom. Ovi rezultati su slični rezultati-

ma sprovedenim u drugim studijama i ukazuju na mogućnost upražnjavanja rizičnog seksualnog ponašanja, ali i da postojanje politika fokusiranih na seksualno zdravlje osoba sa invaliditetom ne znači i njihovo dosledno sprovođenje (França i dr. 2019). Istraživanje sprovedeno u Engleskoj pokazalo je da slabovide osobe imaju manje seksualnih odnosa u odnosu na osobe tipičnog razvoja, što može da umanjuje kvalitet njihovog života, ali i da povećava rizik od kardiovaskularnih bolesti. Autori studije skreću pažnju da češća seksualna aktivnost može biti zaštitni mehanizam od kardiovaskularnih bolesti i vodi ka boljem kvalitetu života. Pored toga, nizak nivo seksualnih aktivnosti kod starijih, slabovidih osoba može da utiče na niži nivo samopouzdanja i na pojačani refleks suzdržavanja da se ostvari seksualni odnos. U tom smislu, ove osobe mogu usvojiti kulturološki koncept deseksualizacije, odnosno stav da zbog invaliditeta ne mogu imati seksualni odnos. Ovakav stav praćen je i osećajem nelagodnosti kada se pomene seksualnost (Smith i dr. 2019).

Istraživanje sprovedeno 2012. godine u Nemačkoj sa ciljem utvrđivanja uzrasta kada slabovidi adolescenti stupaju u seksualne odnose dovelo je do nekoliko zaključaka. Utvrđeno je da slabovodi adolescenti kasnije ostvaruju seksualne odnose u odnosu na vršnjake bez oštećenja vida, ali da se to ipak dešava dok pohađaju škole za slepe i slabovide u kojima se školuju. Kada je u pitanju izbor partnera, evidentirano je da slabovidi adolescenti nisu manje selektivni od vršnjaka tipičnog razvoja, već naprotiv, da pridaju veći značaj stepenu emotivne zrelosti njihovih partnera. I na kraju, rezultati ukazuju da nije utvrđeno da je romantičnost njihovih veza manjeg kvaliteta. Preporuke ovog istraživanja su da zbog kasnijeg stupanja u intimne odnose, slabovide adolescente

treba podržati u tome da izlaze i upoznaju osobe svojih godina, da unapređuju socijalne veštine i da ostvaruju kontakte. Takođe, seksualno obrazovanje slabovidnih adolescenata bi trebalo otpočeti u isto vreme kada počinje i obrazovanje njihovih vršnjaka bez oštećenja vida (Pinquart i Pfeiffer 2012).

Rezultati nekih istraživanja ukazuju da slepe žene ređe posećuju ginekologa, da ne praktikuju ginekološke preglede ili da to nisu radile u poslednje tri godine. Izveštava se i o tome da je kod žena sa oštećenjem vida znanje o sigurnom seksu skromnije u odnosu na znanje žena bez oštećenja vida, i da su sklonije da o tome ne razgovaraju (Araújo i dr. 2015), iako u stvari imaju potrebu da razgovaraju na tu temu kao i pravo na pristup informacijama na različite načine (Dombrowski, Pontes, Assis 2013; Saulo, Walakira i Darj 2012). Stoga je neophodno obezbediti strategije koje olakšavaju pristup sadržajima i informacijama o prevenciji infekcija koje se prenose tokom seksualnog odnosa (Araújo i dr. 2015; Burke i dr. 2017).

U istraživanju koje je imalo za cilj da se razvije asistivna tehnologija i taktilni modeli pomoću kojih će žene sa oštećenjem vida učiti kako da upotrebe ženski kondom utvrđeno je da su se kod žena pojavile sumnje u pokušaju da stave kondom na model ginekoloških organa, što su autori projekta protumačili kao nedostatak razumevanja s obzirom na to da su modeli bili jednostavni i laki za upotrebu. Zaključili su da se pomoću ovakvih modela žene sa oštećenjem vida mogu da informišu o seksualno prenosivim bolestima, sigurnom seksu, anatomiji reproduktivnih organa i interaktivnoj i efikasnoj upotrebi kondoma (Cavalcante i dr. 2013). Preporuka je da edukativni materijali/modeli budu što originalniji, kako bi autentično predstavili ono što je potrebno izgraditi u pojmovnom smislu, ali da su

istovremeno jednostavni i laki za rukovanje. Predlog je da se tokom pregleda modela uključi moderator koji će dodatno davati pojašnjenja. Ovakve modele moguće je koristiti tokom seksualnog obrazovanja učenika u školi i na redovnim ginekološkim pregledima. Cilj je da se podstakne upotreba ženskog kondoma, da se steknu šira znanja o tome i da se ženama sa oštećenjem vida omogući vežbanje i uputstvo za upotrebu. To je jedan od načina koji ovoj populaciji može da razvije svest o značaju kondoma u obezbeđivanju dvostruke zaštite: od seksualno prenosivih infekcija/bolesti i neželjene trudnoće (Cavalcante i dr. 2015).

4 MEĐUNARODNA REGULATIVA I POZITIVNI PRIMERI POLITIKA I AKTIVNOSTI U SFERI SEKSUALNOG ZDRAVLJA OSOBA SA INVALIDITETOM

Kada se radi o pravnoj regulativi, postoji više međunarodnih dokumenata i strategija relevantnih za oblast seksualnog i reproduktivnog zdravlja. UN Univerzalna deklaracija o ljudskim pravima (Universal Declaration of Human Rights 1948) i Međunarodni pakt o ekonomskim, socijalnim i kulturnim pravima (International Covenant on Economic, Social and Cultural Rights 1966) garantuju svim licima, bez diskriminacije, pravo na zdravlje i najviši mogući standard zdravstvene zaštite. Pitanja rodne ravnopravnosti i prevencije diskriminacije žena, lica sa invaliditetom, kao i prevencija nasilja nad ženama i nasilja u porodici predmet su više regionalnih međunarodnih dokumenata, a u njima je posebno naglašen značaj mera i aktivnosti usmerenih na očuvanje i unapređenje seksualnog i reproduktivnog zdravlja i odgovarajućih prava. Među tim dokumentima najvažniji su: Strategija uključivanja

Tabela 1 Ciljevi delovanja iz Akcionog plana koji su u vezi sa seksualnim zdravljem žena sa invaliditetom

Broj cilja	Cilj	Mere kroz koje se cilj realizuje
7	Promovisati pozitivnu sliku o sebi za zdrav život	1. Obezbediti i praktikovati razvijanje programa izgradnje samosvesti, senzibilizacije i informisanja o potrebi samopercepcije i slike o sebi i svom telu
9	Promovisati i štititi seksualno zdravlje žena	1. Obezbediti „informacionu ofanzivu“ na temu <i>Seksualno zdravlje žena</i> ; obezbediti široku pokrivenost savetovalištim; izraditi <i>Online</i> portale
		2. Uspostaviti međuministarski dijalog i uključiti kreatore politika u odnosu na zahteve u ovoj oblasti; obezbediti besplatna kontraceptivna sredstva u cilju zaštite zdravlja i upražnjavanja bezbednog seksa
		3. Pružati podršku i obezbediti evaluaciju implementacije regulative o „seksualnom obrazovanju“
		4. Razviti programe iz domena seksualnog obrazovanja i utvrditi kriterijume kvalitetnih programa i uključiti ih u obrazovne institucije
		5. Obezbediti kriznu intervenciju, zbrinjavanje i kontrolu, sigurne kuće
		6. Razvijati školske sisteme podrške u vezi sa rodnom ravnopravnošću
11	Ojačati psihičko zdravlje žena	1. Nastojati da osnaživanje žena i briga o njihovom psihičkom zdravlju bude obavezni deo svih zdravstvenih i socijalnih programa

Izvor: Pfabigan i Sax (2017).

rodne analize i akcije u rad SZO (Strategy for integrating gender analysis and actions into the work of WHO 2009), UN Konvencija o eliminisanju svih oblika diskriminacije žena (Convention on the elimination of all forms of discrimination against women 1979), Konvencija o pravima deteta (1990), Konvencija o ljudskim pravima i biomedicini (Convention on human rights and biomedicine 1997) i Konvencija UN o pravima lica sa invaliditetom (Convention on the rights of persons with disabilities 2006).

Srbija je ratifikovala Konvenciju UN o pravima osoba sa invaliditetom 2009. godine (Zakon o potvrđivanju Konvencije o pravima osoba sa invaliditetom 2009). Članom 6 Konvencije stavlja se akcenat na žene sa invaliditetom time što se ističe njihova dvostruka vulnerabilnost, kao osoba ženskog pola, koje pri tome imaju

i neku vrstu invaliditeta, pa se nalaže državama ugovornicama da preduzmu mere kako bi im se obezbedilo potpuno i ravnopravno ostvarivanje i uživanje svih ljudskih prava i osnovnih sloboda koje su Konvencijom garantovane.

Ova Konvencija, kao i UN Konvencija o eliminisanju svih oblika diskriminacije žena, zadržale su se na pitanjima jednake realizacije prava i borbe protiv diskriminacije žena, odnosno žena sa invaliditetom, na opšti način. Njima se više upućuju države strane ugovornice konvencije da donesu konkretne akte i preduzmu mere u realizaciji ovih državnih obaveza i garancija.

U skladu sa tim, austrijsko Ministarstvo za zdravlje i žene (Bundesministerium für Gesundheit und Frauen) 2017. godine donelo je Akcioni plan za zdravlje žena koji obuhvata 17 ciljeva i 40 mera koje su dalje razrađene. Plan je strukturisan tako da

obuhvati sve životne faze žena, a u skladu sa pomenutim UN Programom Akcije. Mere se odnose na zdravstveni pregled, ispitivanje i zbrinjavanje (Bundesministerium für Gesundheit und Frauen 2017). U Tabeli 1 navedeno je nekoliko ciljeva delovanja koji su relevantni za seksualno zdravlje žena sa invaliditetom i mere putem kojih se ciljevi realizuju.

Za širenje znanja o očuvanju seksualnog zdravlja osoba sa invaliditetom, u svetu se koriste različiti edukativni programi. U Švajcarskoj, u Bazelu, postoji specifično savetodavništvo koje pruža podršku iz područja seksualnog zdravlja. Radi se o AirAmour savetodavnom centru koji vodi Forum invalida, krovna organizacija samopomoći za invalide u regionu Bazela. Ona se finansira iz privatnih izvora, kao i veb stranica MyHandicap – internet portala o invalidnosti i bolestima i ima rubriku na temu partnerstva i seksualnosti. Zanimljivo je da i internet istraživanje pokazuje da postoji spororastuće tržište na polju seksualne pomoći (Initiative SexualBegleitung ili Sinnlich-erotische und sexuelle Dienstleistungen) i da većina informacija nije napisana jednostavnim jezikom, pa nije uvek razumljiva osobama sa invaliditetom (Kunz 2016).

Pored ovakvih savetodavnih usluga i internet podrške, u Švajcarskoj, za osobe sa invaliditetom, postoje i škole sa stacionarom. Deo obrazovnih sadržaja školskih programa obuhvata teme reproduktivnog i seksualnog zdravlja kroz koje se polaznici pripremaju za samostalan život, zatim teme o sopstvenom telu, higijeni, HIV/AIDS-u. Nastavni plan obuhvata metodička i didaktička sredstva za pripremu nastavnih jedinica. Pored predavanja o ovim temama se može razgovarati i na zahtev polaznika na nedeljnom sastanku. U zavisnosti od teme i potreba polaznika, dovode se različiti stručnjaci i specijalisti za određene oblasti (psiholozi,

ginekolozi, specijalisti za seksualno zdravlje) (Kunz 2016).

Možemo da konstatujemo da pozitivni primeri postoje, ali su relativno retki. Iako međunarodna regulativa, a pre svega UN Konvencija o pravima osoba sa invaliditetom, koju je, prema evidenciji Odeljenja za ekonomske i socijalne poslove Ujedinjenih nacija, do 2016. godine ratifikovalo 164 zemlje (United Nations 2016) obavezuje zemlje potpisnice da obezbede realizaciju ljudskih prava osobama sa invaliditetom, te da u tom smislu donesu adekvatne akte i sprovedu mere. Može se zaključiti da pravo ovih osoba na seksualnost i očuvanje seksualnog zdravlja nije često u fokusu konkretnih nacionalnih politika i mera.

5 PRAVO NA SEKSUALNO ZDRAVLJE OSOBA SA INVALIDITETOM U NACIONALNOM PRAVNOM SISTEMU

Uredba o Nacionalnom programu očuvanja i unapređenja seksualnog i reproduktivnog zdravlja građana Republike Srbije [Program] (2017) na snazi je od 7. januara 2018. godine. Prema Programu seksualno i reproduktivno zdravlje je stanje kompletnog fizičkog, psihičkog i socijalnog blagostanja u svim aspektima koji se tiču reproduktivnog sistema, njegovih funkcija i procesa. To podrazumeva da je pojedinac sposoban da ostvari zadovoljavajući i bezbedan seksualni i reproduktivni život i da ima slobodu da odluči da li će imati decu i vreme kada će ih imati. U Programu je navedeno da je u cilju očuvanja seksualnog i reproduktivnog zdravlja potrebno obezbediti sveobuhvatnu i tačnu informisanost i mogućnost izbora metoda kontracepcije koji je bezbedan, efikasan, pristupačan i prih-

vatljiv. Svako lice treba informisati i osposobiti da se zaštiti od polno prenosivih infekcija. Takođe, ženama koje planiraju trudnoću treba obezbediti odgovarajuću zdravstvenu zaštitu i tako omogućiti zdravo materinstvo.

Program se, u smislu relevantne pravne regulative za oblast seksualnog i reproduktivnog zdravlja, poziva na Zakon o zabrani diskriminacije (2009) koji u članu 27 reguliše pitanja vezana za pružanje zdravstvenih usluga, a u članu 26 diskriminaciju osoba sa invaliditetom. Zakon o ravnopravnosti polova (2009) posebno uređuje zabranu diskriminacije na osnovu pola, te članom 28 reguliše da svako lice u generativnom dobu ima pravo na zdravstvenu zaštitu i pružanje zdravstvenih usluga koje se odnose na planiranje porodice, bez obzira na pol, kao i da su partneri ravnopravni u planiranju broja dece, pristupu informacijama, obrazovanju i sredstvima koja im omogućavaju korišćenje ovih prava. Na sličan način kao i prethodni zakon, Zakon o sprečavanju diskriminacije lica sa invaliditetom 2006 (2016) uređuje pružanje zdravstvene zaštite ovoj posebno osetljivoj populacionoj grupi.

Program kao opšti cilj ustanovljava poboljšanje stanja seksualnog i reproduktivnog zdravlja građana Republike Srbije koje je moguće postići konkretizovanjem i intenziviranjem primene važeće zakonske regulative i strateških opredeljenja, koja se prvenstveno odnose na oblasti informisanja, edukacije i savetovanja, uz veću participaciju korisnika usluga i prilagođavanje rada zdravstvenih službi potrebama posebno osetljivih populacionih kategorija. Kao opšti cilj se ustanovljava i očuvanje i unapređenje seksualnog i reproduktivnog zdravlja stanovnika Republike Srbije, uz poštovanje prava na donošenje odluka koje se odnose na seksualnost i reprodukciju ne-

zavisno od ličnih karakteristika pojedinaca, kao što su pol, rod, starosno doba, invaliditet, socio-ekonomski status, kulturni identitet, seksualna orijentacija, izloženost socijalnoj deprivaciji, inficiranost virusom humane imunodeficijencije – HIV, i drugo.

Jedan od očekivanih rezultata Programa je zbrinjavanje pacijenata čiji su problemi povezani sa seksualnošću, seksualnim i reproduktivnim zdravljem i pravima. Jedna od aktivnosti predviđena u pravcu realizacije tog cilja je organizovanje pružanja zdravstvenih usluga povezanih sa seksualnim i reproduktivnim zdravljem kategorijama stanovništva za koje korišćenje redovnih službi može da predstavlja problem.

Program je prvi strateški dokument koji se na sveobuhvatan način bavi seksualnim i reproduktivnim zdravljem i definiše specifične ciljeve i aktivnosti. U Programu je navedeno da su najvažniji problemi u oblasti seksualnog i reproduktivnog zdravlja, dominantno konzervativna kontrola rađanja, rizično seksualno ponašanje adolescenata i mladih i nezadovoljavajući obim angažovanja u očuvanju seksualnog i reproduktivnog zdravlja celokupne populacije, a posebno vulnerabilnih kategorija. Dodatne teškoće izazivaju rasprostranjene predrasude vezane za roditeljstvo i seksualnost žena i muškaraca sa invaliditetom. Programom je prepoznato da je posebnu pažnju potrebno posvetiti ženama sa invaliditetom i da one nailaze na brojne prepreke i predrasude koje otežavaju ostvarivanje njihovih prava na seksualno i reproduktivno zdravlje. Navedeno je da su indikatori stanja seksualnog i reproduktivnog zdravlja žena sa invaliditetom u Republici Srbiji nepovoljniji u odnosu na opštu populaciju. Iz izveštaja o položaju lica sa invaliditetom u Srbiji, utvrđeno da nema zakonskih prepreka ostvarivanju prava na

servise za seksualno i reproduktivno zdravlje osoba sa invaliditetom, ali da u praksi postoji izuzetno mali broj pristupačnih zdravstvenih ustanova u kojima mogu ostvariti ta prava. Ginekološke ordinacije pristupačne ženama sa invaliditetom postoje samo u nekoliko velikih gradova u Republici Srbiji (Program 2017), a formate na kojima su informacije o reproduktivnom zdravlju napisane uvećanim slovima i postavljene na oglasnoj tabli ima samo jedan dom zdravlja u AP Vojvodini, dok informacije na Brajevom pismu potpuno izostaju (Beker i Baćanović 2018).

Pored Programa treba pomenuti i Nacionalnu strategiju za rodnu ravnopravnost za period od 2016. do 2020. godine (2016) u kojoj su navedene brojne aktivnosti usmerene na poboljšanje zdravlja žena i ravnopravan pristup zdravstvenim uslugama, uključujući i mere koje se tiču seksualnog zdravlja i prava žena sa invaliditetom. Neke od tih mera su: smanjenje korišćenje abortusa kao metoda kontrole rađanja povećanjem informisanosti i pristupa savremenim oblicima kontracepcije koji bi bili uključeni u pozitivne liste lekova uz zadržavanje mogućnosti korišćenja abortusa, kao što je i zakonski i finansijski uređeno u ovom trenutku, kao i razmatranje uključivanja troškova vezanih za izvršenje abortusa u sistem zdravstvenog osiguranja (Nacionalna strategija za rodnu ravnopravnost za period od 2016. godine do 2020. godine sa akcionim planom za period od 2016. do 2018. godine 2016).

Nacionalna regulativa je vrlo obimna po pitanju zaštite ljudskih prava i prava osoba sa invaliditetom. Radi se, međutim, o regulativi strateškog i zakonskog nivoa, te su potrebne konkretne mere za njenu implementaciju. Sprovođenje bilo koje konkretne mere, pa i u oblasti seksualnog zdravlja osoba sa invaliditetom, zahteva i

finansijsku podršku, što ukazuje na potrebu za jakom voljom donosilaca odluka da se seksualno zdravlje osoba sa invaliditetom kontinuirano prati i unapređuje.

6 ZAKLJUČAK

Postojećim zakonima i strateškim aktima osobama sa invaliditetom neosporno se priznaje pravo na seksualni život i pravo na brigu i očuvanje seksualnog zdravlja, ali je i činjenica da postoje razna ograničenja u praksi koja mogu da utiču na prihvatanje inhibiranja sopstvene seksualnosti ili prihvatanje sredinskih etiketiranja.

U velikom broju zemalja zdravstvene ustanove su jedini seksualno-reproduktivni servisi u kojima se dobija određeni medicinski tretman ili usluga i osobe sa invaliditetom ih najčešće posećuju kada problem koji se odnosi na seksualno ili reproduktivno zdravlje postane složeniji. Pristup zdravstvenim ustanovama za ginekologiju i urologiju obično je prepun barijera za osobe sa invaliditetom. Kada su u pitanju arhitektonske barijere primetno je da se radi na njihovom smanjenju i otklanjanju, što je delom verovatno ishod izraženijeg promovisanja i prihvatanja socijalnog modela ometenosti i inkluzije u poslednjih nekoliko decenija. Dolazak u zdravstvenu ustanovu može da zahteva angažovanje više osoba, posebno kada su u pitanju osobe sa motoričkim invaliditetom. Osobama koje koriste kolica za kretanje veliki problem predstavljaju niski ili visoki kreveti, previsoki i za kolica nedostupni ginekološki stolovi, a oni često nemaju dovoljno snage u rukama za čvrst stisak neophodan za prelazak na ginekološki sto. Zaključci većeg broja studija ukazuju da osobe sa motoričkim invaliditetom smatraju da im je privlačnost ograničena i navode da nailaze

na više prepreka u izlascima na sastanke. Najveće smetnje izlascima su fizičke barijere u okruženju koje im ograničavaju mogućnost druženja, kao i predrasude drugih ljudi o tome da nisu u stanju da upražnjavaju seks. Pored adaptacija u okruženju i ukljanjanja arhitektonskih barijera, podrška u seksualnoj sferi može da podrazumeva i davanje informacija o pripremi i adekvatnim položajima pri seksualnom odnosu, upotrebi bezbednih seksualnih pomagala, bezbednoj kontracepciji i masturbaciji.

Potrebno je skrenuti pažnju na neprilagođenost materijala na Brajevom pismu, uvećanom crnom tisku i audio formatu koji sadrži važne informacije o seksualnom zdravlju koje bi trebalo da budu prezentovane osobama sa oštećenjem vida. Većina ustanova koja se bavi rehabilitacijom i obrazovanjem osoba sa oštećenjem vida snabdevena je uređajima za štampanje na Brajevom pismu i pruža usluge štampanja, tako da je moguće obezbediti informativne tekstove na Brajevom pismu u veoma kratkom roku. I dalje su prisutne komunikativne barijere nastale kao posledica nedovoljne obučenosti zaposlenih u ustanovi kako da komuniciraju i pristupe slepoj osobi. Dešava se da se zaposleni obraćaju pratiocu kako bi dobili neophodne informacije o razlozima dolaska. Takva situacija utiče na privatnost osobe, suzdržanost u davanju bitnih informacija vezanih za ličnu intimu i može da bude praćena sumnjom da li će informacija zaista ostati poverljiva. Postoje i tehnike vođenja slepih osoba i kada ih osobe tipičnog razvoja znaju i koriste povećavaju samopoštovanje i uvažavanje slepe osobe. Barijere su slične i kada su u pitanju osobe sa oštećenjem sluha. Zdravstveni radnici, uglavnom, ne poznaju znakovni jezik, tako da je prisustvo asistenta ili prevodioca neophodno.

Rezultati većeg broja istraživanja ukazuju na porast seksualno aktivnih adolescenata i sve ranije stupanje u seksualnu aktivnost. Seksualna aktivnost se kod adolescenata promovise kao deo adolescentnog konstrukta normalnosti i možemo da očekujemo da će se i kod slepih i slabovidih adolescenata sniziti prosečan uzrast u kome će imati seksualne odnose. Adolescencija je period „bura i oluja“ i mladi su podložni različitim uticajima užeg i šireg socijalnog okruženja i vršnjaka koji u određenoj meri utiču na njihovo znanje, stavove i ponašanje u oblasti seksualnosti. S obzirom da vršnjački uticaji, i uticaji iz socijalnih mreža mogu da budu veoma moćni, ali i da nisu uvek zasnovani na znanju već na postojećem neproverenom trendu, saglasni smo sa mišljenjem Stankovićeve (2002) koja naglašava da je mladima neophodna pomoć u ovladavanju životnim veštinama, kako bi razvili samopouzdanje i samopoštovanje, mogli da prepoznaju rizike i izbegnu ih i odole vršnjačkom pritisku. Podršku je potrebno usmeriti i na porodicu, koja u životu mladih zadržava značajno mesto i ima važan uticaj na eventualno rizično seksualno ponašanje.

Osnovni preduslov za donošenje pravih odluka o stupanju u seksualni odnos je preuzimanje odgovornosti za seksualno zdravlje i postojanje znanja o mogućim posledicama neodgovornog ponašanja, o neželjenoj trudnoći i o polno prenosivim infekcijama. Za sticanje znanja o razvoju seksualnosti i očuvanju seksualnog zdravlja mladih, koriste se različiti edukativni programi u cilju jačanja pozitivnih osobina ličnosti i promovisanja odgovornog seksualnog ponašanja, usvajanja komunikativnih i socijalnih veština, podizanja svesti i obaveštenosti o reproduktivnom i seksualnom zdravlju, planiranju porodice i posebno o polno prenosivim bolestima. Među brojnim preporukama koje su u vezi sa seksualnim zdravljem, posebno se ističe značaj

prevencije i zaštite od polno prenosivih bolesti. Osobe sa invaliditetom je neophodno upoznati sa savremenim metodima kontracepcije kako bi mogle same da odaberu za njih najpogodniji oblik. Treba istaći i značaj informisanja o porastu oblika seksualnog zlostavljanja i nasilja, probleme prisilne prostitucije i trgovine ljudima u svrhu seksualne eksploatacije.

Kada se radi o prevenciji nasilja nad osobama sa invaliditetom, potrebno je usvojiti prilagođene instrumente za skrining i obučiti osoblje zdravstvenih i socijalnih ustanova za njihovu primenu. Takođe je važno da ovo osoblje bude obučeno za intersektorsku saradnju, odnosno da poznaje mehanizme povezivanja sa drugim relevantnim profesionalcima u postupku zaštite od nasilja.

Prioritetni zadatak savremenih društava je da očuva reproduktivno i seksualno zdravlje mladih, što je istovremeno i najveći izazov. Da bi se to i realizovalo, nije dovoljan samo navedeni opšti strateški okvir, već je potrebna podzakonska regulativa kojom će se propisati konkretni strukturalni i funkcionalni standardi za rad na seksualnom zdravlju osoba sa invaliditetom u obrazovnim i zdravstvenim ustanovama, za edukaciju zdravstvenog personala i nastavnika u školama. Primena standarda mora biti praćena odgovarajućom finansijskom podrškom, što ukazuje na neophodnost postojanja jake volje donosioca odluka u sistemu da se seksualno zdravlje osoba sa invaliditetom kontinuirano prati i unapređuje.

Izrazi zahvalnosti

Rad je proistekao iz projekata *Kreiranje protokola za procenu edukativnih potencijala dece sa smetnjama u razvoju kao kriterijuma za izradu individualnih obrazovnih programa dece sa smetnjama u razvoju* (br. 179025) i *Socijalna participacija osoba sa intelektualnom ometenošću* (br. 179017), čiju realizaciju finansira Ministarstvo prosvete, nauke i tehnološkog razvoja Republike Srbije i *Programa istraživanja Instituta društvenih nauka za 2020. godinu* koji podržava Ministarstvo prosvete, nauke i tehnološkog razvoja Republike Srbije.

LITERATURA

- Antičević, V., & Šodić, L. (2014). Metodološke osobitosti istraživanja seksualnosti. *JAHN – Europski časopis za bioetiku*, 5(2), 10, 291–307.
- Araújo, A. K. F., França, I. S. X. de, Coura, A. S., Santos, S. R., Ramos, A. P. A., & Pagliuca, L. M. F. (2015). Socio-demographic profile of blind people: associations with knowledge, attitude and practice about sexually transmitted infections. *Rev Rene*, 16(5), 738–745. <https://doi.org/10.15253/2175-6783.2015000500016>
- Beker, K., & Bačanović, V. (2018). *Reproduktivno zdravlje žena sa invaliditetom u AP Vojvodini*. <http://www.ozon.rs/ozon/wp-content/uploads/2019/09/ISTRAZIVANJE-ZENE-SA-INVALIDITETOM-I-ZDRAVLJE.pdf>
- Björnsdóttir, K., & Stefánsdóttir, V. G. (2020). Double Sexual Standards: Sexuality and People with Intellectual Disabilities Who Require Intensive Support. *Sexuality and Disability*, 38, 421–438. <https://doi.org/10.1007/s11195-020-09643-2>
- Brunnberg, E., Bostrom, M. L., & Berglund, E. M. (2009). Sexuality of 15/16 year old girls and boys with and without modest disabilities. *Sexuality and Disability*, 27, 139–153. <https://doi.org/10.1007/s11195-009-9123-2>
- Bundesministerium für Gesundheit und Frauen (2017). *Aktionsplan Frauengesundheit 40 Maßnahmen für die Gesundheit von Frauen in Österreich*. https://www.sozialministerium.at/dam/jcr:9334268b-5282-4444-855e-e62391561895/aktionsplan_frauengesundheit.pdf
- Burke, E., Kébé, F., Flink, I., van Reeuwijk, M., & le May, A. (2017). A qualitative study to explore the barriers and enablers for young people with disabilities to access sexual and reproductive health services in Senegal. *Reproductive health matters*, 25(50), 43–54. <https://doi.org/10.1080/09688080.2017.1329607>
- Cavalcante, L. D. W., Barbosa, G. O. L., Oliveira, P. M. P., Rebouças, C. B. A., Pagliuca, L. M. F. (2013). Assistive technology for visually impaired women: usage of female condoms – a descriptive study. *Online Brazilian Journal of Nursing*, 12(3), 534–545. <https://doi.org/10.5935/1676-4285.20133992>
- Cavalcante, L. D. W., Oliveira, G. O. B., Almeida, P. C. D., Rebouças, C. B. D. A., & Pagliuca, L. M. F. (2015). Assistive technology for visually impaired women for use of the female condom: a validation study. *Revista da Escola de Enfermagem da USP*, 49(1), 14–21. <https://doi.org/10.1590/S0080-623420150000100002>
- Convention on human rights and biomedicine* (1997, April 04). Retrieved from <https://www.coe.int/en/web/conventions/full-list/-/conventions/treaty/164>
- Convention on the elimination of all forms of discrimination against women* (1979, December 18). Retrieved from <https://www.ohchr.org/EN/ProfessionalInterest/Pages/CEDAW.aspx>
- Convention on the rights of persons with disabilities*. (2006, December 13). Retrieved from <https://www.un.org/development/desa/disabilities/convention-on-the-rights-of-persons-with-disabilities.html>
- Dombrowski, J. G., Pontes, J. A., & Assis, W. A. L. M. (2013). Performance of nurses in prescribing hormonal contraceptives in the primary health care network. *Revista Brasileira de Enfermagem*, 66(6), 827–832. <https://doi.org/10.1590/S0034-71672013000600003>
- França, I. S. X. de, Coura, A. S., de Sousa, F. S., da Silva Aragão, J., Silva, A. F. R., & dos Santos, S. R. (2019). Acquiring of knowledge about sexual health by blind people: an action research. *Revista Latino-Americana de Enfermagem*, 27. <https://doi.org/10.1590/1518-8345.3006.3163>
- Glasier, A., Gülmezoglu, A. M., Schmid, G. P., Moreno, C. G., & Van Look, P. F. (2006). Sexual and reproductive health: a matter of life and death. *The Lancet*, 368(9547), 1595–1607. [https://doi.org/10.1016/S0140-6736\(06\)69478-6](https://doi.org/10.1016/S0140-6736(06)69478-6)
- Howland, C. A., & Rintala, D. H. (2001). Dating behaviors of women with physical disabilities. *Sexuality and Disability*, 19(1), 41–70. <https://doi.org/10.1023/A:1010768804747>
- International Covenant on Economic, Social and Cultural Rights* (1966, December 16). Retrieved from https://treaties.un.org/Pages/ViewDetails.aspx?src=IND&mtdsg_no=IV-3&chapter=4&clang=en
- Kef, S., & Bos, H. (2006). Is love blind? Sexual behaviour and psychological adjustment of adolescents with blindness. *Sexuality and Disability*, 24(2), 89–100. <https://doi.org/10.1007/s11195-006-9007-7>
- Kelly, S. M., & Kapperman, G. (2012). Sexual activity of young adults who are visually impaired and the need

- for effective sex education. *Journal of Visual Impairment & Blindness*, 106(9), 519–526.
<https://doi.org/10.1177/0145482X1210600903>
- Kelly, S. M., Wild, T. A., Ryan, C. L., & Blackburn, M. V. (2015). Looking back at the service delivery models of sex education in the United States: Adults with visual impairments report on their experiences. *British Journal of Visual Impairment*, 33(2), 138–145.
<https://doi.org/10.1177/0264619615571138>
- Kožović, D. (1999). *Pubertet ne mora da bude haos u kući*. Beograd: Agena.
- Krupa, C., & Esmail, S. (2010). Sexual health education for children with visual impairments: Talking about sex is not enough. *Journal of Visual Impairment & Blindness*, 104(6), 327–337.
<https://doi.org/10.1177/0145482X1010400603>
- Kunz, D. (Ed.) (2016). *Sexuelle Gesundheit für Menschen mit kognitiven Einschränkungen. Angebotsübersicht und Bedürfnisabklärung zu öffentlich zugänglichen Dienstleistungen sexueller Gesundheit*. Luzern: interact Verlag. Retrieved from
https://zenodo.org/record/3466597#.YEZ_bGhKhPY
- Laklija, M., & Urbanc, K. (2007). Doživljaj vlastitog tijela i seksualnost u adolescenata sa motoričkim oštećenjem. *Ljetopis socijalnog rada*, 14(3), 579–596.
<https://hrcak.srce.hr/18889>
- Löfgren-Mårtenson, L. (2009). The invisibility of young homosexual women and men with intellectual disabilities. *Sexuality and Disability*, 27, 21–26. <https://doi.org/10.1007/s11195-008-9101-0>
- McDaniels, B., & Fleming, A. (2016). Sexuality education and intellectual disability: Time to address the challenge. *Sexuality and Disability*, 34(2), 215–225.
<https://doi.org/10.1007/s11195-016-9427-y>
- Merrick, J., Tenenbaum, A., & Omar, H. A. (2013). Human sexuality and adolescence. *Frontiers in Public Health*, 1, 41.
<https://doi.org/10.3389/fpubh.2013.00041>
- Meseguer-Santamaría, M. L., Sanchez-Alberola, F., & Vargas-Vargas, M. (2021). Intimate partner violence against women with disabilities in Spain: A public health problem. *International Journal of Environmental Research and Public Health*, 18(2), 728.
<https://doi.org/10.3390/ijerph18020728>
- Nacionalna strategija za rodnu ravnopravnost za period od 2016. godine do 2020. godine sa akcionim planom za period od 2016. do 2018. godine* (2016, January 14). Retrieved from <https://www.mgsi.gov.rs/sites/default/files/НАЦИОНАЛНА%20СТРАТЕГИЈА%20ЗА%20РОДНУ%20РАВНОПРАВНОСТ%20ЗА%20ПЕРИОД%20ОД%202016.%20ДО%202020.%20ГОДИНЕ.doc>
- Nguyen, T. T. A., Horey, D., & Liamputtong, P. (2019). Sexual experiences of people with physical disabilities in Vietnam. *Sexuality and Disability*, 37, 25–39.
<https://doi.org/10.1007/s11195-018-09557-0>
- Oakes, R.L., & Thorpe, S. (2019). The sexual health needs and perspectives of college students with intellectual and/or developmental disabilities and their support staff: a brief report. *Sexuality and Disability*, 37, 587–598. <https://doi.org/10.1007/s11195-019-09602-6>
- Pfabigan, D., & Sax, G. (2017). *Aktionsplan Frauengesundheit. 40 Maßnahmen für die Gesundheit von Frauen in Österreich*. Retrieved from
<https://fgoe.org/sites/fgoe.org/files/inline-files/Aktionsplan-Frauengesundheit.pdf>
- Pinquart, M., & Pfeiffer, P. J. (2012). What is essential is invisible to the eye: intimate relationships of adolescents with visual impairment. *Sexuality and Disability*, 30, 139–147. <https://doi.org/10.1007/s11195-011-9248-y>
- Plummer, S. B., & Findley, P. A. (2012). Women with disabilities' experience with physical and sexual abuse: a review of the literature and implications for the field. *Trauma, Violence & Abuse*, 13(1), 15–29.
<https://doi.org/10.1177/1524838011426014>
- Rožek Mitrović, T., Petrović, V., & Višnjavec, D. (2016). Seksualno ponašanje i uticaj na reproduktivno zdravlje adolescenata na teritoriji opštine Indija. *Preventivna pedijatrija*, 2(1–2), 37–44.
- Salehi, M., Azarbajehani, A., Shafiei, K., Ziaei, T., & Shayegh, B. (2015). Self-esteem, general and sexual self-concepts in blind people. *Journal of research in medical sciences: the official journal of Isfahan university of medical sciences*, 20(10), 930–936.
<https://doi.org/10.4103/1735-1995.172764>
- Saulo, B., Walakira, E., & Darj, E. (2012). Access to healthcare for disabled persons. How are blind people reached by HIV services? *Sexual & Reproductive Healthcare*, 3(1), 49–53.
<https://doi.org/10.1016/j.srhc.2011.12.004>

- Sedlecki, K. (2001). Ponašanje i stavovi adolescenata relevantni za reproduktivno zdravlje. *Stanovništvo*, 39(1-4), 91–117. <https://doi.org/10.2298/STNV0104091S>
- Shah, S. (2017). Disabled people are sexual citizens too: supporting sexual identity, well-being, and safety for disabled young people. *Frontiers in Education*, 2, 46. <https://doi.org/10.3389/educ.2017.00046>
- Smith, L., Koyanagi, A., Pardhan, S., Grabovac, I., Swami, V., Soysal, P., ... Jackson, E. S. (2019). Sexual activity in older adults with visual impairment: findings from the English longitudinal study of ageing. *Sexuality and Disability*, 37, 475–487. <https://doi.org/10.1007/s11195-019-09598-z>
- Soares, A. H. R., Moreira, M. C. N., & Monteiro, L. M. C. (2008). Jovens portadores de deficiência: sexualidade e estigma. *Ciênc saúde coletiva*, 13(1), 85–94. <https://doi.org/10.1590/S1413-81232008000100023>
- Stanimirović, D. (2016). *Adolescenti sa oštećenjem vida – u susretu sa razvojnim i dodatnim izazovima*. Beograd: Univerzitet u Beogradu – Fakultet za specijalnu edukaciju i rehabilitaciju.
- Stanković, B. (2002). Novi morbiditet mladih. *Stanovništvo*, 40(1–4), 53–76. <https://doi.org/10.2298/STNV0201053S>
- Stanojević, S., Veljković, M., & Radulović, O. (2009). Procena seksualnog ponašanja i ugroženosti reproduktivnog zdravlja adolescenata. *Acta Medica Mediana*, 48(3), 20–24. <https://scindeks.ceon.rs/article.aspx?artid=0365-447809030205>
- Strategy for integrating gender analysis and actions into the work of WHO* (2009). Retrieved from <https://www.who.int/gender-equity-rights/knowledge/9789241597708/en/>
- Tomić, K. (2017). Karakteristike, etiologija i procena seksualnog pristupništva kod osoba sa intelektualnom ometenošću. *Specijalna edukacija i rehabilitacija*, 16(3), 311–334 <https://doi.org/10.5937/speced-reh16-13683>
- United Nations (2016). *CRPD and Optional Protocol Signatures and Ratifications*. https://www.un.org/disabilities/documents/2016/Map/DESA-Enable_4496R6_May16.pdf
- Universal Declaration of Human Rights* (1948, December 10). Retrieved from <https://www.un.org/en/universal-declaration-human-rights/>
- Uredba o Nacionalnom programu očuvanja i unapređenja seksualnog i reproduktivnog zdravlja građana Republike Srbije* (2017, December 30). Retrieved from <https://www.pravno-informacioni-sistem.rs/SlGlasnikPortal/eli/rep/sgrs/vlada/uredba/2017/1202/reg>
- World Health Organization (2006). *Sexual and reproductive health and research including the Special Programme HRP*. <https://www.who.int/teams/sexual-and-reproductive-health-and-research/key-areas-of-work/sexual-health/defining-sexual-health>
- Zakon o potvrđivanju Konvencije o pravima osoba sa invaliditetom* (2009, June 2). Retrieved from https://www.paragraf.rs/propisi/zakon_o_potvrđivanju_konvencije_o_pravima_osoba_sa_invaliditetom.html
- Zakon o ravnopravnosti polova* (2009, December 16). Retrieved from <http://www.pravno-informacioni-sistem.rs/SlGlasnikPortal/eli/rep/sgrs/skupstina/zakon/2009/104/23/reg>
- Zakon o sprečavanju diskriminacije osoba sa invaliditetom 2006* (2016, February 19). Retrieved from <http://www.pravno-informacioni-sistem.rs/SlGlasnikPortal/eli/rep/sgrs/skupstina/zakon/2006/33/1/reg>
- Zakon o zabrani diskriminacije* (2009, March 30). Retrieved from <https://www.pravno-informacioni-sistem.rs/SlGlasnikPortal/eli/rep/sgrs/skupstina/zakon/2009/22/1/reg>

How to cite: Jablan, B., & Sjeničić, M. (2021). Sexuality and sexual health of the population with disabilities – with special reference to the population with visual impairment. *Stanovništvo*, 59(2), 65-82. <https://doi.org/10.2298/STNV200819001J>

Net international migration: A panel analysis of economic determinants

Ivana Ostojić¹ | Predrag Petrović¹ | Goran Nikolić²

¹Institute of Social Sciences, Centre for Economic Research, Republic of Serbia

²Institute of European Studies, Republic of Serbia

Correspondence:

Predrag Petrović, Senior Research Associate, Institute of Social Sciences, Centre for Economic Research, Republic of Serbia.

E-mail:

ppetrovic@idn.org.rs

Extended abstract

Various factors can motivate and encourage individuals to leave their country of origin and engage in the process of international migration. Large migration flows over the past few years, which are a consequence of the so-called refugee crisis in 2015, have resulted in a significant increase in academic interest in international migration. Although many factors can encourage international migration, people's desire to increase their standard of living is undoubtedly one of the most important causes.

This empirical study analyses the economic determinants of net international migration. It was conducted using techniques of econometric analysis of panel data on an extensive balanced panel data sample covering 136 countries over a period of 30 years (1990–2019). Although this study focuses on the analysis of the economic determinants of net international migration, it is necessary to point out that in this case it is not a one-way impact. Apart from the fact that economic indicators affect international migration, it is indisputable that there is an effect in the opposite direction, i.e. that migration flows significantly affect the economic performance of the origin and destination country. This influence can be realised through different mechanisms. The potential presence of reverse causality generates a problem of potentially endogenous regressors, which must be considered when selecting model estimation techniques.

The estimation of the models was performed using the following two techniques that allow cross-section dependence: (i) *standard common correlated effects pooled estimator* (CCEP), which is based on the application of the ordinary least squares method; and (ii) *modified common correlated effects pooled estimator*, which is based on the application of the two-stage least squares method, allowing the presence of endogenous regressors.

The obtained findings suggest that the impact of the unemployment rate on net international migration is negative. Estimates generated by the standard CCEP technique (as well as by the modified CCEP technique) show that an increase in the unemployment rate of 1% results in a decrease in net international migration by about 0.03 migrants (0.06 migrants) per 1,000 inhabitants. Education has a positive impact on net international migration. The standard CCEP technique (modified CCEP technique) points to the fact that a 1% increase in education results in an increase in net international migration of about 0.01–0.02 migrants (0.003 migrants) per 1,000 inhabitants. The level of development of the migrant network has a positive effect on net international migration. The standard and modified CCEP technique show that increasing the stock of migrants by 1% increases net international migration by about 0.04–0.05 migrants, i.e. by about 0.01 migrants per 1,000 inhabitants. Finally, estimates obtained using the standard CCEP technique suggest that a 1% increase in *per capita* gross domestic product (*GDPpc*) results in an increase in net international migration of about 0.01 migrants per 1,000 inhabitants, while the results of the modified and more credible CCEP technique show that growth in *GDPpc* by 1% implies a decrease in net international migration by about 0.02 migrants per 1,000 inhabitants. The negative effect of *GDPpc* could be rationalised by the existence of an inverted-*U* relationship between *GDPpc* and emigration (*mobility transition curve*). Acceptance of such an explanation requires that the following conditions be met: (i) there is an inverted-*U* relationship between emigration and *GDPpc*; (ii) the countries in the sample fit within the growing part of this relationship; and (iii) when *GDPpc* grows, emigration increases absolutely more than immigration.

Keywords:

net international migration, emigration, immigration, per capita gross domestic product, migrant networks

Neto međunarodne migracije: panel analiza ekonomskih determinanti

Sažetak

Ovo empirijsko istraživanje bavi se analizom ekonomskih determinanti neto međunarodnih migracija i sprovedeno je upotrebom ekonometrijskih tehnika na panel uzorku koji obuhvata 136 zemalja i vremenski period od 30 godina (1990–2019). Dobijeni nalazi upućuju na zaključak da je uticaj stope nezaposlenosti na neto međunarodne migracije negativan, odnosno da rast stope nezaposlenosti za 1% rezultuje smanjenjem neto međunarodnih migracija za oko 0,03 migranta, odnosno za oko 0,06 migranata na 1.000 stanovnika u zavisnosti od toga da li se koristi manje pouzdana ili kredibilnija metoda ocenjivanja, respektivno. Obrazovanje vrši pozitivan uticaj na neto međunarodne migracije. Primena standardne i pouzdanije metode ocenjivanja pokazuje da povećanje obrazovanja za 1% rezultuje porastom neto međunarodnih migracija za oko 0,01–0,02 migranta, odnosno za 0,003 migranta na 1.000 stanovnika, respektivno. Takođe, stepen razvijenosti migrantske mreže ima pozitivan efekat na neto međunarodne migracije. Standardna i kredibilnija tehnika ocenjivanja pokazuju da uvećanje brojnog stanja migranata za 1% povećava neto međunarodne migracije za oko 0,04–0,05 migranata, odnosno za oko 0,01 migranta na 1.000 stanovnika, respektivno. Konačno, ocene dobijene upotrebom manje kredibilne tehnike ocenjivanja sugerišu da porast *per capita* bruto domaćeg proizvoda za 1% rezultuje povećanjem neto međunarodnih migracija za oko 0,01 migranta na 1.000 stanovnika. Ipak, primena metoda ocenjivanja koji nudi verodostojnije nalaze pokazuje da rast *per capita* bruto domaćeg proizvoda za 1% implicira smanjenje neto međunarodnih migracija za oko 0,02 migranta na 1.000 stanovnika. Ovakav uticaj bi se mogao objasniti postojanjem relacije između bruto domaćeg proizvoda i emigracija koja ima oblik invertovanog latiničnog slova *U*.

Ključne reči:

neto međunarodne migracije, emigracije, imigracije, *per capita* bruto domaći proizvod, migrantska mreža

1 UVOD

Različite determinante mogu motivisati i podstaći pojedince da napuste zemlju porekla i da se uključe u proces međunarodnih migracija. Brojna su istraživanja koja analiziraju odrednice međunarodnih migracija. Faktori koji utiču na međunarodne migracije odlikavaju društveno–ekonomske karakteristike zemalja porekla i zemalja destinacija (Winter 2020: 208–210). Neke od karakteristika zemalja porekla koje utiču na veće emigracije jesu: visoka nezaposlenost, nizak dohodak, nezadovoljavajući politički uslovi, korupcija, terorizam, nepovoljni klimatski uslovi itd. Među karakteristike zemalja destinacija koje utiču na imigracije možemo svrstati: ekonomsku razvijenost (visinu dohotka) i blagostanje, razvijenost migrantskih mreža, kvalitet obrazovanja, stavove stanovništva prema imigrantima, imigracionu politiku itd. Takođe na migracione tokove mogu uticati i faktori poput kulturne različitosti, rodne nejednakosti, jezičke bliskosti, verskih ubeđenja itd. Svi faktori koji podstiču međunarodne migracije mogu biti svrstani u dve grupe: (i) odbojne faktore (*push factors*) i (ii) privlačne faktore (*pull factors*). Drugim rečima, međunarodne migracije mogu biti podstaknute: (i) pogoršanjem ekonomskih, političkih, demografskih, socijalnih i drugih uslova u zemlji porekla (delovanje odbojnih faktora) i (ii) poboljšanjem navedenih faktora (uslova) u zemlji potencijalnoj destinaciji (uticaj privlačnih faktora).

Veliki migracioni tokovi u poslednjih nekoliko godina rezultovali su porastom interesovanja za međunarodne migracije. U 2017. godini ukupan broj migranata na globalnom nivou iznosio je 258 miliona lica, od kojih je 78 miliona živelo u Evropi (Winter 2020: 208). Imigracioni tokovi u Evropsku uniju (EU) dostigli su svoj vrhunac pojavom takozvane izbegličke krize

2015. godine, čime je značajno podignut stepen akademskog interesovanja za ovu temu. Novonastali talas migracija nametnuo je dilemu da li je zaista reč o izbeglicama ili je ovaj fenomen prouzrokovan ekonomskim faktorima. Debata o uzrocima međunarodnih migracija nužno zahteva da se odgovori na pitanje koliki je doprinos ekonomskih determinanti.

Iako mnogi faktori mogu predstavljati uzroke međunarodnih migracija, u nekim izvorima literature se ističe stav da je želja za većim životnim standardom najznačajniji među njima (Ravenstein 1889: 286). Winter (2020) je analizirao političke i ekonomske determinante imigracija u EU u periodu 1998–2016. Dobijeni rezultati pokazuju da poboljšanje uslova života u zemlji porekla vrši dva simultana kontradiktorna uticaja. Preciznije, poboljšanje ekonomskih uslova u zemlji porekla olakšava prevazilaženje materijalnih prepreka za emigracije (*feasibility hypothesis*), ali ujedno i smanjuje ekonomsko zaostajanje za zemljama destinacijama, što umanjuje ekonomski podsticaj za potencijalne emigrante (*incentive hypothesis*). Nalazi ove studije sugerišu da su ekonomske determinante migracija značajnije od političkih faktora.

Arif (2020) je proširio postojeću empirijsku literaturu posvećenu determinantama migracija uključujući u analizu, pored ekonomskih i političkih uslova, i socijalne faktore koji su prethodno bili zanemareni. Nalazi do kojih je došao pokazuju da je poboljšanje ekonomskih, političkih i socijalnih uslova značajan privlačni faktor (*pull factor*). Migranti se kreću ka zemljama gde su ekonomski, politički i socijalni uslovi bolji, premda se intenzitet uticaja pomenutih uslova razlikuje. Ekonomske slobode su najvažniji faktor koji privlači migracije, nakon kojeg slede politički i socijalni faktori. Među odbojnim determinantama najznačajniji su ekonomski i so-

cijalni uslovi, dok su politički faktori neuporedivo manje relevantni. Osim toga, obrazovani migranti više reaguju na uticaje navedenih faktora. Ekonomske slobode kvantifikovane indeksom svetskih ekonomskih sloboda (*Economic Freedom of the World Index*), koji obuhvata pet važnih komponenti (veličinu vlade, pravnu strukturu i imovinska prava, pristup finansijskim sredstvima, slobodu međunarodne trgovine i stepen regulacije tržišta), ističu se kao faktor koji najviše podstiče međunarodne migracije, budući da ukazuju na prisustvo većih ekonomskih mogućnosti za migrante.

Franc, Čeh Časni i Barišić (2019) analizirale su efekte proširenja EU na migracije između istoka i zapada, kao i efekte na njihova tržišta rada. Proširenje EU 2004. godine obuhvatilo je posttranzicione zemlje koje su bile manje ekonomski razvijene od tadašnjih članica Evropske unije. Ova razlika u ekonomskoj razvijenosti podstakla je migracione tokove u ovom regionu. Pomenuto proširenje jeste događaj koji je poslužio za analizu najvažnijih ekonomskih determinanti migracija unutar EU. Dobijeni rezultati su pokazali da se stopa emigracije brzo menja pod uticajem promene *per capita* BDP-a i stope nezaposlenosti mlade populacije u zemlji destinaciji. Ovakva kretanja pokazuju da međunarodne migracije značajno utiču na sposobnost ponude rada da se prilagodi fluktuacijama ekonomske aktivnosti. Drugim rečima, u fazi ekonomskog prosperiteta i privrednog rasta, kada se tražnja za radom povećava, dolazak imigranata omogućuje da se ponuda rada poveća i prilagodi rastućoj tražnji za radom. Takođe, kada se privreda nalazi u recesiji (privredna aktivnost opada i nezaposlenost raste) tražnja za radom se smanjuje, a odlazak emigranata omogućuje da se ponuda rada smanji i prilagodi opadajućoj tražnji.

Analiza veze između tržišta rada i migracija unutar EU takođe je generisala značajne rezultate (Migali 2018). Glavni nalaz ove analize pokazuje da veća zastupljenost (gustina) radničkih sindikata u zemlji destinaciji utiče na manji priliv migranata. Istovremeno, zaštita zaposlenih (koja se prevashodno odnosi na zahtevnost pravne regulative koja uređuje potpisivanje različitih vrsta ugovora o radu na određeno vreme), shodno rezultatima studije, nema jasan efekat na migraciona kretanja unutar EU. Upotreba različitih strategija modelovanja i modifikovanih specifikacija empirijskih modela potvrdila je glavne nalaze. Zaštita zaposlenih u zemlji porekla nije visoko statistički signifikantna odrednica, dok se negativan efekat zastupljenosti radničkih sindikata ne dovodi u pitanje. Ovakvi rezultati ukazuju na činjenicu da rast zastupljenosti radničkih sindikata negativno utiče na disperziju zarada u zemlji destinaciji, a time i na manji priliv migranata. Zaključak studije jeste da je pristup tržištu rada znatno teži u zemljama u kojima su relativno više zastupljeni radnički sindikati, budući da su postojeći radnici (radnici insajderi) u takvim zemljama više zaštićeni.

U nekim radovima ispitivani su uzroci relacije između emigracija i ekonomskog razvoja, koja ima oblik invertovanog latiničnog slova *U* (Dao i dr. 2018). Kriva ovakvog oblika (*mobility transition curve*) privlači veliku pažnju upravo zbog njenog uzlaznog (rastućeg) dela, odnosno zbog onog dela krive koji sugeriše stav da povećanje nivoa ekonomske razvijenosti utiče na rast emigracija. Kao najčešće objašnjenje za pozitivan uticaj ekonomskog razvoja na emigracije navodi se postojanje finansijskih ograničenja za potencijalne emigrante, koja se ekonomskim razvojem lakše prevazilaze. Ipak, rezultati ove studije pokazuju da je uticaj finansijskih ograničenja, iako relevantan za

najsiromašnije zemlje, prilično limitiran. Uzlazni deo krive se u daleko većoj meri može objasniti obrazovnom strukturom populacije i makroekonomskim faktorima, odnosno faktorima koji se značajno menjaju tek na dugi rok.

U literaturi postoje pokušaji da se kvantifikuje monetarni ekvivalent za migracije u kulturno različite (udaljene) oblasti (Flack, Lameli i Ruhose 2018). Kulturna različitost (udaljenost) kvantifikovana je pomoću istorijskih podataka koji opisuju različitost (udaljenost) dijalekata. Naime, indeks različitosti dijalekata (indeks udaljenosti dijalekata – *dialect distance index*) ima nultu vrednost ukoliko su dijalekti za dve zemlje identični i jediničnu vrednost ukoliko su dijalekti potpuno različiti (maksimalno udaljeni). Uzimajući u obzir geografsku distancu i individualne karakteristike migranata (koje su aproksimirane dinamikom zarada pre migracija) autori sugerišu da migranti zahtevaju premiju zarade između 1% i 1,5% kako bi prihvatili povećanje kulturne različitosti (udaljenosti) za jednu standardnu devijaciju. Drugim rečima, da bi se potencijalni migranti opredelili da migriraju u kulturno različite regione potrebno je da budu dodatno finansijski nagrađeni kroz premiju zarade. Ovakav rezultat implicitno pokazuje da su ekonomski uzroci migracija veoma naglašeni.

Veliki značaj ekonomskih faktora u oblikovanju međunarodnih migracija potvrđen je i u drugim studijama. Shodno Simpsonovim (2017) nalazima u prvi plan se ističu razlike u dohotku između zemalja, razlike u poreskoj politici i politici vladinih transfera (davanja) u oblasti zdravstvene zaštite i osiguranja u slučaju nezaposlenosti (programi socijalnog osiguranja kao što su programi pomoći u slučaju nezaposlenosti i lak pristup kvalitetnoj zdravstvenoj zaštiti), razlike u politici vladinih transfera u oblasti obrazovanja (lak-

ši pristup kvalitetnijem obrazovanju), razlike u mogućnosti transfera zarade, kao i brojni drugi makroekonomski uslovi u zemlji i inostranstvu.

Rezultati analize neto međunarodnih migracija u siromašnim i bogatim zemljama članicama EU u periodu 2000–2013. pokazali su da postoje izvesne sličnosti i razlike između posmatranih grupa zemalja u pogledu uticaja pojedinih odrednica (Mihi-Ramírez, Kumpikaitė-Valiūnienė i Cuenca-García 2017). Primera radi, uticaj visine zarada, ekonomskih nejednakosti i proporcije siromašnih može biti pozitivan ili negativan zavisno od nivoa ekonomske razvijenosti posmatrane zemlje. Nezaposlenost jeste determinanta sa negativnim uticajem na neto međunarodne migracije, ali je njen uticaj izraženiji u bogatim nego u siromašnijim EU članicama. Ekonomske slobode imaju pozitivan efekat na neto migracije u svim zemljama, ali je značaj ovog efekta veći u siromašnijim zemljama. Takođe, priliv stranih direktnih investicija je negativno korelisan sa neto migracijama u obe grupe zemalja, s tim što je taj efekat naglašeniji u siromašnijim zemljama.

Nejad i Young (2016) su istraživali uticaj kvaliteta političkih i ekonomskih institucija na migracione tokove u 77 zemalja. Nalazi pokazuju da su ekonomske slobode veoma važan faktor privlačenja migranata. Kontrola uticaja ovog faktora dovodi u pitanje statističku signifikantnost mera kvaliteta političkih institucija. Rezultati su veoma slični za poduzorke koji su sačinjeni od fakultetski obrazovanih osoba i onih koji to nisu. Unapređenje pravnog sistema i vlasničkih prava jeste najznačajniji faktor koji privlači potencijalne migrante.

Clemens (2014) je ispitivao literaturu koja u fokusu ima relaciju između emigracija i nivoa ekonomske razvijenosti. Autor polazi od osnovne ekonomske teorije da

rast dohotka u zemljama u razvoju deku- ražira emigracije. Nasuprot ovoj teoriji, Klemens ističe činjenicu da bogata litera- tura i noviji podaci ukazuju na prisustvo veze koja ima oblik invertovanog latinič- nog slova *U* (*mobility transition curve*). U skladu sa takvim nalazima emigracije ra- stu sa ekonomskim razvojem sve dok zem- lja ne dostigne gornji srednji nivo do- hotka, nakon čega počinju da opadaju. Klemens takođe daje kratak pregled istra- živanja realizovanih u poslednjih 45 godi- na, koja su iznedrila šest različitih teorija o razlozima i uzrocima postojanja ovakve veze. Prisustvo i karakteristike posmatra- ne relacije testirane su u prikazanoj lite- raturi na makro i mikro podacima.

U pojedinim radovima je analiziran efekat koji društveno-ekonomske i insti- tucionalne determinante imaju na izbor lokacije od strane migranata (Geis, Uebel- messer i Werding 2013). Na osnovu pri- mene mikro podataka za Francusku, Ne- mačku, Ujedinjeno Kraljevstvo i SAD, doš- lo se do rezultata koji potvrđuju konven- cionalne stavove o uticaju zarada, migracione mreže i stope nezaposlenosti. Takođe, rasprostranjenost radničkih sindi- kata i naknade za nezaposlene imaju negativan uticaj na odluku da se migrira u određenu zemlju, ali, istovremeno, po- tencijalno pozitivan uticaj na odluku da se ostane u njoj. Ujedno, poreski klin (razlika između bruto plate i neto plate koju pri- ma zaposleni) i odnos penzija i plata ima- ju negativan efekat na migracije u odre- đenu zemlju, pri čemu poslednja varijabla ima pozitivan efekat na odluku da se u njoj ostane. Konačno, kvalitet zdravstve- ne nege i obrazovnog sistema imaju po- zitivan uticaj na odluku da se emigrira u posmatranu zemlju.

Piotrowski i Tong (2010) su analizirali ekonomske i neekonomske determinante povratnih migracija na uzorku mladih po- vratnih migranata iz emigracione oblasti

Nang Rong na Tajlandu. Rezultati istraži- vanja su pokazali da ekonomski i neeko- nomski faktori imaju nezavisan uticaj na povratne migracije, koji je približno istog intenziteta. Prema ovoj studiji povratni migranti su više zastupljeni među manje obrazovanim migrantima. Takođe, neeko- nomski institucionalni faktori, naročito postojanje porodice, jesu značajne odred- nice povratnih migracija. Ukoliko migran- ti održavaju familijarne veze sa decom, bračnim partnerom ili drugim članovima porodice veća je verovatnoća da će postati povratni migranti.

Konačno, rezultati ispitivanja determi- nanti imigracija u 14 OECD zemalja u vre- menskom periodu od 1980. do 1995. po- kazuju da viši dohodak u zemlji destinaci- ji značajno povećava priliv imigranata (Mayda 2010). Ujedno, efekat dohotka u zemlji porekla retko je negativan, a i kada jeste, slabiji je po intenzitetu od uticaja dohotka u zemlji destinaciji i neretko je nesignifikantan.

Ova studija se bavi analizom ekonom- skih determinanti neto međunarodnih migracija i sačinjena je iz pet delova. U drugom delu rada prikazani su metodički okvir i najvažnije informacije koje se tiču korišćenih podataka. Treći i četvrti deo obuhvataju empirijske rezultate i njihovu diskusiju, dok su u petom delu rada izne- ti najvažniji zaključci do kojih se došlo, kao i ključni doprinos ove analize raspoloživoj empirijskoj literaturi.

2 METOD

Empirijska studija ekonomskih determi- nanti neto međunarodnih migracija spro- vedena je na obimnom balansiranom pa- nel uzorku koji obuhvata 136 zemalja (Prilog A) i vremenski period od 30 godina (1990–2019). Podaci neophodni za izvo- đenje analize preuzeti su iz ukupno četiri

baze podataka, od čega tri baze podataka pripadaju Svetskoj banci (*World Development Indicators*; *Population estimates and projections* i *Education Statistics – All Indicators*), dok jedna baza podataka pripada Odeljenju za stanovništvo Departmana za ekonomska i socijalna pitanja Sekretarijata Ujedinjenih nacija (*The Population Division of the Department of Economic and Social Affairs of the United Nations Secretariat*).

Specifikacija empirijskog modela na kome se zasniva ova analiza preuzeta je iz studije čiji je autor Jennissen (2003) i ima sledeći oblik:

$$NIM_{it} = \beta_{0,i}D_{it} + \beta_1Ln(BDPpc)_{it} + \beta_2Ln(UN)_{it} + \beta_3Ln(ED)_{it} + \beta_4Ln(MS)_{it} + \varepsilon_{it}, \quad (1)$$

gde *NIM* reprezentuje stopu neto međunarodnih migracija izraženu na hiljadu stanovnika; *BDPpc* označava *per capita* bruto domaći proizvod izražen u konstantnim američkim dolarima iz 2017. godine primenom pariteta kupovnih snaga; *UN* predstavlja stopu nezaposlenosti izraženu kao procenat ukupne radne snage (modelovana procena Međunarodne organizacije rada); *ED* reprezentuje prosečan broj godina obrazovanja koje su završili stanovnici stariji od 25 godina; *MS* jeste brojno stanje međunarodnih migranata izraženo kao procenat ukupne populacije; *D* označava matricu determinističkih komponenti modela (konstanta i linearni vremenski trend); $\beta_{0,i}, \dots, \beta_4$ jesu parametri modela koje treba oceniti. Stopa neto međunarodnih migracija izračunata je kao razlika između ukupne promene broja stanovnika (izražene na hiljadu stanovnika) i stope prirodnog priraštaja (izražene na hiljadu stanovnika). Takođe, podaci o edukaciji i brojnom stanju međunarodnih migranata dostupni su za svaku petu godinu. Nedostajuće opservacije su procenjene primenom geometrijskih

(prosečnih godišnjih) stopa rasta izračunatih za petogodišnje potperiode.

U skladu sa neoklasičnom ekonomskom teorijom migracioni tokovi između dve zemlje zavise od razlike u visini realnih zarada koje su za njih karakteristične. Drugim rečima, ukoliko se realna zarada u posmatranoj zemlji poveća u odnosu na realnu zaradu u nekoj drugoj zemlji to bi trebalo da podstakne imigracije u posmatranu zemlju i da destimuliše emigracije iz nje, odnosno da poveća neto međunarodne migracije. Dakle, očekuje se pozitivan efekat diferencijala u realnim zaradama na neto migracije. Konceptualni okvir

koji je formulisan u ovoj studiji ne omogućava testiranje neoklasične ekonomske teorije, budući da su kao zavisna promenljiva korišćeni podaci o neto međunarodnim migracijama između posmatrane zemlje i ostatka sveta, te da su ove vrednosti zapravo agregirane vrednosti neto međunarodnih migracija na bilateralnoj osnovi. Diferencijali realnih zarada mogu biti korišćeni za testiranje neoklasične ekonomske teorije jedino ukoliko se kao zavisna promenljiva upotrebe vrednosti neto migracija na bilateralnom nivou (između posmatrane zemlje i ostalih zemalja pojedinačno). Ipak, upotreba ovakvih podataka jeste veoma otežana zbog njihove oskudne raspoloživosti, koja autore primorava da analize zasnuju ili na podacima preseka, čime se zanemaruju varijacije tokom vremena, ili na panel uzorcima sa veoma malom vremenskom dimenzijom. Prihvatajući koncept koji je konstruisao Jennissen (2003) diferencijal realnih zarada zamenjen je realnim *per capita* BDP-om za posmatranu zemlju. Povećanje *per capita* BDP-a u posmatranoj zemlji trebalo bi da stimuliše imigracije i destimuliše emigracije, odnosno da uveća

neto međunarodne migracije. Ovakva konceptualna modifikacija počiva na pretpostavci da je realni *per capita* BDP direktno korelisan sa diferencijalom realnih zarada (Jennissen 2003: 173).

Za razliku od neoklasične ekonomske teorije koja međunarodne migracione tokove objašnjava diferencijalom realnih zarada, kejnzijanska teorija to čini uzimajući u obzir nominalne zarade (Jennissen 2003: 173). Prema ovoj teoriji migranti gravitiraju ka regionima u kojima je nominalna (a ne realna) zarada veća, što je prouzrokovano činjenicom da novac ne vrši isključivo funkciju platežnog sredstva, već da ima i ulogu čuvara vrednosti (sredstva štednje). Polazeći od ovakvog pristupa kejnzijanska teorija smatra da međunarodne migracije ne moraju rezultovati uspostavljanjem međunarodne ravnoteže u realnim zaradama, kako tvrdi neoklasična teorija. Prema kejnzijanskoj teoriji međunarodne migracije pre mogu eliminisati razlike u stopama nezaposlenosti nego razlike u realnim zaradama. Ujedno, teorija dualnog tržišta rada smatra da su međunarodne migracije prevashodno podstaknute privlačnim faktorima (*pull factors*) karakterističnim za destinacije koje pripadaju grupi razvijenih zemalja (Jennissen 2003: 174). U ove faktore mogu spadati opšti nedostatak radne snage, potreba za popunjavanjem hijerarhijski nisko pozicioniranih radnih mesta i nedostatak radne snage na sekundarnom segmentu dualnog tržišta rada za koji je karakteristična radno intenzivna ekonomska aktivnost i angažovanje nisko kvalifikovanih radnika. U skladu sa ovim teorijama rast stope nezaposlenosti trebalo bi da rezultuje smanjenjem neto međunarodnih migracija (smanjenjem imigracija i povećanjem emigracija).

Uticaj obrazovanja na neto međunarodne migracije može se objasniti prisustvom motivacionog faktora. Naime, u društvima u kojima je visok prosečan nivo obrazovanja može da se pojavi nedostatak radne snage

za hijerarhijski nisko pozicionirana radna mesta, koja najčešće zahtevaju nisko kvalifikovanu radnu snagu. Ovakva radna mesta ne obezbeđuju zadovoljavajući socijalni status niti pružaju mogućnost napredovanja u hijerarhijskoj poziciji i dohotku. To nesumnjivo demotiviše obrazovane osobe da prihvate ovakve poslove i implicira hroničan nedostatak radne snage odgovarajućeg profila. Što je prosečan nivo obrazovanja veći, to je više izražen pomenuti motivacioni problem i posledično nedostatak radne snage za hijerarhijski nisko pozicionirane poslove. Imigraciona kretanja mogu pomoći u razrešavanju ovog problema. Istovremeno, velike nejednakosti u društvu podstiču emigraciju. Povećanje mogućnosti za obrazovanje smanjuje obrazovne nejednakosti u društvu. Dostupnost obrazovanja smanjuje razlike u obrazovnom nivou i vodi ka većoj jednakosti u dohotku i socijalnom statusu. Veća jednakost destimuliše emigracije. Ukoliko se svi pomenuti uticaji uzmu u obzir jasno je da se teorijski očekuje da prosečan nivo obrazovanja ima pozitivan efekat na neto međunarodne migracije (rast prosečnog obrazovnog nivoa povećava imigracije i obeshrabruje emigracije).

Ekonomski faktori nisu jedine odrednice neto međunarodnih migracija. Poseban značaj imaju migrantske mreže. Prisustvo velikog broja imigranata određenog etničkog porekla u nekoj zemlji destinaciji rezultuje formiranjem migrantske mreže koja podrazumeva postojanje ličnih veza između ranije doseljenih imigranata i potencijalnih imigranata koji tek nameravaju da se dosele. Ranije doseljeni imigranti, koji čine dobro razvijenu migrantsku mrežu, mogu da olakšaju dolazak novih imigranata istog etničkog porekla tako što će finansirati njihovo putovanje u zemlju destinaciju, pomoći im da pronađu prvi posao i odgovarajući smeštaj ili im obezbediti neophodne informacije o mogućnostima obrazovanja i dostupnosti socijalnog osiguranja (Jennissen

2003: 175). Drugim rečima, ukoliko su međunarodne imigracije velike, one mogu da rezultuju formiranjem veoma razvijene migrantske mreže koja pomaže novim imigrantima da se dosele. Imigranti koji već nastanjuju određenu zemlju mogu potencijalnim imigrantima pružati različite vrste pomoći posredstvom: organizovanja različitih profitnih i neprofitnih organizacija koje podstiču dolazak novih imigranata, obezbeđivanja ugovora o radu za nove imigrante, pružanja pravnih saveta i pribavljanja neophodnih dokumenata (Jennissen 2003: 175). Shodno ovim argumentima stepen razvijenosti migrantske mreže pozitivno utiče na neto međunarodne migracije.

Iako je ovo istraživanje usredsređeno na analizu ekonomskih determinanti neto međunarodnih migracija, neophodno je istaći da se u ovom slučaju ne radi o jednosmernom uticaju. Osim što ekonomski indikatori utiču na međunarodne migracije, nesporno je da postoji i efekat u suprotnom smeru (Jennissen 2003: 176–177). Drugim rečima, migracioni tokovi značajno utiču na ekonomske performanse zemlje porekla i zemlje destinacije. Mehanizmi uticaja su višestruki. Jedan od njih ogleda se u efektu koji novčane doznake imaju na zemlju porekla. On može biti pozitivan budući da prihod od radničkih doznaka stabilizuje domaće devizno tržište, uvećava devizne rezerve zemlje porekla i njenu eksternu likvidnost, povećava platežnu sposobnost i potrošnju domaćeg stanovništva, što ima pozitivan uticaj na agregatnu tražnju, privredni rast i zaposlenost. Osim pozitivnih efekata doznake mogu biti generator i izvesnih problema. Naime, veliki devizni priliv po osnovu doznaka povećava ponudu deviza dovodeći (bez intervencija monetarnog autoriteta) do aprecijacije domaće valute, što podstiče uvoz i vrši veoma snažan konkurentski pritisak na domaću privredu (fenomen poznat kao *holandska bolest*). Ukoliko monetarni autoritet naumi da spreči ovakav scenario

neophodno je da kupovinom deviza interveniše na deviznom tržištu, čime bi se sprečila aprecijacija domaće valute i predimenzioniran uvoz, ali bi se otvorio prostor za nove probleme poput visoke inflacije koja bi bila prouzrokovana prevelikom emisijom domaće valute usled pomenutih intervencija. Ono što su pozitivni i negativni efekti velikog priliva doznaka to su respektivno negativni i pozitivni efekti malog priliva doznaka. Velike oscilacije u prilivu radničkih doznaka primoravaju zemlje porekla da se konstantno prilagođavaju.

Međunarodne migracije utiču na ekonomiju neke zemlje promenom njene demografske strukture, što ima odgovarajuće reperkusije na kvalitet i kvantitet radne snage. Primera radi, odliv visokoobrazovane radne snage smanjuje kvantitet i pogoršava njenu obrazovnu strukturu (kvalitet) dovodeći do fenomena koji je poznat kao odliv mozgova. Ovakav migracioni tok negativno utiče na ekonomski razvoj zemlje porekla u dugom roku. Ujedno, ukoliko se posmatra iz perspektive zemlje destinacije, priliv visokoobrazovanih imigranata povećava raspoloživu radnu snagu, podiže njen kvalitet (poboljšava obrazovnu strukturu), neutrališe eventualni problem nedostatka radnika i stimulatивно deluje na ekonomski razvoj. Osim toga, migracije utiču i na promenu navika stanovništva koje su u vezi sa štednjom, potrošnjom i investicijama, čime u značajnoj meri determinišu ekonomski razvoj u zemlji porekla i u zemlji destinaciji.

Manjkavost istraživačkog koncepta, na kome je zasnovano ovo istraživanje, jeste upotreba heterogenog uzorka, budući da je sačinjen od zemalja koje su neto uvoznice i neto izvoznice rada. Uključivanje neto izvoznica i neto uvoznica rada u jedinstveni uzorak može se interpretirati kao implicitno prihvatanje kejnzijanskog konceptualnog okvira koji nije u potpunosti relevantan za zemlje u razvoju, a one čine veliki deo istraživačkog uzorka na kome je sprovede-

na analiza. Takođe, može se aktuelizovati i pitanje različitog efekta koje pojedine eksplanatorne varijable mogu imati na neto migracije, zavisno od toga da li je reč o razvijenim zemljama ili zemljama u razvoju (neto uvoznicama ili neto izvoznicama rada). Ovaj fenomen je u slučaju *per capita* bruto domaćeg proizvoda poznat u literaturi (Clemens 2014; Dao i dr. 2018; Winter 2020). Ipak, za ispitivanje ovog fenomena ne bi bilo neophodno, pa ni preporučljivo, deliti uzorak na neto uvoznice i neto izvoznice rada, već modifikovati specifikaciju empirijskog modela i istovremeno zadržati veliki uzorak koji poseduje mnogo više opservacija i značajno veći informacijski sadržaj. Analiza ovog fenomena nije u centru pažnje ovog rada, ali može da bude dobra smernica za buduća istraživanja.

Važno je istaći i to da bi dekompozicija uzorka na neto izvoznice i neto uvoznice rada generisala druge metodičko-tehničke probleme i poteškoće, s obzirom da se mnoge zemlje iz uzorka ne mogu jasno okarakterisati ni kao neto izvoznice ni kao neto uvoznice rada. Ova karakteristika jeste funkcija vremena, budući da su neto migracije za mnoge zemlje u nekim godinama pozitivne, dok su u drugim negativne. Eliminisanje takvih zemalja iz uzorka dovelo bi do njegovog značajnog smanjenja i gubitka prednosti koje ovo istraživanje ima u odnosu na druge analize upravo zbog upotrebe velikog broja opservacija. Istovremeno, modifikacija vremenskog perioda na koji se odnosi istraživanje sa ciljem lakšeg razvrstavanja zemalja na neto izvoznice i neto uvoznice rada generisala bi nebalansirane panel uzorke i čitav niz tehničkih poteškoća. Ovakve izmene bi onemogućile upotrebu nekih ekonometrijskih tehnika, čija primena jeste bitan metodički iskorak koji predstavlja važan deo doprinosa ovog istraživanja raspoloživoj empirijskoj literaturi.

Upotreba podataka o neto međunarodnim migracijama, na kojima počiva ova analiza, sa sobom nosi i druge manjkavosti i komplikacije koje su apostrofirane u literaturi (Jennissen 2003: 172, 177). Jedna od njih ogleda se u činjenici da ekonomska teorija, koja se odnosi na međunarodne migracije, uobičajeno razmatra emigracije i imigracije zasebno, a ne neto migracije. Drugim rečima, ekonomska teorija analizira i objašnjava efekte pojedinih ekonomskih odrednica na emigracije ili na imigracije zasebno, dok je uticaj na neto migracije zapravo izveden iz pomenutih efekata. Pristup koji počiva na neto migracijama ima ograničenu mogućnost testiranja validnosti ekonomske teorije. Ukoliko se empirijskim istraživanjem potvrdi očekivani uticaj ekonomskih determinanti na neto migracije, to svakako ne znači da smo dokazali validnost teorije. Razlog za to je činjenica da očekivani efekat na neto migracije ne mora značiti i očekivani efekat na emigracije i imigracije. Rezultati koji su dobijeni upotrebom neto migracija kao zavisne promenljive ne govore dovoljno o prirodni uticaja ekonomskih varijabli na imigracije i emigracije, već o efektu koji ekonomske determinante imaju na njihovu razliku. Osim toga, podaci o neto međunarodnim migracijama ne otkrivaju ništa o veličini imigracija i emigracija. Mala vrednost neto migracija može predstavljati razliku kako između malih tako i između velikih vrednosti imigracija i emigracija.

Ipak, primena neto međunarodnih migracija istovremeno podrazumeva i određene prednosti. Jedna od ključnih prednosti jeste mogućnost da se formira uzorak sa dugim vremenskim serijama budući da su podaci neophodni za izračunavanje neto migracija raspoloživi za većinu zemalja. Posebno je značajno istaći da ovo istraživanje ima nespornih prednosti u odnosu na druge studije koje su takođe zasnovane na slično koncipiranoj zavisnoj promenljivoj. Neke od

njih (Nejad i Young 2016; Arif 2020) zasnovane su na implicite dobijenim bilateralnim neto migracijama, što je autore primoralo da analizu sprovedu na podacima preseka i time zanemare vremensku dimenziju uzorka (varijacije tokom vremena). Takođe, pojedine studije (Mihi-Ramírez, Kumpikaitė-Valiūnienė i Cuenca-García 2017) koje koriste stopu neto migracija kao zavisnu promenljivu zasnovane su na analizi panel uzorka, koji obuhvata oko deset puta manje opservacija od uzorka na kome je realizovana ova studija. Konačno, Jennissen (2003) je ponudio rezultate istraživanja koje je rađeno na panel uzorku, ali je tokom njegove izrade u potpunosti zanemario testiranje stohastičkih svojstava podataka, moguću heterogenost panela kao i potencijalnu endogenost regresora, što predstavlja ozbiljan metodički propust. Takođe, autor je izostavio i formalno testiranje zavisnosti između panel jedinica, iako ju je pretpostavio i uzeo u obzir prilikom ocenjivanja modela. Naša analiza eliminiše pomenute manjkavosti i uzima u razmatranje značajno veći broj opservacija podataka, što jeste njen ključni doprinos raspoloživoj empirijskoj literaturi.

3 REZULTATI

Prvi korak ekonometrijske analize jeste ispitivanje zavisnosti između panel jedinica kako bismo napravili odgovarajući izbor testova jediničnog korena, testova kointegracije i tehnika ocenjivanja modela u narednim fazama istraživanja (tabela 1). Ispitivanje zavisnosti između panel jedinica vršeno je primenom sledećih pet testova: (i) Breusch i Pagan (1980) LM testa, (ii) Pesaran (2004) LM testa, (iii) Baltagi, Feng i Kao (2012) skaliranog LM testa sa korigovanim pristrasnošću, (iv) Pesaran (2004) CD testa i (v) Pesaran (2015) WCD testa.

Sledeći korak u analizi jeste testiranje stohastičkih svojstava procesa i njihovih diferenci (tabela 2). Testiranje je sprovedeno primenom četiri testa jediničnog korena koji dozvoljavaju zavisnost između panel jedinica (Hadri 2000; Carrion-i-Silvestre, Bario-Castro i Lopez-Bazo 2005; Pesaran 2007; Bai i Carrion-i-Silvestre, 2009).

Originalni Hadri (2000) test zasnovan je na pretpostavci o nezavisnim panel jedinicama. Budući da ova pretpostavka nije zadovoljena problem je prevaziđen

Tabela 1 Rezultati testiranja zavisnosti između panel jedinica

Test	NIM	BDPpc	UN	ED	MS
Brojš-Pagan LM	47510,72*	176579,9*	55719,07*	246205,3*	148959,0*
Pesaran skalirani LM	281,88*	1234,43*	342,46*	1748,27*	1030,58*
Baltagi i dr. (2012) LM	279,54*	1232,08*	340,12*	1745,93*	1028,24*
Pesaran CD	24,55*	327,44*	32,66*	473,83*	15,00*
Pesaran WCD	10,85*	524,58*	436,84*	511,06*	149,09*
	ΔNIM	ΔBDPpc	ΔUN	ΔED	ΔMS
Brojš-Pagan LM	28500,34*	21171,50*	22298,13*	104322,2*	72927,87*
Pesaran skalirani LM	141,58*	87,50*	95,81*	701,16*	469,46*
Baltagi i dr. (2012) LM	139,15*	85,07*	93,38*	698,73*	467,03*
Pesaran CD	3,67*	64,84*	66,05*	66,71*	8,29*
Pesaran WCD	6,27*	156,51*	62,51*	400,93*	12,12*

Izvor: Proračun autora

Napomena: Statistička signifikantnost test statistika na nivou značajnosti od 1% označena je sa *.

Tabela 2 Rezultati testiranja jediničnog korena

	NIM	BDPpc	UN	ED	MS
Pesaran (2007)					
<i>Konstanta</i>					
$CIPS_c^*$	-2,41*	-2,36*	-1,81	-2,45*	-1,87
<i>Konstanta i trend</i>					
$CIPS_t^*$	-2,90*	-2,31	-2,18	-2,90*	-2,05
Hadri (2000)					
<i>Konstanta</i>					
Bartlett kernel					
$Z_{\mu HO}$	87,25*	360,68*	31,62*	6989,32*	1463,62*
$Z_{\mu HE}$	2045,68*	1725,66*	127,52*	54658,78*	8708,52*
Kvadratni kernel					
$Z_{\mu HO}$	90,77*	379,40*	32,35*	6968,06*	1428,60*
$Z_{\mu HE}$	2037,02*	1697,01*	124,08*	54052,96*	8121,89*
<i>Konstanta i trend</i>					
Bartlett kernel					
$Z_{t HO}$	144,78*	36,10*	20,55**	160,90*	275,18*
$Z_{t HE}$	971,47*	55,93*	51,07*	242,14*	463,74*
Kvadratni kernel					
$Z_{t HO}$	140,18*	36,67*	20,91**	150,68*	257,12*
$Z_{t HE}$	932,79*	54,54*	50,86*	210,86*	434,92*
Karion-i-Silvestre i dr. (2005)					
<i>Konstanta</i>					
Bartlett kernel					
$Z(\hat{\lambda})_{c HO}$		47,74*		240,15*	39,98
$Z(\hat{\lambda})_{c HE}$		204,81*		1762,96*	211,30*
Kvadratni kernel					
$Z(\hat{\lambda})_{c HO}$		48,48*		243,64*	40,66
$Z(\hat{\lambda})_{c HE}$		203,41*		1657,36*	212,25*
Bai i Karion-i-Silvestre (2009)					
<i>Konstanta</i>					
Z	22,25	-5,18*	6,24	-7,31*	-5,60*
P_m	-2,68	5,49*	-1,22	16,90*	21,42*
P	209,61	399,98*	243,48	666,14*	771,55*
<i>Konstanta i trend</i>					
Z	0,90	2,42	1,64	-3,87*	-0,58
P_m	-1,70	-2,70	-2,34	17,70*	10,20*
P	232,42	209,09	217,37	684,72*	509,95*
Z^*	23,13	4,67	9,86	-2,62*	25,75
P_m^*	-3,97	-2,80	-3,83	11,08*	-6,03
P^*	179,47	206,59	182,63	530,36*	131,26

Izvor: Proračun autora

Napomena: Oznake HO i HE ukazuju na činjenicu da su test statistike dobijene upotrebom homogene i heterogene dugoročne varijanse, respektivno. Rezultati testiranja stohastičkih svojstava NIM i UN varijabli primenom Karion-i-Silvestre, Barrio-Castro i Lopez-Bazo (2005) testa izostali su zbog računskih problema. Takođe, iz istih razloga su izostali rezultati testiranja za slučaj da test regresiona jednačina sadrži konstantu i trend kao determinističku komponentu. Oznake * i ** respektivno ukazuju na statističku signifikantnost na nivoima značajnosti od 1% i 5%.

izračunavanjem empirijskih simuliranih kritičnih vrednosti (Carrion-i-Silvestre, Bario-Castro i Lopez-Bazo 2005: 170). Broj vremenskih docnji u individualnim test regresionim jednačinama za Pesaran (2007) CIPS test određen je pomoću Portmanteau (Q) testa za beli šum. Dva testa jediničnog korena (Hadri 2000; Carrion-i-Silvestre, Bario-Castro i Lopez-Bazo 2005) zasnovani su na Bartlettovom i kvadratnom kernelu i automatskom izboru reda vremenske docnje prilikom ocenjivanja dugoročne varijanse. Empirijske kritične vrednosti za ova dva testa određene su pomoću simulacija sa 2.000 ponavljanja. Dva testa (Carrion-i-Silvestre, Bario-Castro i Lopez-Bazo 2005; Bai i Carrion-i-Silvestre 2009) je potrebno posebno istaći, s obzirom da oni inkorporiraju višestruke heterogene strukturne lomove. Za oce-

njivanje lokacije strukturnih lomova i njihovog optimalnog broja respektivno su korišćeni Bai i Perron (1998) algoritam i modifikovani Švarcov informacioni kriterijum. Bai i Carrion-i-Silvestre (2009) test modeluje zavisnost između panel jedinica pomoću neopservabilnih dinamičkih zajedničkih faktora, koji mogu biti stacionarni, nestacionarni ili kombinovani. Broj neopservabilnih dinamičkih zajedničkih efekata određen je pomoću Bajesovog informacionog kriterijuma prikazanog u Bai i Ng (2002).

Treći korak u empirijskom istraživanju jeste testiranje kointegracije između nestacionarnih procesa (tabela 3), što je učinjeno upotrebom tri ekonometrijska testa koji dozvoljavaju zavisnost između panel jedinica (Bai i Carrion-i-Silvestre 2013; Banerjee i Carrion-i-Silvestre 2015; Banerjee i Carrion-i-Silvestre 2017). Prvi test (Bai i

Tabela 3 Rezultati testiranja kointegracije

<i>Bai i Karion-i-Silvestre (2013)</i>		<i>Banerdži i Karion-i-Silvestre (2017)</i>	
<i>Konstanta</i>		<i>Konstanta</i>	
Z	282,94	CADF _p (p=0)	-3,01*
P _m	1,32***	CADF _p (p=1)	-3,32*
P	302,66***	CADF _p (p=2)	-2,64
<i>Konstanta i trend</i>		<i>Konstanta i trend</i>	
Z	1064,82	CADF _p (p=0)	-2,97
P _m	–	CADF _p (p=1)	-3,66*
P	–	CADF _p (p=2)	-3,36
<i>Banerdži i Karion-i-Silvestre (2015)</i>			
	<i>Bez lomova</i>	<i>Jedan lom</i>	<i>Dva loma</i>
Model 1	-9,24*		
Model 2	-24,95*		
Model 3		-6,68*	-6,66*
Model 4		-13,45*	-10,90*

Izvor: Proračun autora

Napomena: Neke vrednosti test statistika za Bai i Carrion-i-Silvestre (2013) test izostavljene su zbog računskih problema. Oznaka *p* za Banerjee i Carrion-i-Silvestre (2017) test reprezentuje red vremenske docnje u test regresionoj jednačini. Simboli * i *** označavaju statističku signifikantnost na nivoima značajnosti od 1% i 10%, respektivno.

Tabela 4 Rezultati ocenjivanja dugoročnih relacija

	CCEP		
	OLS		2SLS
	K	T	K
BDP _{pc}	0,80 (1,88)	0,82 (2,04)	-2,25 (3,28)
UN	-2,59 (0,59)	-2,53 (0,62)	-5,70 (1,06)
ED	1,89 (5,12)	0,69 (5,29)	0,31 (4,47)
MS	4,13 (1,61)	5,23 (1,87)	1,46 (1,60)
CIPS _c *	-3,56*	-3,53*	-4,27*
CIPS _t *	-3,50*	-3,47*	-4,11*
IPS _c	-27,80*	-26,58*	-36,74*
IPS _t	-20,37*	-20,47*	-28,62*
PCD	-1,05	-1,23	-1,50
WCD	-1,05	-1,23	-1,53
Br. ops.	4.080	4.080	3.808

Izvor: Proračun autora

Napomena: Notacija CCEP, OLS i 2SLS označava modele ocenjene CCEP tehnikom, upotrebom metoda običnih najmanjih kvadrata (OLS) i dvostepenih najmanjih kvadrata (2SLS). Takođe, oznake K i T reprezentuju modele sa konstantom, odnosno konstantom i linearnim trendom, respektivno. Heterogene ocene za determinističku komponentu i proseke varijabli duž prostorne dimenzije uzorka nisu prikazane zbog uštede prostora. Oznake CIPS_c*, CIPS_t*, IPS_c, IPS_t, PCD i WCD respektivno predstavljaju skraćeni Pesaran (2007) test, Im, Pesaran i Shin (2003) test, Pesaran (2004) CD test i Pesaran (2015) WCD test. Zvezdica * reprezentuje statističku signifikantnost na nivou značajnosti od 1%.

Carrion-i-Silvestre 2013) ima sledeće osnovne osobine: (i) modeluje zavisnost između panel jedinica pomoću dinamičkih zajedničkih faktora, (ii) dozvoljava korelaciju između regresora, dinamičkih zajedničkih efekata i njihovih koeficijenata, (iii) dozvoljava striktno egzogene i endogene stohastičke regresore i (iv) dopušta prisustvo stacionarnih, nestacionarnih i kombinovanih dinamičkih zajedničkih efekata. Ipak, ovaj test ne uzima u obzir potencijalno prisutne strukturne lomove. Drugi test kointegracije (Banerjee i Carrion-i-Silvestre 2017), koji takođe ignoriše potencijalne strukturne lomove, zasniva se na testiranju

nestacionarnosti reziduala dobijenih primenom tehnike objedinjenih zajedničkih korelisanih efekata (*pooled common correlated effects estimator*) koju je razvio Pesaran (2006). Testiranje nestacionarnosti ovako dobijenih reziduala sprovedeno je primenom Pesaran, Smith i Yamagata (2013) testa. Konačno, treći test (Banerjee i Carrion-i-Silvestre 2015), osim zavisnosti između panel jedinica, u obzir uzima i: (i) poznate i nepoznate višestruke heterogene strukturne lomove u konstanti, linearnom vremenskom trendu i kointegracionom vektoru, (ii) endogene i striktno egzogene regresore i (iii) stacionarne, nestacionarne

cionarne i kombinovane dinamičke zajedničke faktore kojima se modeluje zavisnost između panel jedinica. Testiranje primenom Banerjee i Carrion-i-Silvestre (2017) testa pretpostavlja da je uslov ranga zadovoljen sa jednakošću. Takođe, kritične vrednosti za ovaj test određene su pomoću simulacija sa 50.000 ponavljanja. U slučaju Bai i Carrion-i-Silvestre (2013) testa i Banerjee i Carrion-i-Silvestre (2015) testa dinamički zajednički faktori i njihov optimalni broj ocenjeni su upotrebom Bai i Ng (2004) procedure i panel Bajesovog informacionog kriterijuma, respektivno. Pozicija strukturnih lomova za Banerjee i Carrion-i-Silvestre (2015) test ocenjena je upotrebom Bai i Perron (1998) procedure. Modeli korišćeni za testiranje kointegracije primenom ovog testa označavaju sledeće: (i) **model 1** – model sa konstantom bez strukturnih lomova; (ii) **model 2** – model sa konstantom i linearnim vremenskim trendom bez strukturnih lomova; (iii) **model 3** – model sa konstantom i strukturnim lomom u konstanti; (iv) **model 4** – model sa konstantom i linearnim vremenskim trendom sa strukturnim lomom u konstanti.

Ocenjivanje dugoročnih relacija (tabela 4) jeste poslednji korak empirijske analize, a realizovan je primenom sledeće dve tehnike koje dopuštaju zavisnost između panel jedinica: (i) tehnikom objedinjenih zajedničkih korelisanih efekata (*common correlated effects pooled estimator – CCEP*) koju je razvio Pesaran (2006), a za koju je kasnije dokazano da se može primeniti i u slučaju nestacionarnih i kointegriranih panela (Kapetanios, Pesaran i Yamagata 2011) i (ii) tehnikom objedinjenih zajedničkih korelisanih efekata koja se zasniva na upotrebi metoda instrumentalnih varijabli i dvostepenih najmanjih kvadrata (Neal 2015).¹ Ocenjivanje prvom

tehnikom vrlo jednostavno se ostvaruje primenom metoda običnih najmanjih kvadrata (ONK) na model koji je proširen tako da sadrži i proseke svih varijabli (zavisne i nezavisnih) duž prostorne dimenzije uzorka (*cross-section averages*). Ukoliko su procesi (zavisna promenljiva, regresori i dinamički zajednički efekti) nestacionarni i kointegrirani, primena CCEP tehnike, uz uslov da su ostale pretpostavke zadovoljene, daje konzistentne ocene. Jedna od pretpostavki koja mora biti zadovoljena kao bi se dobile konzistentne ocene jeste da regresori budu striktno egzogeni. Ipak, ranije je istaknuto da ekonomski indikatori istovremeno utiču na međunarodne migracije, ali i da zavise od njih. Isto važi i za migrantsku mrežu koja utiče na neto međunarodne migracije, ali se i formira zahvaljujući njima. Dvosmerna uzročnost, ukoliko postoji, jeste jedan od generatora endogenih regresora, što implicira nekonzistentne ocene. Rešenje za ovaj problem može biti druga tehnika ocenjivanja (Neal 2015). Ona predstavlja modifikovani CCEP pristup koji koristi metod instrumentalnih varijabli (dvostepenih najmanjih kvadrata – 2SLS) umesto metoda ONK kako bi se uzeli u obzir endogeni regresori. Prema Neal (2015) vektor instrumentalnih promenljivih sačinjen je od konstante, proseka svih varijabli duž prostorne dimenzije uzorka i vremenski pomaknutih varijabli (eksplanatornih i zavisne).

zajedničkih korelisanih efekata (*common correlated effects mean group estimator-CCMG*) koja se zasniva na primeni metoda običnih najmanjih kvadrata i (ii) modifikovanom tehnikom prosečnih zajedničkih korelisanih efekata koja se oslanja na upotrebu metoda instrumentalnih varijabli i dvostepenih najmanjih kvadrata. Ipak, dijagnostički testovi primenjeni na rezidualima ovako ocenjenih modela nisu produkovali zadovoljavajuće nalaze, zbog čega rezultati ocenjivanja nisu uzeti u obzir kao verodostojni.

¹ Osim upotrebom navedenih tehnika modeli su ocenjeni i sledećim tehnikama koje uzimaju u obzir heterogenost parametara nagiba: (i) tehnikom prosečnih

4 DISKUSIJA

Na osnovu rezultata testiranja zavisnosti između panel jedinica (tabela 1) suvereno i nedvosmisleno se odbacuje nulta hipoteza o nezavisnim (slabo zavisnim) panel jedinicama, bez obzira koji od pet testova se koristi, i to na nivou značajnosti od 1%. Identičan zaključak važi i za prve diferencije procesa. Ovako robusni nalazi, koji uverljivo svedoče o prisustvu zavisnih panel jedinica, nalažu da se prilikom testiranja stohastičkih svojstava podataka i, ukoliko je potrebno, kointegracije, primenjuju testovi druge generacije koji dopuštaju zavisnost između zemalja.

Testiranje jediničnog korena vršeno je primenom četiri testa druge generacije, od kojih dva uzimaju u obzir prisustvo potencijalnih strukturnih lomova, što je veoma važno budući da grafički prikaz varijabli otkriva da pojedine promenljive za pojedine zemlje nesumnjivo imaju strukturne lomove. Na osnovu rezultata testiranja (tabela 2) može se zaključiti sa visokim stepenom pouzdanosti da su *NIM*, *BDPpc* i *UN* nestacionarne varijable, kao i da je brojno stanje migranata (*MS*) najverovatnije nestacionaran proces. Što se tiče obrazovanja (*ED*), teško je odrediti stohastička svojstva ove varijable, budući da testovi generišu kontradiktorne nalaze. Postojanje nestacionarnih procesa zahteva da se za njih utvrdi tačan broj jediničnih korenova, što se ostvaruje testiranjem stohastičkih osobina prvih diferencija varijabli. Rezultati ovog testiranja, koje nismo prikazali zbog uštede prostora, nesumnjivo pokazuju da su sve prve diferencije stacionarni procesi.² Konačno,

zaključci do kojih se dolazi ispitivanjem stohastičkih osobina varijabli mogli bi se sumirati na sledeći način: (i) *NIM*, *BDPpc* i *UN* jesu $I(1)$ procesi, (ii) *MS* je najverovatnije $I(1)$ proces (veoma je malo verovatno da je reč o $I(0)$ procesu) i (iii) *ED* je ili $I(0)$ ili $I(1)$ proces.

Testiranje kointegracije sprovedeno je primenom tri ekonometrijska testa druge generacije, od kojih jedan uzima u obzir i strukturne lomove. Važno je istaći da je prilikom testiranja kointegracije u vektor regresora uključeno i obrazovanje (*ED*), tako da postojeća nedoumica u pogledu reda integrisanosti ove varijable ne može da utiče na validnost dobijenih rezultata. Testovi kointegracije bez strukturnih lomova (Bai i Carrion-i-Silvestre 2013; Banerjee i Carrion-i-Silvestre 2017) ne nude sasvim jasne nalaze. Prvi test (Bai i Carrion-i-Silvestre 2013) ukazuje na odsustvo kointegracije u slučaju Z test statistike, dok primena preostale dve test statistike (P_m i P), koje imaju izvesnih teorijskih prednosti u odnosu na Z statistiku (Bai i Carrion-i-Silvestre 2009: 484), upućuje na zaključak da su procesi kointegrirani na nivou značajnosti od 10%. Drugi test (Banerjee i Carrion-i-Silvestre 2017), zavisno od reda vremenske docnje, u slučaju tri test statistike upućuje na zaključak da su varijable kointegrirane na nivou značajnosti od 1%, dok u slučaju preostale tri test statistike sugerise potpuno suprotan zaključak. Oba ova testa karakteriše ozbiljan nedostatak, a to je ignorisanje prisutnih strukturnih lomova. U nameri da se ova manjkavost otkloni primenjen je treći test kointegracije (Banerjee i Carrion-i-Silvestre 2015) koji inkorporira i strukturne

² Osim rezultata prikazanih u tabeli 2, kompletni nalazi testiranja jediničnog korena obuhvataju i rezultate primene Pesaran (2007) CIPS testa, pri čemu je red vremenske docnje u test regresionim jednačinama determinisan primenom F testa zajedničke signifikantnosti uvažavajući pristup od opšteg

ka posebnom, kao i rezultate Bai i Carrion-i-Silvestre (2009) testa bez strukturnih lomova. Dobijeni nalazi ne dovode u pitanje izvedene zaključke. Kompletni rezultati testiranja jediničnog korena na nivou serija i njihovih diferencija nisu prikazani zbog uštede prostora, ali su svakako dostupni na zahtev autoru.

lomove. Rezultati ovog testa veoma robusno upućuju na zaključak da su varijable kointegrirane, i to na nivou značajnosti od 1%, nezavisno od toga da li se koriste modeli sa jednim ili dva strukturna loma. Dakle, zaključak koji se može izvesti na osnovu ovog dela analize, ukoliko se uzmu u obzir i strukturni lomovi, glasi da su varijable nesumnjivo kointegrirane.

Kointegriranost varijabli krči put ka ocenjivanju dugoročnih ravnotežnih relacija (tabela 4). U donjem delu tabele 4 prikazani su rezultati testova jediničnog korena i testova zavisnosti između panel jedinica primenjenih na rezidualne za pojedine modele. Opšte je poznato da se stacionarnost reziduala ne može testirati upotrebom bilo kog testa jediničnog korena, kao da je reč o opserviranoj varijabli, jer standardne kritične vrednosti u tom slučaju nisu korektne. Korektne kritične vrednosti trebalo bi po modulu da budu veće od standardnih kritičnih vrednosti. Ukoliko primena standardnih kritičnih vrednosti otkrije nestacionarnost reziduala, identičan zaključak bi se izveo i u slučaju upotrebe korektnih kritičnih vrednosti. To bi značilo da postoji konflikt sa rezultatima testova kointegracije. Ipak, ukoliko primena standardnih kritičnih vrednosti rezultuje odbacivanjem nulte hipoteze o lažnoj regresiji, mogli bismo samo da zaključimo da konflikt sa rezultatima testova kointegracije nije pronađen, a ne da ne postoji. Testiranje zavisnosti između panel jedinica u seriji reziduala sprovedeno je sa ciljem da se proveri da li je upotreba CCEP tehnike u potpunosti izolovala idiosinkratske fluktuacije u varijablama, odnosno da li je u potpunosti eliminisala globalne šokove (dinamičke zajedničke faktore). Rezultati testova jediničnog korena i zavisnosti između panel jedinica primenjenih na rezidualne ocenjenih modela nedvosmisleno pokazuju da nije detektovan konflikt sa

rezultatima testova kointegracije, kao i da su korišćene tehnike ocenjivanja modela u potpunosti eliminisale uzroke zavisnosti između panel jedinica.

Ocene dobijene primenom standardne CCEP tehnike (primenom običnih najmanjih kvadrata) pokazuju da je efekat bruto domaćeg proizvoda (*BDPpc*) pozitivan. Prema ovim nalazima porast *per capita* bruto domaćeg proizvoda za 1% rezultuje povećanjem neto međunarodnih migracija za oko 0,01 migranta na 1.000 stanovnika. Ipak, model koji uzima u obzir i potencijalno endogene regresore (koji je ocenjen CCEP tehnikom sa dvostepenim najmanjim kvadratima) daje verodostojnije nalaze navodeći na potpuno suprotan zaključak. Prema ovoj oceni efekat bruto domaćeg proizvoda jeste negativan. Rast *per capita* bruto domaćeg proizvoda za 1% vodi ka smanjenju neto međunarodnih migracija za oko 0,02 migranta na 1.000 stanovnika.

Uticaj stope nezaposlenosti na neto međunarodne migracije jeste negativan u sva tri ocenjena modela. Modeli koji su ocenjeni standardnom CCEP tehnikom i koji ignorišu prisustvo potencijalno endogenih regresora pokazuju da rast stope nezaposlenosti za 1% rezultuje smanjenjem neto međunarodnih migracija za oko 0,03 migranta na 1.000 stanovnika. Ipak, kao verodostojnije nalaze prihvatamo ocene modela koje su dobijene primenom metoda instrumentalnih varijabli (dvostepenih najmanjih kvadrata) respektujući prisustvo potencijalno endogenih regresora. Prema ovim rezultatima povećanje stope nezaposlenosti za 1% implicira smanjenje neto međunarodnih migracija za 0,06 migranta na 1.000 stanovnika.

Obrazovanje ima pozitivan uticaj na neto međunarodne migracije. Naime, modeli ocenjeni standardnom CCEP tehnikom pokazuju da rast obrazovanja za 1%

vodi ka povećanju neto migracija između 0,01 i 0,02 migranta na 1.000 stanovnika. Verodostojnija ocena uticaja, dobijena primenom metoda instrumentalnih varijabli, redukuje ovaj efekat na 0,003 migranta na 1.000 stanovnika.

Konačno, stepen razvijenosti migrant-ske mreže pozitivno utiče na neto međunarodne migracije. Shodno standardnom tehnikom ocenjenim modelima povećanje brojnog stanja migranata za 1% uvećava neto migracije za oko 0,04–0,05 migranta na 1.000 stanovnika. Pouzdanija tehnika ocenjivanja (metod dvostepenih najmanjih kvadrata) ukazuje na nešto skromniji efekat. Prema ovoj oceni rast brojnog stanja migranata za 1% povećava neto međunarodne migracije za 0,01 migranta na 1.000 stanovnika.

Nakon dobijanja konkretnih rezultata ekonometrijske analize neophodno je pristupiti njihovoj dubljoj diskusiji i komparaciji sa teorijskim očekivanjima, kako bi se ocenilo da li postojeće teorije imaju uporište u empirijskim nalazima do kojih se došlo prilikom realizacije ovog istraživanja. Takođe, veoma je važno imati u vidu šta jeste, a šta nije i ne može biti dom et ovako dizajniranih studija. Ova analiza ima cilj da empirijski istraži da li postoji uticaj odabranih ekonomskih i neekonomskih faktora na neto međunarodne migracije, kao što teorija sugerise, i ukoliko postoji da identifikuje i kvantifikuje njegovu prirodu i intenzitet, odnosno da ponudi odgovor na pitanje da li je reč o pozitivnom ili negativnom efektu i koliko on zaista kvantitativno iznosi. Dakle, cilj ove analize jeste da odgovori na pomenu ta pitanja i time omogući empirijsko testiranje teorijskih postavki i očekivanja. Drugim rečima, ovo istraživanje ima saznajni značaj, budući da je usredsređeno na empirijsku proveru postojećih teorijskih tvrdnji, čime se uvećava ukupan fond znanja o empirijskoj validnosti poznatih teorij-

skih stavova i načela. Sve dodatne opservacije, koje bi se implicitno mogle dovesti u vezu sa nalazima ove studije, nisu zaključci koji direktno proizilaze iz njenih rezultata, niti su razlog zbog koga je analiza realizovana te ne mogu biti ni predmet detaljne diskusije.

Prvi rezultat na koji se treba osvrnuti jeste nalaz o uticaju bruto domaćeg proizvoda na neto migracije. U skladu sa neoklasičnom ekonomskom teorijom neto migracije zavise od razlike u visini realnih zarada između dve zemlje. Povećanje realne zarade u nekoj zemlji u odnosu na realnu zaradu u nekoj drugoj zemlji trebalo bi da rezultuje rastom imigracija i smanjenjem emigracija, odnosno povećanjem neto migracija. U skladu sa teorijom, očekuje se pozitivan efekat diferencijala u realnim zaradama na neto migracije. Ograničena raspoloživost podataka uticala je na aproksimaciju diferencijala realnih zarada realnim *per capita* BDP-om za određenu zemlju, što je, u skladu sa raspoloživom literaturom, zasnovano na pretpostavci da su ove dve varijable direktno korelisane. Imajući u vidu ove činjenice, rast *per capita* BDP-a u nekoj zemlji trebalo bi da stimuliše njene imigracije i destimuliše njene emigracije, odnosno da uveća neto međunarodne migracije. Ipak, pouzdanija ocena do koje se došlo u ovoj analizi sugerise negativan efekat *per capita* BDP-a na neto migracije, što jeste pomalo teorijski neočekivano i iznenađujuće.

Iako teorijski neočekivan, ovakav nalaz se može racionalizovati postojanjem relacije između ekonomskog razvoja (*BDPpc*) i emigracija koja ima oblik invertovanog latiničnog slova *U* (*mobility transition curve*), što je u literaturi dobro poznat fenomen (Clemens 2014; Dao i dr. 2018; Winter 2020). U tom slučaju povećanje *BDPpc* rezultiralo bi povećanjem emigracija, a ukoliko bi taj rast (po apsolutnoj vrednosti) bio veći od povećanja imigracija (po

apsolutnoj vrednosti) neto migracije bi se smanjile. Dakle, uslovi da ovakvo objašnjenje bude prihvatljivo jesu: (i) da se veza između emigracija i BDP_{pc} može predstaviti kao kriva koja ima oblik invertovanog latiničnog slova U ; (ii) da se zemlje iz uzorka nalaze na uzlaznom (rastućem) delu pomenute krive i (iii) da se pod uticajem rasta BDP_{pc} emigracije apsolutno više povećavaju od imigracija. Ispitivanje prisustva relacije koja ima oblik invertovanog latiničnog slova U , kao što je ranije istaknuto, nije predmet ove analize, ali bi moglo biti dobra smernica za buduća istraživanja.

Sledeći efekat koji treba prodiskutovati jeste uticaj stope nezaposlenosti na neto međunarodne migracije. Kejnzijanska teorija objašnjava međunarodne migracije razlikom u nominalnim zaradama, tvrdeći da će se migranti kretati ka regionima u kojima su nominalne zarade veće, odnosno u kojima je nezaposlenost manja. U skladu sa ovakvim teorijskim načelima međunarodne migracije pre mogu dovesti do izjednačavanja stopa nezaposlenosti nego do izjednačavanja realnih zarada. Takođe, teorija dualnog tržišta rada sugerije da su međunarodne migracije prevashodno pod uticajem privlačnih faktora koji su karakteristični za ekonomski razvijene zemlje destinacije (Jennissen 2003: 174). Među ove faktore nesumnjivo spada i opšti nedostatak radne snage, odnosno niska nezaposlenost. Imajući u vidu pomenute teorije može se očekivati da rast stope nezaposlenosti u nekoj zemlji stimuliše njene emigracije i destimuliše njene imigracije, odnosno da smanji neto migracije. Prema svim ocenama do kojih se došlo u ovoj studiji efekat stope nezaposlenosti na neto međunarodne migracije jeste negativan, na osnovu čega se može konstatovati da rezultati ove analize pružaju potporu navedenim teorijskim tvrdnjama i očekivanjima.

Obrazovanje je još jedna važna determinanta koja utiče na neto međunarodne migracije. Ovaj efekat se može objasniti prisustvom motivacionog faktora. On se ogleda u činjenici da visok prosečan nivo obrazovanja može dovesti do nedostatka radne snage za nisko pozicionirana radna mesta, koja ne zahtevaju visoko kvalifikovane i obrazovane radnike. Što je prosečan nivo obrazovanja veći, to je više naglašen ovaj problem, čime se uvećava potreba za imigrantskom nekvalifikovanom radnom snagom. Osim toga, velike nejednakosti u društvu, koje u velikoj meri proizilaze iz nejednakosti u obrazovanju, stimulišu emigracije. Stvaranje uslova za lakši pristup obrazovanju trebalo bi da rezultuje rastom prosečnog obrazovnog nivoa i smanjenjem obrazovnih i drugih nejednakosti, što destimuliše emigracije. Dakle, povećanje prosečnog obrazovnog nivoa trebalo bi da stimuliše imigracije nekvalifikovane radne snage i da smanji emigracije usled smanjenja obrazovnih i drugih, sa obrazovanjem povezanih, nejednakosti. Drugim rečima, shodno teoriji, povećanje prosečnog nivoa obrazovanja i smanjenje obrazovnih i drugih nejednakosti trebalo bi da ima pozitivan uticaj na neto međunarodne migracije. Rezultat do koga se došlo u ovoj analizi upravo sugerije pozitivan efekat obrazovanja na neto migracije, čime se potvrđuju navedene teorijske postavke.

Poslednja determinanta čiji je uticaj testiran i ocenjivan jeste stepen razvijivosti migrantske mreže. Imigranti koji žive u nekoj zemlji najčešće imaju razvijene personalne veze sa potencijalnim imigrantima iz svoje zemlje porekla i često su spremni da im pomognu finansiranjem troškova putovanja, pronalaženjem prvog zaposlenja i odgovarajućeg smeštaja ili pribavljanjem neophodnih informacija o mogućnostima obrazovanja i dostupnosti socijalnog osiguranja. Što je brojno stanje

migranata veće, odnosno što je migrantska mreža razvijenija, to će veći broj potencijalnih imigranata dobiti navedenu pomoć. Drugim rečima, razvijenija i snažnija migrantska mreža olakšava i stimulira dolazak novih imigranata i na taj način utiče na povećanje neto migracija. Analiza koja je u epicentru ove studije razotkriva upravo pozitivan efekat migrantske mreže na neto migracije, na osnovu čega se može konstatovati da dobijeni rezultati pružaju empirijsku podršku teorijskim postavkama i očekivanjima.

Na kraju ove diskusije važno je sumirati nalaze istraživanja. Empirijska analiza obuhvatila je testiranje i ocenjivanje uticaja koji tri ekonomske varijable (bruto domaći proizvod, stopa nezaposlenosti i obrazovanje) i jedna neekonomska promenljiva (razvijenost migrantske mreže) imaju na neto međunarodne migracije. Dobijeni rezultati pokazuju da tri determinante (stopa nezaposlenosti, obrazovanje i razvijenost migrantske mreže) u potpunosti potvrđuju teorijske tvrdnje i očekivanja. Negativan efekat bruto domaćeg proizvoda, koji je razotkriven u ovoj analizi, samo je delimično u koliziji sa teorijskim načelima, ali se svakako može objasniti ukoliko su zadovoljeni određeni, ranije precizirani, uslovi. Pitanje da li su ti uslovi zadovoljeni nije predmet ove studije, ali bi svakako moglo da bude smerica za buduća izučavanja.

5 ZAKLJUČAK

Ova studija obuhvata empirijsku analizu ekonomskih determinanti neto međunarodnih migracija. Sprovedena je upotrebom tehnika ekonometrijske analize panel podataka na obimnom balansiranom panel uzorku koji obuhvata 136 zemalja i vremenski period od 30 godina (od 1990. do 2019). Rezultati do kojih se došlo po-

kazuju da je uticaj stope nezaposlenosti na neto međunarodne migracije negativan, što je u skladu sa teorijskim očekivanjima. Ovaj nalaz je prilično uverljiv budući da se ne menja sa promenom tehnike ocenjivanja modela. Primena manje pouzdane tehnike sugerira da rast stope nezaposlenosti za 1% rezultuje smanjenjem neto međunarodnih migracija za oko 0,03 migranta na 1.000 stanovnika. Takođe, upotreba pouzdanije tehnike ukazuje na negativan efekat stope nezaposlenosti na neto migracije, odnosno da rast stope nezaposlenosti za 1% redukuje neto međunarodne migracije za oko 0,06 migranta na 1.000 stanovnika.

Za razliku od stope nezaposlenosti, obrazovanje, u skladu sa teorijskim očekivanjima, vrši pozitivan uticaj na neto međunarodne migracije. Rezultati dobijeni upotrebom manje pouzdanog metoda pokazuju da rast prosečnog nivoa obrazovanja za 1% rezultuje porastom neto međunarodnih migracija između 0,01 i 0,02 migranta na 1.000 stanovnika. Takođe, pozitivan, ali nešto skromniji efekat dobija se i kada se analiza realizuje primenom pouzdanije metode. Nalazi dobijeni na ovaj način pokazuju da povećanje obrazovanja za 1% prouzrokuje rast međunarodnih neto migracija za 0,003 migranta na 1.000 stanovnika.

Pozitivan efekat na neto međunarodne migracije ocenjen je i za stepen razvijenosti migrantske mreže. Rezultati dobijeni upotrebom manje kredibilne metode upućuju na zaključak da povećanje brojnog stanja migranata za 1% povećava neto međunarodne migracije za oko 0,04–0,05 migranata na 1.000 stanovnika. Nalazi dobijeni primenom pouzdanije tehnike potvrđuju prisustvo pozitivnog efekta. Naime, ovi rezultati pokazuju da povećanje brojnog stanja migranata za 1% uvećava neto međunarodne migracije za oko 0,01 migranta na 1.000 stanovnika.

Ovakvi nalazi sugeriraju zaključak da teorijska očekivanja u vezi sa uticajem migrantske mreže imaju uporište u empirijskim podacima.

Jedini teorijski intrigantan rezultat odnosi se na efekat koji realni *per capita* bruto domaći proizvod ima na neto međunarodne migracije. Regresioni koeficijenti izračunati upotrebom manje pouzdanog metoda razotkrivaju pozitivan uticaj ove determinante. Ovi rezultati pokazuju da rast *per capita* bruto domaćeg proizvoda za 1% rezultuje povećanjem neto međunarodnih migracija za oko 0,01 migranta na 1.000 stanovnika. Ipak, primena kredibilnije metode dovodi do zaključka da je posmatrani efekat negativan, odnosno da rast *per capita* bruto domaćeg proizvoda za 1% vodi ka smanjenju neto međunarodnih migracija za oko 0,02 migranta na 1.000 stanovnika. Iako se na prvi pogled može učiniti da je ovakav nalaz teorijski nekonzistentan i neočekivan, on bi se mogao objasniti konceptom koji je u literaturi dobro poznat, a odnosi se na relaciju između *per capita* bruto domaćeg proizvoda i emigracija koja ima oblik invertovanog latiničnog slova *U* (*mobility transition curve*). Preduslovi za ovakvo objašnjenje bili bi da se relacija između emigracija i *per capita* bruto domaćeg proizvoda može predstaviti kao kriva koja ima oblik invertovanog latiničnog slova *U*, da se zemlje obuhvaćene uzorkom nalaze na uzlaznom delu te krive kao i da se sa povećanjem *per capita* bruto domaćeg proizvoda emigracije apsolutno više povećavaju od imigracija. Testiranje zadovoljenosti ovih

preduslova nije bilo predmet ove analize, ali jeste veoma aktuelna i interesantna tema koja bi mogla biti u centru pažnje budućih istraživanja.

Najveći značaj i ključni doprinos ove analize raspoloživoj empirijskoj literaturi mogao bi se sumirati na sledeći način: (i) zahvaljujući činjenici da su neto međunarodne migracije korišćene kao zavisna promenljiva, analiza je zasnovana na uzorku koji ima relativno duge vremenske serije (dugu vremensku dimenziju) budući da su podaci neophodni za konstrukciju zavisne promenljive raspoloživi za većinu zemalja; (ii) analiza zasnovana na panel uzorku koji obuhvata vremenski period od 30 godina uživa veći kredibilitet od studija koje su iz konceptualnih razloga sprovedene na podacima preseka, čime su zanemarene varijacije tokom vremena; (iii) ova analiza je realizovana na uzorku koji obuhvata oko 10 puta više opservacija od panel uzoraka na kojima su zasnovane neke dosadašnje studije koje koriste stopu neto migracija kao zavisnu promenljivu i (iv) odnosna studija, za razliku od nekih raspoloživih panel analiza, uzima u obzir zavisnost između panel jedinica, stohastička svojstva podataka, potencijalne strukturne lomove, moguću heterogenost panela i potencijalnu endogenost regresora. Konačno, iako cilj istraživanja nije testiranje hipoteze da relacija između *per capita* bruto domaćeg proizvoda i emigracija ima oblik invertovanog latiničnog slova *U*, dobijeni rezultati aktuelizuju i ovu temu. Testiranje ove hipoteze moglo bi biti dobra smernica za buduća istraživanja.

Izrazi zahvalnosti

Rad je napisan u okviru Programa istraživanja Instituta društvenih nauka i Instituta za evropske studije za 2021. godinu, koji podržava Ministarstvo prosvete, nauke i tehnološkog razvoja Republike Srbije.

LITERATURA

- Arif, I. (2020). The determinants of international migration: Unbundling the role of economic, political and social institutions. *The World Economy*, 43(6), 1699–1729. <https://doi.org/10.1111/twec.12889>
- Bai, J., & Carrion-i-Silvestre, J.L. (2009). Structural changes, common stochastic trends, and unit roots in panel data. *Review of Economic Studies*, 76, 471–501. <https://doi.org/10.1111/j.1467-937x.2008.00530.x>
- Bai, J., & Carrion-i-Silvestre, J.L. (2013). Testing panel cointegration with unobservable dynamic common factors that are correlated with the regressors. *Econometrics Journal*, 16(2), 222–249. <https://doi.org/10.1111/ectj.12002>
- Bai, J., & Ng, S. (2002). Determining the number of factors in approximate factor models. *Econometrica*, 70, 191–221. <https://doi.org/10.1111/1468-0262.00273>
- Bai, J., & Ng, S. (2004). A PANIC attack on unit roots and cointegration. *Econometrica*, 72, 1127–1177. <https://doi.org/10.1111/j.1468-0262.2004.00528.x>
- Bai, J., & Perron, P. (1998). Estimating and testing linear models with multiple structural changes. *Econometrica*, 66, 47–78. <https://doi.org/10.2307/2998540>
- Baltagi, H.B., Feng, Q., & Kao, C. (2012). A Lagrange Multiplier test for cross-sectional dependence in a fixed effects panel data model. *Journal of Econometrics*, 170, 164–177. <https://doi.org/10.1016/j.jeconom.2012.04.004>
- Banerjee, A., & Carrion-i-Silvestre, J.L. (2015). Cointegration in panel data with structural breaks and cross-section dependence. *Journal of Applied Econometrics*, 30, 1–23. <https://doi.org/10.1002/jae.2348>
- Banerjee, A., & Carrion-i-Silvestre, J.L. (2017). Testing for panel cointegration using common correlated effects estimators. *Journal of Time Series Analysis*, 38, 610–636. <https://doi.org/10.1111/jtsa.12234>
- Breusch, S.T., & Pagan, R.A. (1980). The Lagrange Multiplier test and its applications to model specification in econometrics. *Review of Economic Studies*, 47, 239–253. <https://doi.org/10.2307/2297111>
- Carrion-i-Silvestre, J.L., Barrio-Castro, T.D., & López-Bazo, E. (2005). Breaking the panels: an application to the GDP per capita. *Econometrics Journal*, 8(2), 159–175. <https://doi.org/10.1111/j.1368-423x.2005.00158.x>
- Clemens, M. (2014). Does development reduce migration? Washington, DC: Center for Global Development (Working Paper 359). Retrieved from <http://www.cgdev.org/publication/does-development-reduce-migration-working-paper-359>
- Dao, S.H., Docquier, F., Parsons, C., & Peri, G. (2018). Migration and development: Dissecting the anatomy of the mobility transition. *Journal of Development Economics*, 132, 88–101. <https://doi.org/10.1016/j.jdeveco.2017.12.003>
- Falck, O., Lameli, A., & Ruhose, J. (2018). Cultural biases in migration: Estimating non-monetary migration costs. *Papers in Regional Science*, 97(2), 411–438. <https://doi.org/10.1111/pirs.12243>
- Franc, S., Čeh Časni, A., & Barišić, A. (2019). Determinants of migration following the EU enlargement: A panel data analysis. *South East European Journal of Economics and Business*, 14(2), 13–22. <https://doi.org/10.2478/jeb-2019-0010>
- Geis, W., Uebelmesser, S., & Werding, M. (2013). How do migrants choose their destination country? An analysis of institutional determinants. *Review of International Economics*, 21(5), 825–840. <https://doi.org/10.1111/roie.12073>
- Hadri, K. (2000). Testing for stationarity in heterogeneous panel data. *Econometrics Journal*, 3(2), 148–161. <https://doi.org/10.1111/1368-423x.00043>
- Im, K.S., Pesaran, M.H., & Shin, Y. (2003). Testing for unit roots in heterogeneous panels. *Journal of Econometrics*, 115, 53–74. [https://doi.org/10.1016/s0304-4076\(03\)00092-7](https://doi.org/10.1016/s0304-4076(03)00092-7)
- Jennissen, R.P.W. (2003). Economic determinants of net international migration in Western Europe. *European Journal of Population*, 19, 171–198.
- Kapetanios, G., Pesaran, M.H., & Yamagata, T. (2011). Panels with non-stationary multifactor error structures. *Journal of Econometrics*, 160, 326–348. <https://doi.org/10.1016/j.jeconom.2010.10.001>
- Mayda, A.M. (2010). International migration: a panel data analysis of the determinants of bilateral flows. *Journal of Population Economics*, 23(4), 1249–1274. <https://doi.org/10.1007/s00148-009-0251-x>

- Migali, S. (2018). Migration and institutions: Evidence from internal EU mobility. *The World Economy*, 41(1), 29–58. <https://doi.org/10.1111/twec.12525>
- Mihi-Ramírez, A., Kumpikaitė-Valiūnienė, V., & Cuenca-García, E. (2017). An inclusive analysis of determinants of international migration. The case of European rich and poor countries. *Technological and Economic Development of Economy*, 23(4), 608–626. <https://doi.org/10.3846/20294913.2017.1306726>
- Neal, T. (2015). Estimating heterogeneous coefficients in panel data models with endogenous regressors and common factors. (Working Paper). Retrieved from <http://www.uq.edu.au/economics/PHD2015/papers/Neal%20Estimating%20Heterogeneous%20Coefficients%20in%20Panel%20Data%20Models%20with%20Endogenous%20Regressors%20and%20Co.pdf>
- Nejad, M.N., & Young, A.T. (2016). Want freedom, will travel: Emigrant self-selection according to institutional quality. *European Journal of Political Economy*, 45, 71–84. <https://doi.org/10.1016/j.ejpoleco.2016.06.002>
- Pesaran, M.H. (2004). General diagnostic tests for cross-section dependence in panels. Cambridge Working Papers in Economics (CWPE Working Paper 35/04). Retrieved from <https://www.repository.cam.ac.uk/bitstream/handle/1810/446/cwpe0435.pdf?sequence=1&isAllowed=y>
- Pesaran, M.H. (2006). Estimation and inference in large heterogeneous panels with a multifactor error structure. *Econometrica*, 74, 967–1012. <https://doi.org/10.1111/j.1468-0262.2006.00692.x>
- Pesaran, M.H. (2007). A simple panel unit root test in the presence of cross section dependence. *Journal of Applied Econometrics*, 22, 265–312. <https://doi.org/10.1002/jae.951>
- Pesaran, M.H. (2015). Testing weak cross-sectional dependence in large panels. *Econometric Reviews*, 34, 1088–1116. <https://doi.org/10.1080/07474938.2014.956623>
- Pesaran, M.H., Smith, L.V., & Yamagata, T. (2013). Panel unit root tests in the presence of a multifactor error structure. *Journal of Econometrics*, 175, 94–115. <https://doi.org/10.1016/j.jeconom.2013.02.001>
- Piotrowski, M., & Tong, Y. (2010). Economic and non-economic determinants of return migration: evidence from rural Thailand. *Population*, 65(2), 333–348. <https://doi.org/10.3917/pope.1002.0333>
- Ravenstein, E.G. (1889). The laws of migration. *Journal of the Royal Statistical Society*, 52(2), 241–305. <https://doi.org/10.2307/2979333>
- Simpson, N.B. (2017). Demographic and economic determinants of migration. *IZA World of Labor*, 373, 1–11. <https://doi.org/10.15185/izawol.373>
- The World Bank (2021). Education Statistics – All Indicators. Statistical Database. Retrieved from <https://databank.worldbank.org/source/education-statistics-%5e-all-indicators>
- The World Bank (2021). Population estimates and projections. Statistical Database. Retrieved from <https://databank.worldbank.org/source/population-estimates-and-projections>
- The World Bank (2021). World Development Indicators. Statistical Database. Retrieved from <https://databank.worldbank.org/data/source/world-development-indicators>
- United Nations (2021). International migrant stock 2019. Statistical Database. Retrieved from <https://www.un.org/en/development/desa/population/migration/data/estimates2/estimates19.asp>
- Winter, S. (2020). "It's the Economy, Stupid!": On the relative impact of political and economic determinants on migration. *Population Research and Policy Review*, 39, 207–252. <https://doi.org/10.1007/s11113-019-09529-y>

How to cite: Ostojić, I., Petrović, P., & Nikolić, G. (2021). Net international migration: A panel analysis of economic determinants. *Stanovništvo*, 59(2), 83-106. <https://doi.org/10.2298/STNV2102083O>

PRILOG A**Tabela A.1** Zemlje koje su uključene u panel uzorak

Albania	Ekvador	Kirgistan	Portugal
Alžir	Egipat	Laos	Rumunija
Argentina	El Salvador	Letonija	Ruska Federacija
Jermenija	Estonija	Lesoto	Ruanda
Australija	Esvatini	Litvanija	Saudijska Arabija
Austrija	Fidži	Luksemburg	Senegal
Bahrein	Finska	Makao, Kina	Srbija
Bangladeš	Francuska	Malavi	Sijera Leone
Barbados	Gabon	Malezija	Singapur
Belgija	Gambija	Maldivi	Slovačka
Belize	Nemačka	Mali	Slovenija
Benin	Gana	Malta	Južna Afrika
Bolivija	Grčka	Mauritanija	Španija
Bocvana	Gvatemala	Mauricijus	Šri Lanka
Brazil	Gvajana	Meksiko	Sudan
Brunej	Haiti	Moldavija	Švedska
Bugarska	Honduras	Mongolija	Švajcarska
Burundi	Hong Kong, Kina	Maroko	Tadžikistan
Kambodža	Mađarska	Mozambik	Tanzanija
Kamerun	Island	Mjanmar	Tajland
Kanada	Indija	Namibija	Togo
Centralnoafrička Republika	Indonezija	Nepal	Tonga
Čile	Iran	Nizozemska	Trinidad i Tobago
Kina	Irak	Novi Zeland	Tunis
Kolumbija	Irska	Nikaragva	Turska
Kongo, Dem. Rep.	Izrael	Niger	Uganda
Kongo, Rep.	Italija	Norveška	Ukrajina
Kostarika	Jamajka	Pakistan	UAE
Obala Slonovače	Japan	Panama	Velika Britanija
Hrvatska	Jordan	Papua Nova Gvineja	SAD
Kipar	Kazahstan	Paragvaj	Urugvaj
Češka Republika	Kenija	Peru	Vijetnam
Danska	Republika Koreja	Filipini	Zambija
Dominikanska Republika	Kuvajt	Poljska	Zimbabve

Does population ageing impact inflation?

Marija Radulović¹ | Milan Kostić¹

¹ University of Kragujevac, Faculty of Economics, Republic of Serbia

¹ University of Kragujevac, Faculty of Economics, Republic of Serbia

Correspondence:

Milan Kostić, Associate Professor at University of Kragujevac, Faculty of Economics, Republic of Serbia.

Email:

mkostic@kg.ac.rs

Abstract

Modern society is characterised by clear and distinct demographic processes, such as the constant decline in the number of children born and the ageing population in developed countries, resulting from complex biological, economic, social, political, and other factors. Demographic changes observed through population ageing have an impact on the economy and inflation. Therefore, the aim of this paper is to examine the impact of population ageing on inflation in Economic and Monetary Union (EMU) countries. The paper's authors used data from 1970 to 2016. The ARDL approach was used to test the long- and short-term relationship between population ageing and inflation. The results showed a positive relationship between population ageing and inflation in the long term and a negative relationship in the short term. The ageing population decreases inflation in the short term and increases inflation in the long term.

KEYWORDS:

population ageing, inflation, EMU countries, demographic changes, developed countries

1 INTRODUCTION

Modern society is characterised by clear and distinct demographic processes, such as the constant decline in the number of children born and the ageing population, resulting from complex biological, economic, social, political, and other factors. Demographic changes, observed through population ageing due to prolonged average life expectancy and declining fertility rates, are conditioned by economic, political, social, and other factors affecting the economy. The economic effects of population ageing in Europe are also reflected in the rapid increase in appropriations for social programs. In particular, pension insurance has become the cause of financial instability and the onset of the debt crisis (Šuković 2013). The population's age structure directly affects economic positioning and development opportunities because the population is the carrier of economic development, thanks to the productive role people play within the economy. Some changes are demographically reflected in extending the population's life expectancy, emphasising developed countries where the ageing population trend is visible, and the number of dependent populations is increasing (Pašalić 2017). Besides impacting the country's development, population ageing could affect other macroeconomic indicators, such as inflation. For countries, it is very important to maintain a low inflation rate as an indicator of macroeconomic stability. Therefore, the aim of this paper is to examine the impact of population ageing on inflation in Economic and Monetary Union (EMU) countries. These countries are developed countries and members of the European Union. The sample of countries is used because of the availability of data during the defined period, which is long enough to come to an objectively

scientific conclusion. Another reason is that these European countries have similar political, social, and cultural backgrounds as Serbia.

Based on the research results, the study aims to point out the relationship between demographic processes and inflation and give appropriate recommendations to all policymakers and interested stakeholders. According to the aim and hypothesis of the research, the paper is structured as follows: aside from the introduction and concluding remarks, there are three sections. Section 2 provides a theoretical background and literature review of the impact of population ageing on inflation. Section 3 provides an overview of the data and methodology used in the paper. Finally, the results of the empirical research are presented and discussed in section 4.

2 THEORETICAL BACKGROUND

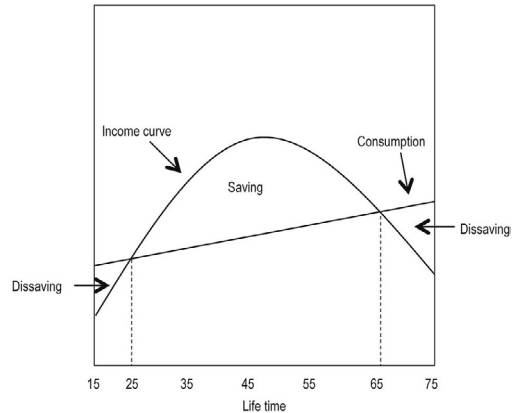
Demographic changes represent some of the most significant long-term challenges facing all countries both now and in the future. These changes will have severe consequences not just for the economy overall, but specifically on inflation, the study of which has received less attention, especially empirically. The most important indicators of the changing demographic structure of the population are life expectancy, fertility rate, and the percentage of the population aged 65. The data showed an increase in life expectancy, lower fertility rates, and an increase in the percentage of the population aged 65 and over compared to previous periods. As an indicator of population ageing, increases in the percentage of the population aged 65 and over can lead to higher or lower inflation. The impact of demographic change on

inflation depends on many factors studied from a theoretical and empirical perspective. Still, no consensus has been reached on the effects of demographic change on inflation.

McMillan and Baesel (1990) studied the effects of demographic changes on inflation in the United States and found a positive relationship between variables. Katagiri et al. (2014) also studied how population ageing affected inflation and found a positive impact. They explained that population ageing, arising from a decline in the birth rate, shrinks the tax base and increases government expenditure, thus having a positive influence on inflation (Broniatowska 2017). These results align with the life-cycle hypothesis introduced by Modigliani and Brumberg (1954, as cited in Zwijnenburg and Goebel 2017) (Figure 1). The life-cycle hypothesis explains that individuals do not plan their consumption and savings based on their current income; they adapt consumption over their lifetime based on their lifetime earnings and their initial worth. Although their income fluctuates over a lifetime, consumption remains relatively stable, as a consequence of which their savings fluctuate over time (Zwijnenburg and Goebel 2017). If there is an increase in productivity during the years, incomes rise, and consumption by future generations will be higher than that of previous generations.

In line with the life-cycle hypothesis and aforementioned studies, one could conclude that population ageing could lead to higher prices and inflation.

On the other hand, Yoon et al. (2014) argue that population ageing has a negative impact on inflation after studying 30 OECD countries from 1960 to 2013. Gajewski (2015) also found negative effects of population ageing on inflation in 34 OECD countries from 1970 to 2013.

Source: Zwijnenburg, J., & Goebel, P. (2017)

Figure 1. The life-cycle hypothesis in theory

Faik (2012) and Anderson et al. (2014) also observed negative impacts of population ageing on inflation. Juselius and Takats (2015) studied 22 OECD countries from 1955 to 2010 and found that an increased share of older people, especially older pensioners (75+), had a negative impact on inflation. Shirakawa (2013) also concluded that population ageing negatively impacts inflation, as did Bullard et al. (2012). Broniatowska (2017) studied the impact of population ageing on inflation in 32 OECD countries from 1971 to 2015. Backing up these findings is a study from Mirowsky and Ross (1999), in which the authors argued that older individuals tend to adopt a more moderate lifestyle than younger individuals. Their results seem to be supported by a more recent study carried out by Olafsson and Pagel (2018) suggesting that all those factors could have a negative impact on inflation. The aforementioned results suggest that population ageing has a significant negative effect on inflation, contradicting the life-cycle hypothesis.

The fertility rate is also an important indicator of population ageing. Fedotenkov (2016) investigated the impact of the

fertility rate on inflation using the overlapping generations (OLG) model. The results showed that lower fertility rates lead to more modest interest rates on loans and lower money creation, causing a decrease in prices (Fedotenkov 2016).

Since the literature fertility rate, old dependency ratio, and youth dependency ratio are identified as the most critical indicators of demographic changes, these variables will be used in further research. Still, the most attention will be provided to the old dependency ratio, since previous findings show that population ageing is most closely related to lower inflation. According to the literature review and life-cycle hypothesis, the following hypothesis was tested: Population ageing positively impacts inflation in the short and long term. This means that increases in the average age of the population increase the inflation rate in the short and long term.

3 DATA AND METHODS

3.1 DATA

CPI – Consumer price index

Inflation represents an increase in the general price level. It is quantified by the consumer price index (CPI), which indicates the annual percentage change in the cost of acquiring a basket of goods and services for the average consumer that may be fixed or updated at set intervals (Diallo 2016; World Bank 2020). Therefore, the CPI is used as a proxy for inflation and the dependent variable in the paper. The data were retrieved from the World Bank database.

FR – Fertility rate

The fertility rate refers to the number of children a woman would have if she lived

to the end of her reproductive years and bore children under age-specific fertility rates during the specified year (World Bank 2020). The fertility rate should be 2.1 for the simple replacement of generations.

YDR – Youth dependency ratio

The youth dependency ratio is a ratio of the size of the young, economically dependent population (0-14 years old) and the size of the working-age population (15-64 years old). It is calculated according to methods defined by Broniatowska (2017). The size of the young population is the total population between the ages 0 to 14 and is calculated using the de facto definition of population, which counts all residents regardless of legal status or citizenship (World Bank 2020). The size of the working-age population is the total population between the ages 15 to 64 based on the de facto definition of population, which counts all residents regardless of legal status or citizenship (World Bank 2020). The youth dependency ratio is calculated using the following formula:

$$YDR_{it} = \frac{N_{it}^{young}}{N_{it}^{working}} \quad (1)$$

$i=1, \dots, 14; t=1970, \dots, 2016$

ODR – Old dependency ratio

The old dependency ratio is a ratio of the size of the elderly population (65+ years old) and the size of the working-age population (15-64 years old). It is calculated according to methods defined by Broniatowska (2017). The size of the elderly population is the total population 65 years of age or older based on the de facto definition of population, which includes all residents re-

regardless of legal status or citizenship (World Bank 2020). The old dependency ratio is calculated using the following formula:

$$ODR_{it} = \frac{N_{it}^{old}}{N_{it}^{working}}$$

$i=1, \dots, 14; t=1970, \dots, 2016$ (2)

GDPG – Gross domestic product growth rate (GDP growth rate)

Gross domestic product (GDP) is the sum of gross value generated by all resident producers in the economy, plus any product taxes, minus any subsidies not included in the product value (World Bank 2020). The GDP growth rate represents the annual percentage growth rate of a country’s GDP. GDP values are expressed in constant 2010 US dollars. This variable is used as the control variable.

EMU – EMU membership

EMU is the dummy variable that is given a value of 1 if the country was a member of the European Monetary Union during the period t , and is given 0 otherwise. The detailed list of observed countries and the year when they became members of EMU is given in appendix Table 1. This variable is the second control variable.

Data and sources of data are presented in Table 1.

3.2 METHODS

Based on previous empirical studies, especially those done by Broniatowska (2017) and Fedotenkov (2016), a model was developed to estimate the impact of demographic changes on inflation in EMU countries. The following equations set the model:

$$CPI_{it} = f(FR_{it}, YDR_{it}, ODR_{it}, GDPG_{it})$$
 (3)

$$CPI_{it} = f(FR_{it}, YDR_{it}, ODR_{it}, GDPG_{it}, EMU_{it})$$
 (4)

where CPI_{it} is the consumer price index in EMU country i during the time period t (a proxy for inflation), FR_{it} is the fertility rate in EMU country i during the time period t , YDR_{it} is the youth dependency ratio in EMU country i during the time period t , ODR_{it} is the old dependency ratio in EMU country i during the time period t , $GDPG_{it}$ is the GDP growth rate in EMU country i during the time period t , and EMU_{it} is EMU membership (1 if the country is a member of European Monetary Union during the period t , 0 otherwise). Annual data from 1970 to 2016 for 14 EMU countries (Austria, Belgium, Cyprus, Germany, Spain, Finland, France, Greece, Ireland, Italy, Luxembourg, Malta, the Netherlands, and Portugal) were used. This data range represents the period of research. The cross-section dependence test and unit root tests were applied to determine whether there is a correlation and whether the data are integrated of the same order. In addition, the autore-

Table 1. Sources of data

Variable	Measure	Source
FR	Fertility rate	World Bank
YDR	Youth dependency ratio	World Bank
ODR	Old dependency ratio	World Bank
EMU	EMU membership	European Commission
GDPG	GDP growth rate (%)	World Bank

gressive distributed lag (ARDL) approach was used to examine the long-term and short-term relationship between population ageing and inflation. According to

Ghatak and Siddiki (2001), it produces statistically significant results on relatively small samples. Therefore, the following equations will be estimated:

Model 1:

$$DCPI_{it} = \gamma_2 ECT_{i,t-j} + \sum_{j=1}^k \beta_{j4} DCPI_{i,t-j} + \sum_{j=0}^k \delta_{j4} DFR_{i,t-j} + \sum_{j=0}^k \theta_{j4} DYDR_{i,t-j} + \sum_{j=0}^k \rho_{j4} DODR_{i,t-j} + \sum_{j=0}^k \nu_{j4} DGDPG_{i,t-j} + \alpha + trend + \varepsilon_{it} \quad (5)$$

where β_{j4} , δ_{j4} , θ_{j4} , ρ_{j4} , ν_{j4} are coefficients, ε_{it} is the white noise term, and γ_2 is the coefficient of the ECT (error-correction term) and explains the long-term relationship between the variables presented in equation (5).

$$ECT_{i,t-j} = CPI_{it} - \alpha - \sum_{j=1}^k \beta_{j3} CPI_{i,t-j} - \sum_{j=0}^k \delta_{j3} DFR_{i,t-j} - \sum_{j=0}^k \theta_{j3} DYDR_{i,t-j} - \sum_{j=0}^k \rho_{j3} DODR_{i,t-j} - \sum_{j=0}^k \nu_{j3} DGDPG_{i,t-j} \quad (6)$$

where β_{j3} , δ_{j3} , θ_{j3} , ρ_{j3} , ν_{j3} are coefficients.

Model 2:

$$DCPI_{it} = \gamma_4 ECT_{i,t-j} + \sum_{j=1}^k \beta_{j8} DCPI_{i,t-j} + \sum_{j=0}^k \delta_{j8} DFR_{i,t-j} + \sum_{j=0}^k \theta_{j8} DYDR_{i,t-j} + \sum_{j=0}^k \rho_{j8} DODR_{i,t-j} + \sum_{j=0}^k \nu_{j8} DGDPG_{i,t-j} + \sum_{j=0}^k \lambda_{j6} EMU_{i,t-j} + \alpha + trend + \varepsilon_{it} \quad (7)$$

where β_{j8} , δ_{j8} , θ_{j8} , ρ_{j8} , ν_{j8} , λ_{j8} are coefficients, ε_{it} is the white noise term, and γ_4 is the coefficient of the ECT (error-correction term) and explains the long-term relationship between the variables presented in equation (7).

$$ECT_{i,t-j} = CPI_{it} - \alpha - \sum_{j=1}^k \beta_{j7} CPI_{i,t-j} - \sum_{j=0}^k \delta_{j7} DFR_{i,t-j} - \sum_{j=0}^k \theta_{j7} DYDR_{i,t-j} - \sum_{j=0}^k \rho_{j7} DODR_{i,t-j} - \sum_{j=0}^k \nu_{j7} DGDPG_{i,t-j} - \sum_{j=0}^k \lambda_{j7} DEMU_{i,t-j} \quad (8)$$

where β_{j7} , δ_{j7} , θ_{j7} , ρ_{j7} , ν_{j7} , λ_{j7} are coefficients.

4 RESULTS

4.1 DESCRIPTIVE STATISTICS

Table 2 shows descriptive statistics for all variables used in the study. The average inflation in EMU countries from 1970 to

2016 was 5.15. Inflation decreased in all countries over the observed period. The minimum inflation was -4.48 (Ireland, 2009), and the maximum was 31.02 (Portugal, 1977). The Global Financial Crisis may have caused the minimum inflation in Ireland in 2009; deflation of a similar

Table 2. Descriptive statistics

Variable	Mean	Standard deviation	Minimum	Maximum	N
Inflation (CPI)	5.15	5.37	-4.48	31.02	658
Fertility rate	1.75	0.44	1.13	3.93	658
Youth dependency ratio	0.30	0.08	0.20	0.53	658
Old dependency ratio	0.21	0.04	0.14	0.35	658
GDP growth	2.96	0.86	-9.13	25.16	649

Source: Author's calculations in EVIEWS 10

magnitude had not been experienced in Ireland since the 1930s, in the period immediately following the Great Depression. Relative to other European countries, including those on programs of international financial assistance, the deflation experienced in Ireland was greater in magnitude and longer in duration (Bermingham et al. 2012).

The average fertility rate in EMU countries from 1970 to 2016 was 1.75. In developed countries, a total fertility rate of around 2.10 live births per woman is the replacement level. In the absence of migration, that average number of live births per woman is required to keep population size constant. A total fertility rate of fewer than 1.3 live births per woman is referred to as "lowest-low fertility" (Kohler, Billari and Ortega 2002; Eurostat 2020). Only in Ireland in the observed period was the average fertility rate higher than 2.10 (2.42). There were no EMU countries with an average fertility rate below 1.30 in the observed period. Table 2 in the appendix shows the average fertility rate by EMU country from 1970 to 2016. The minimum fertility rate was 1.13 (Spain, 1998), and the maximum was 3.93 (Ireland, 1971).

The average youth dependency ratio in EMU countries from 1970 to 2016 was 0.30. The minimum youth dependency ratio was 0.20 (Germany, 2016) and the maximum was 0.53 (Ireland, 1976). Since the youth dependency ratio is a ratio

showing the size of the young, economically dependent (0-14 years old) population and the size of the working-age population (15-64 years old), a lower ratio means that the country has a smaller economically dependent population compared to the working-age population. The highest average youth dependency ratio in EMU countries from 1970 to 2016 was in Ireland (0.41). Table 3 in the appendix shows the youth dependency ratio by EMU countries from 1970 to 2016.

The average old dependency ratio in EMU countries from 1970 to 2016 was 0.21. Since the old dependency ratio is a ratio showing the size of the old population (65+ years old) compared to the size of the working-age population (15-64 years old), a lower ratio is considered better, as it suggests that the country has relatively few pensioners compared to the working-age population. The minimum old dependency ratio was 0.14 (Cyprus, 1980) and the maximum was 0.35 (Italy, 2016). It is estimated that in the mid-21st-century, the ratio between the old population and the working-age population will worsen in developed countries to about 44% in 2050. These changes are expected to be much more moderate in developing countries; the ratio of the old population to the working-age population will increase to about 21% in 2050 (Vogel et al. 2012; Šuković 2013).

The average GDP growth rate in EMU countries from 1970 to 2016 was 2.96. The minimum GDP growth rate was -9.13 (Greece, 2011) and the maximum was 25.16 (Ireland, 2015). Ireland is one of the world's most globalised economies, so its total GDP and GDP per capita gains due to globalisation are high (Weiß et al. 2019; Radulović and Kostić 2020).

4.2 CROSS-SECTION DEPENDENCE TEST

A cross-section dependence Pesaran CD test was used to examine the null hypothesis that there is no cross-section dependence (correlation) in the time series (Pesaran 2004). It is critical to test for cross-sectional dependence in a panel analysis because ignorance of cross-section dependency leads to significant estimation bias. The results of the Pesaran CD test showed that changes in inflation, fertility rate, youth dependency ratio, old dependency ratio, and GDP growth rate that occurred in any of the observed EMU countries affected other countries as well (ie. there is a cross-section dependence in the time series) (Table 3).

Table 3. Cross-section dependence test

Variable	t-statistic
Inflation (CPI)	50.01***
Fertility rate (FR)	29.04***
Youth dependency ratio (YDR)	56.74***
Old dependency ratio (ODR)	42.07***
GDP growth (GDPG)	33.33***

*** indicate rejection of the null hypothesis at a 1% level of significance

Source: Author's calculations in EViews 10

Because all time series have cross-section dependence, the second generation of the unit root test (CIPS cross-section Im, Pesaran, and Shin) was used to determine the order of integration of variables and obtain unbiased estimates (Pesaran 2007).

4.3 UNIT ROOT TEST

Table 4 displays the results of the Im, Pesaran, and Shin unit root tests (CIPS). The panel unit root test revealed that the series are not integrated of the same order. Some series, for example, are stationary at level $I(0)$, whereas others are stationary at level $I(1)$.

Table 4. Im, Pesaran, and Shin unit root test results (CIPS)

Variable	Im, Pesaran, and Shin	
	Individual intercept	Individual intercept and trend
CPI	-1.83	-6.70
D(CPI)	-15.63***	-13.93***
FR	-7.30***	-6.17***
YDR	-8.20***	-9.95***
ODR	5.64	-3.34***
D(ODR)	-1.44***	-1.80**
GDPG	-9.61	-9.88***

*** indicate rejection of the null hypothesis at a 1% level of significance

** indicate rejection of the null hypothesis at a 5% level of significance

Source: Author's calculations in Stata 15

FR, YDR, and GDPG are stationary at the level $I(0)$, while CPI and ODR are stationary at the first difference $I(1)$. The results of the panel unit root test are shown in Table 4. Since series have a different order of integration and there is no time series $I(2)$, the panel ARDL test was used to test the relationship between inflation (CPI) and population ageing (FR, YDR, ODR).

Unit root tests could be influenced by the presence of a structural break in time series. Therefore, the Karavias and Tzavalis (2014) panel unit root test was used to test whether there are structural breaks in time series and whether the series has unit roots. The results showed that FR, YDR, and GDPG are stationary at the level $I(0)$, while CPI and ODR are stationary at the first difference $I(1)$. Since

there are structural breaks in time series and EMU membership can represent a breakpoint in the time series of inflation – because the European Central Bank has taken control of the monetary policies of EMU countries – EMU membership was used as an independent dummy variable.

4.4 PANEL ARDL TEST RESULTS

The results of the panel ARDL test for the relationship between population ageing and inflation for two models represented by equations 5–8 are shown in Table 5 and Table 6. In addition, Table 5 shows the panel ARDL long-term results.

Model 1, besides the independent variables fertility rate, youth dependency ratio, and old dependency ratio, includes the control variable GDP growth rate. The panel ARDL test results showed that there is a positive long-term relationship between inflation and the fertility rate at the 1% significance level and between inflation and the old dependency ratio at the 10% significance level when

controlling for GDP growth rate. Also, the panel ARDL test results showed the negative long-term relationship between inflation and the youth dependency ratio at a 10% significance level. GDP growth rate has a positive and significant effect on inflation at a 1% significance level (Model 1). Model 2, besides the independent variables fertility rate, youth dependency ratio, and old dependency ratio, includes the control variables GDP growth rate and EMU membership. The panel ARDL results showed that there is a positive long-term relationship between inflation and the old dependency ratio at a 10% significance level when controlling for GDP growth rate and EMU membership. The EMU membership has a positive effect on inflation at a 5% significance level. When controlling for EMU membership, fertility rate and youth dependency ratio become non-significant (Model 2).

Since there is a positive relationship between inflation and the old dependency ratio in both models, it may be concluded that population ageing positively

Table 5. Panel ARDL long-term results

Independent variable	Dependent variable: CPI	
	Model 1	Model 2
FR	7.45*** (1.96), [3.81]	2.29 (2.08), [1.10]
YDR	-24.15* (14.46), [-1.67]	17.74 (14.37), [1.23]
ODR	26.82* (15.38), [1.74]	31.28* (17.37), [1.80]
GDPG	0.41*** (0.09), [4.77]	0.51*** (0.11), [4.58]
EMU		1.61** (0.82), [1.96]

Standard errors in () and t-statistics in []

*** statistically significant at a 1% level of significance

** statistically significant at a 5% level of significance

* statistically significant at a 10% level of significance

Source: Author’s calculations in EViews 10

impacts inflation. This means that population ageing increases inflation in the long run. The long-term results are opposed to the results obtained by Broniatowska (2017), who found that the old dependency ratio negatively affects inflation. The results are also opposed to the results obtained by Gajewski (2015), Faik (2012), Anderson et al. (2014), Juselius and Takats (2015), and Yoon et al. (2014), who found that population ageing has a negative impact on inflation. However, the results of this study are in line with the results obtained by Katagiri et al.

(2014), who found that population ageing has a positive effect on inflation. Furthermore, it may be concluded that EMU membership positively impacts inflation in the long run.

The error correction term (ECT) for both models is negative and statistically significant. This shows how much of the disequilibrium caused by a shock in the short term will be corrected in the long term. The error correction term (ECT) for Model 1 is -0.45 and statistically significant at a 1% level. This shows that in response to a shock, the speed of adjustment towards

Table 6. Panel ARDL short-term results

Independent variable	Dependent variable: CPI	
	Model 1	Model 2
ECT	-0.45*** (0.05), [-9.84]	-0.36*** (0.02), [-17.43]
D(FR)	0.17 (3.08), [0.06]	2.01 (2.47), [0.82]
D(FR(-1))	-0.99 (5.45), [-0.18]	-
D(YDR)	-72.69 (108.51), [-0.67]	-40.56 (40.13), [-1.01]
D(YDR(-1))	-3.65 (104.13), [-0.04]	-
D(ODR)	19.58 (117.39), [0.17]	-132.91** (57.85), [-2.29]
D(ODR(-1))	-85.28 (126.44), [-0.67]	-
D(GDPG)	-0.20*** (0.04), [-4.80]	-0.17*** (0.04), [-4.54]
D(GDPG(-1))	0.02 (0.04), [0.66]	-
EMU	-	-0.51 (0.36), [-1.40]
C	-1.34 (0.93), [-1.43]	-3.04*** (0.67), [-4.49]
Trend	-0.16*** (0.02), [-4.37]	-0.07*** (0.02), [-4.08]

Standard errors in () and t-statistics in []

*** statistically significant at a 1% level of significance

** statistically significant at a 5% level of significance

* statistically significant at a 10% level of significance

Source: Author's calculations in EViews 10

equilibrium is 45% annually. The error correction term (ECT) for Model 2 is -0.36 and statistically significant at a 1% level. This shows that in response to a shock, the speed of adjustment towards equilibrium is 36% annually. Therefore, convergence to the long-term equilibrium will be lower when controlling for GDP growth rate and EMU membership (Model 2) than when controlling only for GDP growth rate (Model 1) (Table 6).

If short-term coefficients are observed, it may be concluded that there is a negative and statistically significant relationship between inflation and the old dependency ratio at a 5% significance level (except for Model 1, where the old dependency ratio is not statistically significant). The results for the short-term relationship oppose the results obtained for the long-term relationship. The results are in line with the results obtained by Broniatowska (2017), Gajewski (2015), Faik (2012), Anderson et al. (2014), Juselius and Takats (2015), and Yoon et al. (2014), who found that population ageing has a negative impact on inflation. Furthermore, the GDP growth rate has a statistically significant and negative impact on inflation (Model 1 and Model 2). The results are opposed to the long-term relationship results. There are no statistically significant relationships between other variables (fertility rate and youth dependency ratio) and inflation in the short term, and EMU membership and inflation.

If error-correction terms for individual countries are observed, it may be concluded that for both models, ECT is negative and statistically significant. This shows how much of the disequilibrium caused by a shock in the short term will be corrected in the long term. For Model 1, convergence to the long-term equilibrium will be slowest in Portugal (23%)

Table 7. Short-term coefficients for individual countries

Country	Model (1)	Model (2)
	ECT	ECT
Austria	-0.49***	-0.43***
Belgium	-0.52***	-0.42***
Cyprus	-0.59***	-0.32***
Germany	-0.39***	-0.31***
Spain	-0.27***	-0.22***
Finland	-0.73***	-0.51***
France	-0.31***	-0.37***
Greece	-0.39***	-0.31***
Ireland	-0.52***	-0.39***
Italy	-0.40***	-0.41***
Luxembourg	-0.35***	-0.28***
Malta	-0.83***	-0.46***
Netherlands	-0.32***	-0.34***
Portugal	-0.23***	-0.34***

*** statistically significant at a 1% level of significance

** statistically significant at a 5% level of significance

* statistically significant at a 10% level of significance

Source: Author's calculations in EViews 10

and fastest in Malta (83%). For Model 2, convergence to the long-term equilibrium will be slowest in Spain (22%) and fastest in Finland (51%).

5 CONCLUSION

The relationship between population ageing and inflation in EMU countries was examined using the ARDL approach. The results showed that there is a negative relationship between the old dependency ratio and inflation in the short term. The results also showed that there is a positive relationship between the old dependency ratio and inflation in the long term. Therefore, the hypothesis that population ageing positively impacts

inflation in the short and long term is partially confirmed. What does this mean?

In the short term, the ageing population reduces spending because older people, mainly pensioners, have lower incomes than the working-age population, higher savings, and some expectations about unpredictable spending in the future. They try to save more for an unexpected longer life and the entirety of their retirement. This is a precautionary saving. In the short term, older individuals tend to adopt a more moderate lifestyle than younger individuals. This is why there is a short-term negative relationship between the ageing population and inflation.

In the long run, as one can see, the spending of the older generation is more stable, with a tendency to rise compared to previous generations (Life-cycle hypothesis, Figure 1). Because of that, the ageing population has a positive impact on inflation in the long term.

The research results show that economic policymakers should pay attention to the effects of population ageing on inflation and adopt appropriate measures and policies to mitigate the impact of population ageing on inflation and the

country's economic development. These measures and policies should be designed to increase the volume of working-age and young populations through employment incentives, family planning policies, etc. A lower old dependency ratio could reduce the inflation rate in the long term. On the other hand, the working-age population (if they work) is a generator not only of demand and consumption; this population is a generator of supply, also. A higher supply of goods and services could stabilise inflation in the short and long term.

The problem of the ageing population is bigger in developed countries than in developing and least-developed countries. Because of that, policies that improve the volume of younger people are more important in these countries than in others.

Future research into the problem area should focus on developing and least developed countries. Furthermore, future research should include a broader sample of countries over a more extended period of time. The author also recommends including more variables in the study to capture the effects of real interest rates, money supply, etc.

REFERENCES

- Anderson, R., Botman, D., & Hunt, B. (2014). Is Japan's population aging deflationary? International Monetary Fund (IMF Working Paper WP/14/139). Retrieved from <https://www.imf.org/external/pubs/ft/wp/2014/wp14139.pdf>
- Bermingham, C., Coates, D., Larkin, J., O'Brien, D., & O'Reilly, G. (2012). Explaining Irish Inflation During the Financial Crisis. Central Bank of Ireland (Research Technical Papers 9/RT/12). Retrieved from <https://www.centralbank.ie/docs/default-source/publications/research-technical-papers/research-technical-paper-09rt12.pdf?sfvrsn=8>
- Broniatowska, P. (2017). Population Ageing and Inflation. *Journal of Population Ageing*, 12, 179–193. <https://doi.org/10.1007/s12062-017-9209-z>
- Bullard, J., Garriga, C., & Walker, C.J. (2012). Demographics, Redistribution, and Optimal Inflation. *Federal Reserve Bank of St. Louis Review*, 94(6), 419–439. <http://dx.doi.org/10.20955/r.94.419-440>
- Diallo, B. (2016). Foreign bank entry and bank competition in Africa: an inverted u-shaped relation. *The Journal of Developing Areas*, 50(4), 289–308. <http://dx.doi.org/10.1353/jda.2016.0166>
- European Commission (2020). *EU countries and the Euro*. Retrieved from https://ec.europa.eu/info/euro-0/eu-countries-and-euro_en
- Eurostat (2020). *Fertility statistics*. Eurostat Statistics Explained. Retrieved from https://ec.europa.eu/eurostat/statistics-explained/index.php?title=Fertility_statistics
- Faik, J. (2012). Impacts of an ageing society on macroeconomics and income inequality - the case of Germany since the 1980s. ECINEQ: Society for the Study of Economic Inequality (Working Papers Series 2012-272). Retrieved from <http://www.ecineq.org/milano/WP/ECINEQ2012-272.pdf>
- Fedotenkov, I. (2016). Population Ageing and Inflation with Endogenous Money Creation. Network for Studies on Pension, Aging and Retirement (Netspar Discussion Paper No. 03/2016-013). Retrieved from https://www.netspar.nl/assets/uploads/013_Fedotenkov.pdf
- Gajewski, P. (2015). Is ageing deflationary? Some evidence from OECD countries. *Applied Economics Letters*, 22(11), 916–919. <http://dx.doi.org/10.1080/13504851.2014.987911>
- Ghatak, S., & Siddiki, J. U. (2001). The use of the ARDL approach in estimating virtual exchange rates in India. *Journal of Applied Statistics*, 28(5), 573–583. <https://doi.org/10.1080/02664760120047906>
- Juselius, M., & Takats, E. (2015). Can demography affect inflation and monetary policy? Monetary and Economic Department: Bank for International Settlements (BIS Working Papers No 485). Retrieved from <https://www.bis.org/publ/work485.pdf>
- Katagiri, M., Konishi, H., & Ueda, K. (2014). Aging and Deflation from a Fiscal Perspective. Federal Reserve Bank of Dallas Globalization and Monetary Policy Institute (Working Paper No. 218). Retrieved from <https://www.dallasfed.org/~media/documents/institute/wpapers/2014/0218.pdf>
- Karavias, Y., & Tzavalis, E. (2014). Testing for unit roots in short panels allowing for a structural break. *Computational Statistics & Data Analysis*, 76, 391–407. <http://dx.doi.org/10.1016/j.csda.2012.10.014>
- Kohler, H-P., Billari, F. C., & Ortega, J. A. (2002). The Emergence of Lowest-Low Fertility in Europe During the 1990s. *Population and Development Review*, 28(4), 641–680. <https://doi.org/10.1111/j.1728-4457.2002.00641.x>
- McMillan, H., & Baesel, J. (1990). The macroeconomic impact of the baby boom generation. *Journal of Macroeconomics*, 12(2), 167–195. [https://doi.org/10.1016/0164-0704\(90\)90028-9](https://doi.org/10.1016/0164-0704(90)90028-9)
- Mirowsky, J., & Ross, C.E. (1999). Economic Hardship across the Life Course. *American Sociological Review*, 64(4), 548–569. <https://doi.org/10.2307/2657255>
- Pašalić, S. (2017). Uticaj demografskog starenja na ekonomski razvoj Republike Srpske. *Glasnik Antropološkog društva Srbije*, 52, 43–53. <https://doi.org/10.5937/gads52-13915>
- Pesaran, M. H. (2004). General Diagnostic Tests for Cross Section Dependence in Panels. IZA: Discussion paper series, Institute for the Study of Labor (IZA Discussion Paper No. 1240). Retrieved from <https://ftp.iza.org/dp1240.pdf>
- Pesaran, M. H. (2007). A Simple Panel Unit Root Test in the Presence of Cross-Section Dependence. *Journal of Applied Econometrics*, 22(2), 265–312. <https://doi.org/10.1002/jae.951>

- Olafsson, A., & Pagel, M. (2018). The Retirement-Consumption Puzzle: New Evidence from Personal Finances. National Bureau of Economic Research (NBER Working Paper 24405). Retrieved from <http://www.nber.org/papers/w24405>
- Radulović, M., & Kostić, M. (2020). Globalization and economic growth of Eurozone economies. *Zbornik radova Ekonomskog fakulteta u Rijeci*, 38(1), 183-214. <http://dx.doi.org/10.18045/zbefri.2020.1.183>
- Shirakawa, M. (2013). *Toward strengthening the competitiveness and growth potential of Japan's economy*. Speech at the Executive Member Meeting of the Policy Board of Nippon Keidanren, Tokyo, February 28. BIS central bankers' speeches. <https://www.bis.org/review/r130315a.pdf>
- Yoon, J. W., Kim, J., & Lee, J. (2014). Impact of demographic changes on inflation and the macroeconomy. International Monetary Fund (IMF Working Paper WP/14/210). Retrieved from <https://www.imf.org/external/pubs/ft/wp/2014/wp14210.pdf>
- Vogel, E., Ludwig, A., & Borsch-Supan, A. (2013). Aging and Pension Reform: Extending the Retirement Age and Human Capital Formation. National Bureau of Economic Research (NBER Working Paper 18856). Retrieved from https://www.nber.org/system/files/working_papers/w18856/w18856.pdf
- Weiß, J., Sachs, A., & Weinelt, H. (2019). 2018 Globalization Report. Who Benefits Most from Globalization? Bertelsmann Stiftung (Globalization Report 2018). Retrieved from https://www.bertelsmann-stiftung.de/fileadmin/files/BSt/Publikationen/GrauePublikationen/MT_Globalization_Report_2018.pdf
- World Bank (2020). *Metadata Glossary*. Retrieved from <https://databank.worldbank.org/metadataglossary/all/series>
- Šuković, D. (2013). Reforms of pension system and problem of aging population. *Stanovništvo*, 51(1), 91-102. <https://doi.org/10.2298/STNV1301091S>
- Zwijenburg, J., & Goebel, P. (2017). Accounting for the financial consequences of demographic changes. In van de Ven, P. & D. Fano (Eds.), *Understanding Financial Accounts* (Chapter 9, 303-329). OECD Publishing, Paris. <https://doi.org/10.1787/9789264281288-12-EN>

APPENDIX

Table 1. EMU membership

EMU country	Membership year
Austria	1999
Belgium	1999
Cyprus	2008
Germany	1999
Spain	1999
Finland	1999
France	1999
Greece	2001
Ireland	1999
Italy	1999
Luxembourg	1999
Malta	2008
Netherlands	1999
Portugal	1999

Source: European Commission (2020)

Table 3. The average Youth dependency ratio by EMU country, 1970-2016

Country	Mean Fertility Rate
Austria	0.28
Belgium	0.29
Cyprus	0.36
Finland	0.29
France	0.32
Germany	0.25
Greece	0.29
Ireland	0.41
Italy	0.27
Luxembourg	0.27
Malta	0.32
Netherlands	0.30
Portugal	0.31
Spain	0.30

Source: Author's calculation in EViews 10

Table 2. The average Fertility rate by EMU country, 1970-2016

Country	Mean Fertility Rate
Austria	1.55
Belgium	1.71
Cyprus	2.02
Finland	1.73
France	1.94
Germany	1.42
Greece	1.64
Ireland	2.42
Italy	1.52
Luxembourg	1.59
Malta	1.77
Netherlands	1.67
Portugal	1.79
Spain	1.69

Source: Author's calculation in EViews 10

How to cite: Radulović, M., & Kostić, M. (2021). Does population ageing impact inflation? *Stanovništvo*, 59(2), 107-122. <https://doi.org/10.2298/STNV2102107R>

Da li starenje stanovništva utiče na inflaciju?

Sažetak

Savremeno društvo karakterišu različiti demografski procesi, poput stalnog smanjenja broja rođene dece i starenja stanovništva u razvijenim zemljama, što je posledica složenih bioloških, socioloških, ekonomskih i drugih faktora. Demografske promene u svetu predstavljaju jedan od najznačajnijih dugoročnih izazova sa kojima će se suočiti sve zemlje na globalnom nivou, a koje će imati ozbiljne posledice na ekonomiju i inflaciju, čijem proučavanju je posvećeno malo pažnje, i u teorijskom i u empirijskom smislu. Najvažniji pokazatelji promene demografske strukture stanovništva su očekivani životni vek i učešće stanovništva starijeg od 65 godina, pre svega zato što je došlo do povećanja očekivanog životnog veka i povećanja stope učešća stanovništva starog 65 i više godina u ukupnoj populaciji u odnosu na prethodne periode. Shodno značaju koji starenje ima za sociološka i politička kretanja, ali i za ekonomska kretanja, cilj rada je ispitivnje uticaja starenja stanovništva na inflaciju, na primeru zemalja Evropske monetarne unije (EMU). U radu su korišćeni podaci od 1970. do 2016. godine. Model zasnovan na autoregresivnom rasporedu docnji, odnosno ARDL (AutoRegressive Distributed Lag) model je korišćen za ispitivanje kratkoročne i dugoročne veze između starenja stanovništva i inflacije. Rezultati istraživanja su pokazali negativnu vezu između starenja stanovništva i inflacije u kratkom roku i pozitivnu vezu u dugom roku. Kratkoročno gledano, starenje stanovništva smanjuje potrošnju jer stariji ljudi, uglavnom u penziji, imaju niža primanja od radno sposobnog stanovništva. Oni prilagođavaju svoju potrošnju trenutnom statusu, a takođe ostvaruju i izvesnu štednju radi predostrožnosti zbog neočekivnih događaja u budućnosti (*precautionary saving*). To je razlog zašto postoji kratkoročni negativni odnos između starenja stanovništva i inflacije, odnosno starenje stanovništva smanjuje inflaciju u kratkom roku. Dugoročno gledano, potrošnja stanovništva je stabilna (hipoteza životnog ciklusa, koja se odnosi na potrošnju/*life-cycle hypothesis*) sa tendencijom povećanja zbog međugeneracijskog porasta produktivnosti, što upućuje na blagi rast potrošnje koji utiče na porast cena i inflaciju. Na osnovu ovoga može se zaključiti da starenje, koje se manifestuje, pre svega kroz povećanje učešća populacije iznad 65. godine u ukupnoj populaciji, dugoročno povećava cene i samim tim dovodi do inflacije. Rezultati istraživanja pokazuju da kreatori ekonomske politike treba da obrate pažnju na efekte starenja stanovništva na inflaciju i usvoje odgovarajuće mere i politike koje će ublažiti uticaj starenja stanovništva na inflaciju i ekonomski razvoj. Ove mere i politike moraju da povećaju obim radno sposobnog i mladog stanovništva i podstaknu zapošljavanje. Manje učešće starog stanovništva u populaciji može da utiče na smanjenje inflacije u dugom roku. Takođe, porast radno-sposobnog stanovništva, koje je uz to i stvarno zaposleno, generator je povećanja ponude, što može dugoročno da smanji inflaciju u jednoj ekonomiji.

Ključne reči:

starenje stanovništva, inflacija, EMU zemlje, demografske promene, razvijene zemlje

Gender wage gap in Serbia: Inheritance and sources of the wage gap

Kosovka Ognjenović ¹

¹ Institute of Economic Sciences,
Belgrade, Serbia

Correspondence:

Kosovka Ognjenović, Institute of
Economic Sciences, Zmaj Jovina
12, Belgrade, Serbia.

Email:

kosovka.ognjenovic@ien.bg.ac.rs

Extended abstract

The aim of this paper is to determine the size, structure, and significance of the differences in wages between men and women during the early transition in Serbia in the 2000s. During that period, a new legislative framework was established in the field of labour relations, which enabled greater liberalisation in the labour market and resulted in a reduction in the activity rate, especially of women. Following the experiences of other post-transition countries, it may be expected that economic and social changes caused by the transitional shocks may stimulate different behaviours in the labour market of both the employers, through their impact on determination of wages, and the labour force, through workers' choice to remain or to permanently exit the labour market. This could affect not only the deepening of gender differences, but also the emergence of discrimination in wage setting.

The paper applies the parametric sample selection model, on the basis of which the probability of women's participation in the labour market is estimated, as well as the wage functions of men and women. Data from the Living Standards Measurement Survey for 2002 and 2007 are used. Theoretically expected results are obtained; children and marital status with a negative sign, and sources of non-working income with a positive sign influence the probability of women's participation in the labour force. The estimated equations of wages of men and women indicate differences in the structure of wages, which provides the basis for the application of the statistical procedure for the decomposition of the gender wage gap.

Examination of the initial hypothesis revealed the presence of a significant gender wage gap, which was the largest in 2002 (10.96%), falling to 5.97% in 2007. The gender wage gap in Serbia cannot be explained by the differences in the observed characteristics of men and women, since they act in the direction of reducing the overall gap and their effect is stable, amounting to between -5.51% (2002) and -5.43% (2007). Therefore, the decline in the gender wage gap is the result of reducing the gap in the unexplained part from 17.43% (2002) to 12.06% (2007). Over the observed period, the unexplained part of the gender wage gap remains persistent and leaves room for consideration of the potential effects of discrimination and possible directions of public policy.

Keywords:

gender wage gap, sample selection model, Serbia, transition, wage regression

Rodni platni jaz u Srbiji: nasleđe i izvori platnog jaza

Sažetak

Cilj ovog rada jeste da se utvrdi veličina, struktura i značajnost razlika u zaradama muškaraca i žena tokom rane tranzicije u Srbiji. Za tu svrhu korišćeni su podaci Ankete o životnom standardu za 2002. i 2007. godinu. U tom periodu uspostavljen je novi zakonodavni okvir u oblasti radnih odnosa kojim je omogućena i veća liberalizacija na tržištu rada, što je rezultovalo smanjenjem stope aktivnosti, naročito žena. U radu je primenjen parametarski model izbora podataka, na bazi kojeg je ocenjena verovatnoća učešća žena na tržištu rada, kao i funkcije zarada muškaraca i žena. Ispitivanjem polazne hipoteze utvrđeno je prisustvo značajnog rodnog platnog jaza, koji je bio najveći u 2002. godini (10,96%), da bi u 2007. godini pao na 5,97%. Platni jaz u Srbiji ne može da se objasni razlikama u posmatranim karakteristikama muškaraca i žena, budući da one deluju u pravcu smanjenja ukupnog jaza i njihov efekat je stabilan, te iznosi između -5,51% (2002) i -5,43% (2007). Stoga je pad rodnog platnog jaza rezultat smanjenja razlike u neobjašnjenom delu jaza, koji ostaje perzistentan, što ostavlja prostor za sagledavanje potencijalnih efekata diskriminacije i mogućih pravaca delovanja javnih politika.

Ključne reči:

funkcija zarada, model izbora podataka, rodni platni jaz, Srbija, tranzicija

1 UVOD

Prisustvo rodni nejednakosti na tržištu rada zavisi od brojnih demografskih, ekonomskih i socijalnih faktora. Demografske i ekonomske karakteristike radne snage, karakteristike radnog mesta, kao i institucionalno uređenje i društvene norme, ubrajaju se u osnovne objašnjavajuće faktore kada se analiziraju rodne nejednakosti u zaradama u međunarodnim okvirima (Blau i Kahn 2003, 2017; Kunze 2005; Olivetti i Petrongolo 2008, 2016; Redmond i McGuinness 2018). Cilj ovog rada je da se sagledaju promene u strukturi i veličini rodnog platnog jaza na tržištu rada Srbije od 2002. do 2007. godine. Za razliku od drugih postsocijalističkih zemalja (Orazem i Vodopivec 2000; Newell i Reilly 2001; Jolliffe 2002; Grajek 2003; Adamchik i Bedi 2003; Jolliffe i Campos 2005; Ogloblin 2005; Nestić 2010; Pastore i Verashchagina 2011; Petreski i dr. 2014), u Srbiji rodne razlike u zaradama nisu analizirane sistematično tokom vremena tako da ne postoje studije koje bi pokazale veličinu rodnog platnog jaza tokom perioda intenzivnih strukturnih reformi i vlasničke transformacije realnog sektora. Novije studije za Srbiju pokrivaju postkrizni period (Avlijaš i dr. 2013; Blunch i Sulla 2014).

Imajući u vidu moguće implikacije na javne politike, postoji nekoliko razloga zbog kojih je analiza rodnog platnog jaza važna. Otvaranje ekonomije, uz liberalizaciju cena, deviznog kursa, i spoljne trgovine, iniciralo je velike promene u ekonomskom sistemu zemlje. Uspostavljanjem novog zakonodavnog okvira, pre svega, u oblasti radnih odnosa, poslodavci su dobili veću slobodu u određivanju zarada radnika, tako da je i veći naglasak stavljen na izolovanje potencijalnih efekata diskriminacije da bi se ispratilo do koje mere je tržište rada u Srbiji usaglašeno sa pravnim okvirom.

Srbija je harmonizovala pravo zaštite od diskriminacije na tržištu rada sa zakonodavstvom Evropske unije (Directive 2006/54/EC of the European Parliament and of the Council 2006) usvajanjem Zakona o ravnopravnosti polova (2009).¹ Empirijski rezultati, koji su dati u ovom radu, odnose se na period pre stupanja na snagu ovog Zakona pa mogu da posluže kao svojevrsan reper za poređenje sa rezultatima koji su prikazani u kasnijim analizama. Prema tome, osnovno istraživačko pitanje kojim se bavi ovaj rad jeste utvrđivanje opsega, strukture i značajnosti razlika u zaradama muškaraca i žena tokom rane tranzicije u Srbiji.

Metodološki okvir, primenjen u radu, bazira se na standardnom pristupu primene ekonometrijskog ocenjivanja proširene Mincerove regresije zarada (Mincer 1974). Ovaj pristup je korišćen i u najvećem broju drugih radova u kojima je analiziran rodni platni jaz u vremenskom okviru za koji je bio karakterističan sličan doseg tranzicionih reformi (Adamchik i Bedi 2003; Grajek 2003; Ogloblin 2005; Jolliffe i Campos 2005; Avlijaš i dr. 2013) te su rezultati, izloženi u ovom radu uporedivi, u smislu primenjene metodologije. Ocenjene razlike u logaritamskoj vrednosti zarada muškaraca i žena razložene su na objašnjeni i neobjašnjeni deo razlike, koji uključuje i efekat diskriminacije, primenom obrazaca koje su razvili Ohaka (Oaxaca 1973) i Blajnde (Blinder 1973). Regresije zarada su ocenjene u formi modela izbora podataka (Vella 1998) koji uključuje korekciju pristrasnosti usled neslučajnog izbora podataka u formi parametarskog probit modela (Heckman 1979). Stoga je u radu primenjen metod razlaganja rodnog platnog jaza koji uključuje i tretman pristrasnosti usled neslučajnog izbora podataka

¹ Ovaj Zakon je bio na snazi do donošenja Zakona o rodnoj ravnopravnosti (2021).

(Neuman i Oaxaca 2004). Korišćeni su podaci Ankete o životnom standardu (AŽS) za 2002. i 2007. godinu (Ministry of Social Affairs i SMMRI 2002; Statistical Office of the Republic of Serbia 2007). Osnovni nalaz analize jeste da su muškarci u proseku primali 10,96% i 5,97% veće zarade od žena u 2002. i 2007. godini, respektivno. Osim toga, u 2002. godini neobjašnjeni deo ocenjenog rodnog platnog jaza iznosio je 0,160² log poena, dok je u 2007. godini pao na 0,114, ukazujući na to da se i značaj diskriminacije u određivanju zarada vremenom smanjuje.

Rad je organizovan u nekoliko celina. U drugom delu dati su kontekst analize rodnog platnog jaza i pregled relevantne literature o ovoj temi, dok se u trećem delu izvodi teorijski koncept i opisuju podaci i metodi korišćeni za razlaganje rod-nih razlika u zaradama u Srbiji. U naredne dve celine prikazani su glavni rezultati i izložena diskusija, dok se u poslednjem delu izvode zaključci rada.

2 KONTEKST I PREGLED LITERATURE

Veoma je važno razumeti ekonomski i politički kontekst u kojem se analizira rodni platni jaz u Srbiji. Tranzicione reforme sa početka 2000-ih donele su značajne promene koje su se videle u promenjenoj strukturi radne snage ali i u načinu određivanja zarada. Sprovođenje odlučnih (makro)ekonomskih reformi, fokusiranih na vlasničku transformaciju i stvaranje institucionalnih uslova za unapređenje poslovnog okruženja, rezultovalo je oštrim padom učešća radne snage i zaposlenosti na tržištu rada. To se više odrazilo na žensku radnu snagu, stavljajući je u nepovoljniji položaj. Ukoliko se ilustruje

položaj žena na tržištu rada, korišćenjem podataka Ankete o radnoj snazi (ARS), zapaža se da su žene konstituisale više od polovine ukupne populacije starosti 15 i više godina, međutim, njihovo učešće u radnoj snazi bilo je oko 44,5% 2000. godine. Zadržavajući slično učešće u ukupnoj populaciji, samo do 2005. godine, njihov udeo u radnoj snazi smanjio se na 43,1%. Situacija se nije značajnije promenila ni jednu dekadu kasnije u pogledu rodnog jaza u aktivnosti i zaposlenosti. Rodni jaz u aktivnosti muškaraca i žena dosegao je 16%, dok je jaz u zaposlenosti iznosio 14% (Ognjenović 2018). To su svojom analizom, dodatno, potvrdili Blanč i Sula (Blunch i Sulla 2014), pokazujući da žene u Srbiji imaju manje šanse da izađu iz stanja nezaposlenosti i neaktivnosti u odnosu na muškarce.

Čitave grane prerađivačke industrije, sa iznadprosečno većim učešćem radnica, kao na primer, tekstilna, farmaceutska i hemijska industrija, pretrpele su smanjenje značajnog broja preduzeća, koja su propadala i zatvarana usled dugogodišnjeg zapostavljanja (World Bank 2006). Tokom 1990-ih, umesto otpuštanja, viškovi radne snage uglavnom su slati na (ne)plaćena odsustva, tako da su znanja i veštine tih radnika suštinski deprecirala. Neki su paralelno radili u privatnom sektoru ili su se bavili preduzetništvom iz nužde. Međutim, značajan broj viška radnika nije mogao da odgovori zahtevima posla kod (novih) privatnih poslodavaca, bez dodatnih obuka, tako da su rano napuštali tržište rada, bilo kroz socijalne programe ili šeme ranog penzionisanja, kao integrisane mere tranzicionih reformi i politika tržišta rada koje su sprovedene u prvoj polovini 2000-ih (Arandarenko 2011).

Rodni platni jaz je tema koja ima svoje uporište u naučnim radovima najmanje stotinu godina i još je uvek prisutna. O principu prema kojem se radniku

² Ocene su izražene u log poenima, ukoliko nisu preračunate u %, budući da su razlike izračunate u zaradama nakon logaritamske transformacije.

isplaćuje jednaka zarada za jednak rad ili za rad jednake vrednosti (Edgeworth 1922), bez rodne razlike, diskutovalo se još i u predratnoj Jugoslaviji. Međutim, naučnici toga doba, od kojih su neki bili levičarske orijentacije, tokom polemike o Nacrtu Zakona o minimalnim nadnicama i platama, smatrali su da ženska radna snaga može da bude plaćena i do 20% manje od muške radne snage. Uporište ove polemike nalazilo se u praksi, koja je bila raširena po celom svetu, a naročito u SAD (Arrow 1973), prema kojoj se ženska radna snaga plaćala slabije od muške (Benko 1935).

Kasnije, u socijalističkoj Jugoslaviji, ali i u ostalim evropskim socijalističkim zemljama, bilo je poželjno da se žene uključe u radnu snagu, ne samo zbog ideoloških razloga, već i zbog činjenice da im je bila potrebna radna snaga zbog intenzivne industrijalizacije (Ognjenović 2018). Međutim, stope učešća žena u ženskoj populaciji radnog uzrasta u socijalističkoj Jugoslaviji nisu bile toliko visoke kao u ostalim socijalističkim zemljama (Orazem i Vodopivec 2000). Moglo bi se čak reći da su žene u socijalističkoj Jugoslaviji imale mogućnost slobodnog izbora, kada je reč o radnom angažovanju, što je imalo i svoje ustavno utemeljenje, budući da im je bila garantovana društvena i ekonomska jednakost sa muškarcima, jednaka nagrada za jednak rad, kao i zaštita prava i institucionalna podrška kada su želele da se ostvare kao majke (Petrin i Humphries 1980). U jeku intenzivne industrijalizacije u Jugoslaviji i masovnog uključivanja ruralne populacije u radnu snagu, stope učešća muškaraca iznosile su oko tri petine, a žena ispod dve petine (Petrin i Humphries 1980). Podsticanje žena na ekonomsku aktivnost, uz značajno unapređenu obrazovnu strukturu, u bivšim jugoslovenskim republikama, kasnije se odrazilo na nepovoljne demografske

trendove i značajno redukovanu stopu fertiliteta (Šobot 2014). Uz migracije i starenje stanovništva, naučnici upozoravaju da će se tržišta rada u okruženju brzo sresti sa nedovoljnim brojem radne snage odgovarajućih kvalifikacija (Janeska i dr. 2018). Budući da je empirijski potvrđeno postojanje značajne veze između aktivnosti na tržištu rada i rodnog platnog jaza, sve žene neće biti jednako pogođene disproporcijama u nagrađivanju plaćenog i neplaćenog rada, već samo one koje pripadaju nižim društvenim slojevima ili nose teret nasleđenog kulturnog miljea. Petreski i dr. (2014) pokazali su da žene visokog nivoa obrazovanja u Makedoniji nisu izložene diskriminaciji na radnom mestu, ali da je ona prisutna kod ostalih kategorija žena.

Iskustva bivših tranzicionih zemalja su različita. U nekim zemljama centralne i istočne Evrope, koje su danas deo Evropske unije, rodni platni jaz se na početku tranzicionih reformi smanjivao, kao npr. u Bugarskoj, Estoniji, Mađarskoj i Sloveniji (Orazem i Vodopivec 2000; Jolliffe 2002; Jolliffe i Campos 2005), a u nekim je ostao na približno sličnom nivou, uključujući Hrvatsku i Poljsku (Newell i Reilly 2001; Adamchik i Bedi 2003; Nestić 2010). Međutim, rezultati novijih studija za zemlje centralne Evrope, koje su sprovele strukturne reforme i vlasničku transformaciju realnog sektora pre pristupanja Evropskoj uniji, kao što su Češka, Mađarska, Poljska i Slovačka, pokazuju da je rodni platni jaz upravo najveći u bivšim državnim preduzećima koja su privatizovana tokom tranzicije (Cukrowska-Torzewska i Magda 2020). Slični rezultati su dobijeni za ove četiri zemlje i u drugim studijama (Mysíková 2012). Evolucija rodnog platnog jaza slična je u Češkoj i Slovačkoj i razlikuje se od one u Poljskoj i Mađarskoj, ukazujući na to da je u prve dve zemlje dobar deo objašnjene razlike u zaradama

rezultat karakteristika radnog mesta, dok u druge dve zemlje zaposlene žene imaju iznadprosečno bolje posmatrane karakteristike od svojih kolega. Osim toga, Poljska se danas nalazi na dnu zemalja Unije po visini rodnog platnog jaza (Eurostat 2021). U Estoniji, koja slovi za jednu od bivših tranzicionih zemalja sa najvišim razlikama u zaradama muškaraca i žena, ova pojava se objašnjava značajnim učešćem neobjašnjelog dela u ukupnom rodnom platnom jazu (Anspal 2015) i faktorima na nivou preduzeća koji bi vodili boljem uspostavljanju balansa između posla i porodice (Masso i dr. 2021). S druge strane, Slovenija spada među zemlje sa najnižim rodnim platnim jazom u Evropskoj uniji. Međutim, postoje studije koje ukazuju na slučajevne narušavanja prava prema kojem svakom radniku pripada jednaka zarada za rad jednake vrednosti (Kresal 2021).

U Ruskoj Federaciji, rodni platni jaz je ostao na nivou na kom je bio i u ranoj fazi tranzicionih reformi, pri čemu empirijski dokazi potvrđuju da je značajan deo neobjašnjene razlike u zaradama muškaraca i žena posledica rodne diskriminacije (Ogloblin 2005). U Belorusiji, s druge strane, rodni platni jaz je gotovo dupliran, pri čemu je istovremeno sa povećanjem jaza došlo do segregacije žena u ekonomskim sektorima koji imaju ispotprosečne zarade (Pastore i Verashchagina 2011). Međutim, sve empirijske studije vode ka sličnom zaključku koji ukazuje na to da promene u strukturi zaposlenih žena, u pogledu rasta udela žena sa boljim obrazovanjem i traženim veštinama, kao i rast prinosa na te karakteristike, u velikoj meri objašnjavaju konvergenciju prosečnih zarada muškaraca i žena i doprinose favorizovanju žena na tržištu rada.

I u razvijenim industrijskim zemljama, žene su, nakon 1970-ih godina, osetile prve efekte porasta blagostanja, što, zaista, koicidira i sa masovnijim

uključivanjem žena na tržište rada i njihovim unapređenim posmatranim karakteristikama, kao što su bolja obrazovna struktura i porast broja godina radnog iskustva, kao i ulaganje u lični razvoj tokom karijere, koje je često isključeno iz empirijskih analiza zato što nije bilo merljivo (Blau i Kahn 2003, 2017). Evropska unija je otišla najdalje u pravnoj zaštiti učesnika na tržištu rada od svih oblika diskriminacije. I pored toga, rodni platni jaz još uvek je prisutan, uprkos primeni antidiskriminacijske regulative (Kunze 2005; Olivetti i Petrongolo 2008, 2016; Redmond i McGuinness 2018; Kresal 2021).

3 PODACI I METODI

3.1 ISTRAŽIVAČKA HIPOTEZA

Polaznom istraživačkom hipotezom ispituje se da li postoje statistički značajne razlike u prosečnim zaradama muškaraca i žena u Srbiji da bi se u narednom koraku, na bazi standardne procedure razlaganja ukupne razlike u zaradama, ispitala značajnost objašnjelog i neobjašnjelog dela ove razlike (Blinder 1973; Oaxaca 1973). Pri tome, objašnjeni deo jaza potiče od razlika u prosečnim karakteristikama, a neobjašnjeni deo je rezultat različitog vrednovanja prosečnih karakteristika muškaraca i žena. Ovaj deo ukupne razlike, pored efekta diskriminacije, obuhvata uticaje i svih ostalih faktora koji nisu uključeni u istraživanje. Ekonomska interpretacija neobjašnjelog dela rodne razlike u zaradama obuhvata simultano prisustvo diskriminacije i ostalih neopaženih karakteristika.

3.2 PODACI

Informacionu osnovu istraživanja čine podaci Ankete o životnom standardu (AŽS) za 2002. i 2007. godinu (Ministry of Social

Affairs i SMMRI 2002; Statistical Office of the Republic of Serbia 2007). Ovo istraživanje se sprovodi prema jedinstvenoj metodologiji Svetske banke, a podaci Ankete su uporedivi sa drugim izvorima podataka koji su reprezentativni na nacionalnom nivou. Deo podataka koji se koristi u ovom radu dobijen iz modula AŽS-a kojim su prikupljeni podaci o tržištu rada i uporediv je sa Anketom o radnoj snazi (ARS), u pogledu definisanja osnovnog kontingenta stanovništva (starog 15 i više godina) i njegovih delova, prema ekonomskoj aktivnosti. Međutim, obimnost podataka prikupljenih za celo domaćinstvo i njegove članove, daje mogućnost kreiranja značajnog broja promenljivih, koje ne mogu da se dobiju samo na bazi ARS-a (primera radi, izvori ukupnog dohotka domaćinstava koji ne potiču od rada već od kapitala, kompozicija domaćinstva i sl.). To je dodatni razlog što AŽS čini informacionu osnovu za testiranje empirijskih modela zarada u ovom radu, uz činjenicu da je Anketa za 2002. i 2007. godinu uporediva, u smislu primenjene statističke metodologije prikupljanja podataka i korišćenih instrumenata istraživanja.

3.3 MODELI I METODI OCENJIVANJA

Procedura koja je primenjena za identifikaciju ocena parametara funkcije zarada jeste Heckmanova procedura ocenjivanja modela izbora podataka (Heckman 1974, 1979). Model izbora podataka ocenjuje se metodom maksimalne verodostojnosti (ML). Prvu jednačinu ovog modela čini probit jednačina:

$$d_i^* = z_i' \gamma + \vartheta_i \quad (1)$$

čijim ocenjivanjem se dobijaju ocene parametara $\hat{\gamma}$ koje determinišu verovatnoću izbora jedinica posmatranja u uzorak, $i=1, \dots, N$, i reziduali $\hat{\vartheta}_i$. Druga

jednačina u modelu izbora podataka jeste jednačina zarada, koja se ocenjuje na poduzorku jedinica posmatranja, $i=1, \dots, N_1$, $N_1 < N$, koga čine pojedinci koji rade i čija zarada je veća od nule, $y_i^* > 0$:

$$y_i^* = x_i' \beta + \varepsilon_i. \quad (2)$$

Konačno, ocenjivanjem modela (2) dobijaju se ocene funkcije zarada $\hat{\beta}$, kao i reziduali $\hat{\varepsilon}_i$.

Takođe, izračunava se koeficijent korelacije ($\hat{\rho}$) reziduala probit modela i funkcije zarada, kao i standardna greška ($\hat{\sigma}_\varepsilon$) reziduala $\hat{\varepsilon}_i$, čiji umnožak daje efekat selekcije $\hat{\lambda}$. Ako je $\hat{\lambda} \neq 0$, sledi da verovatnoća izbora žena da rade ima značajan efekat na očekivanu zaradu. Stoga negativan parametar ($\hat{\lambda} < 0$), kojim se obuhvata pristrasnost usled neslučajnog izbora, znači da bi nezaposlene žene ostvarivale veću zaradu od onih koje rade, a pozitivan ($\hat{\lambda} > 0$) obrnuto (Vella 1998).

U probit jednačini (1) zavisna je veštačka promenljiva koja uzima vrednost jedan ako žena radi i nulu inače, dok je u jednačini zarada (2) zavisna promenljiva realna zarada po času izražena u prirodnim logaritmima. Identifikacija ocena parametara jednačine zarada (2) moguća je ako je $x_i \subset z_i$, pod uslovom da z_i sadrži najmanje jednu promenljivu koja je isključena iz x_i (Wooldridge 2006).

Jednačine zarada su ocenjene posebno na poduzorcima obe demografske grupe, pri čemu se polazi od pretpostavke da struktura zarada muškaraca reprezentuje strukturu zarada u slučaju da nema diskriminacije. Stoga je u radu primenjen Ohaka (Oaxaca 1973) i Blajnde (Blinder 1973) metod razlaganja rodnog platnog jaza koji uključuje i tretman pristrasnosti usled neslučajnog izbora podataka (Neuman i Oaxaca 2004).

Predmet razlaganja su razlike u ocenjenim vrednostima zarada muškaraca

$[\ln(\hat{y}_i^m)]$ i žena $[\ln(\hat{y}_i^z)]$. Rodni jaz u zarada ($\hat{\zeta}_{y_m - \bar{y}_z}^*$), korigovan za pristrasnost usled neslučajnog izbora podataka, razložen je na objašnjeni deo jaza $[\hat{\psi}^{m-z} = \hat{\beta}^m(\bar{x}^m - \bar{x}^z)]$ koji je rezultat razlika u prosečnim karakteristikama muškaraca i žena, kao i na neobjašnjeni deo jaza $[\hat{\omega}^{m-z} = \bar{x}^z(\hat{\beta}^m - \hat{\beta}^z)]$ koji nastaje usled različitog vrednovanja istih karakteristika, te uključuje i mogući uticaj diskriminacije.

4 REZULTATI

4.1 OCENE MODELA IZBORA PODATAKA

Jednačina izbora u formi probit modela (tabela 1), na bazi koje se ocenjuje verovatnoća da žena učestvuje u radnoj snazi, i jednačina zarada (tabela 2), koje čine Heckmanov parametarski model izbora, ocenjene su metodom maksimalne verodostojnosti (Heckman 1974, 1979).³ U probit modelu, zavisna je binarna promenljiva koja uzima vrednost 1 ako žena radi ($d_i^* > 0$) i 0 inače. Zavisna promenljiva u drugoj jednačini je realna zarada po času nakon logaritamske transformacije. Hipotezom $H_0: \rho\sigma_\varepsilon = 0$ testira se značajnost koeficijenta korelacije grešaka (ρ) dveju jednačina⁴ i standardne greške od ε_i (σ_ε) iz jednačine zarada. Efekat selekcije je statistički značajan i ocenjen je sa negativnim predznakom u svim modelima izbora podataka, sugerišući da je korelisanost zarada sa odlukom pojedinca da radi negativna.

U tabeli 1 date su ocene probit modela učešća žena na tržištu rada u Srbiji. Iz

objašnjavajućih promenljivih modela isključene su karakteristike radnog mesta i poslodavca, pošto bi vrednosti ovih promenljivih bile jednake nuli za pojedince koji ne rade, a uključene su kontrolne promenljive za koje se očekuje da utiču na odluku pojedinca da radi, ali ne i na njegovu zaradu, omogućujući identifikaciju ocenjenih parametara modela. Te promenljive se odnose na strukturu domaćinstva (broj dece i odraslih članova) i dodatne izvore dohotka (u logaritamskoj vrednosti) domaćinstva i njegovih članova (izvori dohotka koji potiču od kapitala i iz drugih izvora). Testovi značajnosti za oba podskupa kontrolnih promenljivih ukazuju na opravdanost njihovog izbora. U podacima za 2002. godinu vrednosti statistike testa združene značajnosti instrumenata iznose redom $x^2(8) = 21,57$ [$p = 0,006$] i $x^2(2) = 34,66$ [$p = 0,000$], a za 2007. godinu $x^2(8) = 21,57$ [$p = 0,000$] i $x^2(2) = 34,66$ [$p = 0,000$].

Godine starosti formiraju statistički značajnu nelinearnu vezu sa odlukom žena da rade. Deca do 14 godina starosti, bračni status i dodatni izvori dohotka koji ne vode poreklo od rada imaju negativan, dok viši nivo obrazovanja, život u urbanim sredinama i ostali transferni izvori dohotka imaju pozitivan efekat na odluku žena da rade.

Ocenjene funkcije zarada za muškarce i žene prikazane su u tabeli 2. Skup objašnjavajućih promenljivih u obe funkcije zarada čine demografske karakteristike (starost, bračni status i obrazovanje), karakteristike radnog mesta (vrsta ugovora o radu) i karakteristike poslodavca (vlasnička struktura). Osim toga, u ocenjivanju modela zarada uključivane su i kontrolne promenljive za ekonomski sektor i tip naselja.

Sa porastom nivoa obrazovanja rastu i zarade, ne samo muškaraca već i žena. Međutim, efekat koji više i visoko

³ Sve monetarne veličine (neto zarade po času i komponente dohotka) su iskazane u realnoj vrednosti.

⁴ Međusobna korelisanost grešaka u jednačini zarada i probit modelu testirana je u svim specifikacijama modela izbora podataka (tabela 2).

Tabela 1 Ocenjeni probit model učešća žena na tržištu rada, 2002–2007.

Promenljiva	2002.		2007.	
	Ocena	Standardna greška	Ocena	Standardna greška
Starost ÷ 10	1,554***	0,240	1,455***	0,224
Starost ² ÷ 100	-0,148***	0,032	-0,151***	0,029
Bračni status				
Nisu u braku (ref.)				
Bračna i vanbračna zajednica	-0,222**	0,103	-0,240**	0,102
Neradni dohodak pojedinca, u log	-0,051***	0,008	-0,031***	0,008
Ostali izvori dohotka domaćinstva, u log	0,066*	0,035	0,123***	0,038
Broj dece 0–14 god.				
Broj dece, 0–3 god.	-0,259**	0,103	-0,228**	0,108
Broj dece, 4–6 god.	-0,034	0,107	0,007	0,104
Broj dece, 7–14 god.	-0,026	0,070	-0,107	0,067
Roditelj stariji od 65 god.	0,227**	0,099	-0,122	0,092
Par sa decom	0,091	0,171	-0,112	0,160
Par sa decom i odraslim članom	0,021	0,161	0,278*	0,152
Samohrani roditelj	0,176	0,135	0,150	0,148
Obrazovanje				
Bez škole (ref.)				
ISCED 1–2	0,171	0,220	0,055	0,213
ISCED 3–4	0,444**	0,213	0,390*	0,209
ISCED 5–6 i više	0,712***	0,224	0,668***	0,219
Region				
Beograd (ref.)				
Vojvodina	-0,018	0,093	-0,316***	0,101
Šumadija i Zapadna	-0,245**	0,099	-0,361***	0,101
Južna i Istočna Srbija	-0,155	0,099	0,371***	0,099
Tip naselja				
Ostalo (ref.)				
Grad	0,176**	0,072	0,111	0,071
V_0	-3,484***	0,545	-3,409***	0,558
N/N_1	1851/559		1559/562	
Log L	-2807,09		-2661,07	

Izvor: AŽS 2002, 2007.

Napomena: (***), (**), (*) označavaju statističku značajnost na nivou od 1%, 5% i 10%, respektivno. Standardne greške su izračunate metodom samouzorkovanja sa 200 ponavljanja.

obrazovanje (ISCED 5–6) imaju na kretanje zarada veći je u ocenjenoj jednačini zarada žena. Ocene u modelima zarada žena i muškaraca za 2007. godinu, iznose redom 0,626 i 0,406. U odnosu na 2002. godinu, značaj visokog obrazovanja u formiranju zarada smanjio se za muškarce, dok se za žene povećao.

U modelu zarada za 2007. godinu, ocenjena je teorijski očekivana putanja zarada tokom životnog ciklusa. Zarade muškaraca i žena rastu brže u prvoj polovini radnog veka, a zatim se njihov rast usporava.

Žene zaposlene u privatnom sektoru primaju u proseku manje zarade u

Tabela 2 Ocenjeni model zarada muškaraca i žena, 2002–2007.

Promenljiva	2002.				2007.			
	Muškarci		Žene		Muškarci		Žene	
	Ocena	Std. gr.	Ocena	Std. gr.	Ocena	Std. gr.	Ocena	Std. gr.
Obrazovanje								
Bez škole (ref.)								
ISCED 1–2	-0,056	0,099	0,110	0,135	-0,253**	0,103	-0,010	0,127
ISCED 3–4	0,096	0,095	0,280**	0,132	0,010	0,100	0,222*	0,126
ISCED 5–6 i više	0,429***	0,100	0,611***	0,134	0,406***	0,115	0,626***	0,130
Starost								
Do 19 (ref.)								
20–29	0,191	0,133	-0,225	0,183	0,246	0,180	0,489***	0,139
30–39	0,103	0,136	-0,280	0,188	0,222	0,178	0,534***	0,140
40–49	0,061	0,138	-0,310*	0,190	0,312*	0,180	0,577***	0,142
50–59	0,086	0,139	-0,272	0,193	0,285	0,181	0,649***	0,146
60–64	-0,076	0,179	-0,006	0,227	0,368	0,248	0,537***	0,205
Bračni status								
Nisu u braku (ref.)								
Bračna i vanbračna zajednica	0,156***	0,038	0,049	0,034	0,017	0,044	-0,078**	0,040
Vrsta ugovora o radu								
Određeno (ref.)								
Neodređeno	-0,156***	0,044	0,055	0,045	-0,063	0,059	-0,004	0,056
Vlasništvo								
Državno (ref.)								
Privatno	0,137***	0,034	0,058	0,040	-0,125***	0,046	-0,096**	0,050
β_0	3,752***	0,174	3,843***	0,242	4,025***	0,201	3,299***	0,177
N/N_1	2553/484		1851/559		1936/511		1559/562	
LR test ($H_0: \rho=0$)	8,26 [0,004]		2,86 [0,091]		32,62 [0,000]		26,37 [0,000]	
$H_0: \rho_{\xi}=0$	-0,164***	0,054	-0,124*	0,072	-0,157***	0,028	-0,151***	0,029

Izvor: AŽS 2002, 2007.

Napomena: (***), (**), (*) označavaju statističku značajnost na nivou od 1%, 5% i 10%, respektivno. Standardne greške su izračunate metodom samouzorkovanja sa 200 ponavljanja. U modele su uključene i kontrolne promenljive za ekonomski sektor i tip naselja.

Tabela 3 Razlaganje ukupne razlike u zaradama muškaraca i žena, 2002–2007.

Platni jaz	2002.		2007.	
	Ocena	Std. gr.	Ocena	Std. gr.
Ukupan ($\hat{\psi}_{m-\bar{z}}$)	0,104***	0,030	0,058**	0,029
Razložen na:				
Objašnjen ($\hat{\psi}^{m-\bar{z}}$)	-0,057***	0,011	-0,056***	0,015
Neobjašnjen ($\hat{\omega}^{m-\bar{z}}$)	0,160***	0,031	0,114***	0,029

Izvor: AŽS 2002, 2007.

Napomena: (***), (**), (*) označavaju statističku značajnost na nivou od 1%, 5% i 10%, respektivno.

odnosu na žene u javnom sektoru (-0,096). U 2002. godini, muškarci zaposleni u privatnom sektoru bili su nagrađeni u proseku višom premijom u odnosu na muškarce zaposlene u javnom sektoru. Međutim, pet godina kasnije, muškarci zaposleni u privatnom sektoru u proseku imaju niže zarade od muškaraca zaposlenih u javnom sektoru (-0,125).

U 2002. godini, brak je muškarcima donosio pozitivnu i statistički značajnu premiju (0,156), međutim, u 2007. godini brak muškarcima više ne donosi značajnu premiju, dok žene u braku, u proseku, imaju i nižu zaradu.

4.2 RAZLAGANJE UKUPNOG RODNOG PLATNOG JAZA

Na osnovu primene statističkih metoda razlaganja razlika u zaradama muškaraca i žena, koje su izložene u trećem delu, u tabeli 3 prikazani su rezultati razlaganja ukupnog rodnog platnog jaza. Ukupan rodni platni jaz, izračunat kao razlika u ocenjenoj vrednosti realnih zarada muškaraca i žena po času izraženih u logaritmima, iznosio je 0,104 (2002) i 0,058 (2007) log poena i statistički je značajan u obe posmatrane

godine. Pri tome, objašnjeni deo ove razlike nije se značajnije menjao tokom godina, ali je neobjašnjeni deo razlike smanjen sa 0,160 (2002) na 0,114 (2007) log poena. Negativan predznak uz ocenu objašnjenog dela ukupnog rodnog platnog jaza ukazuje na to da razlike u zaradama ne mogu da se objasne razlikama u posmatranim karakteristikama muškaraca i žena, već u objašnjenju ove razlike dominira komponenta neobjašnjenog dela jaza.

U 2002. godini, objašnjeni i neobjašnjeni deo rodnog platnog jaza mogu da se prikažu na sledeći način:

$$\hat{\psi}_{2002}^{m-\bar{z}} = -0,030* \text{obrazovanje} -0,002* \text{starost} + 0,009* \text{brak} -0,001* \text{vlasništvo} + 0,000* \text{ugovor} -0,022* \text{sektor} -0,011* \text{naselje}; \quad (3)$$

$$\hat{\omega}_{2002}^{m-\bar{z}} = 0,145 -0,046* \text{obrazovanje} + 0,132* \text{starost} + 0,077* \text{brak} + 0,024* \text{vlasništvo} -0,179* \text{ugovor} + 0,019* \text{sektor} -0,012* \text{naselje}. \quad (4)$$

Primenom istog metoda razlaganja ukupnog rodnog platnog jaza, u 2007. godini, ispod objašnjeni i neobjašnjeni deo platnog jaza izračunati su na sledeći način:

$\hat{\psi}_{2007}^{m-\bar{z}} = -0,039^*$ obrazovanje $-0,005^*$ starost $+ 0,000^*$ brak $-0,010^*$ vlasništvo $+ 0,003^*$ ugovor $+ 0,001^*$ sektor $-0,006^*$ naselje; (5)

$\hat{\omega}_{2007}^{m-\bar{z}} = 0,230 - 0,045^*$ obrazovanje $-0,066^*$ starost $+ 0,066^*$ brak $-0,015^*$ vlasništvo $-0,056^*$ ugovor $+ 0,006^*$ sektor $-0,006^*$ naselje. (6)

Obrazovanje, starost, vlasnički sektor, život u gradskoj sredini i ekonomski sektor (samo u 2002. godini), doprinose smanjenju ukupnog rodnog platnog jaza (jednačine 3 i 5). Uticaj obrazovanja, izražen u log poenima, na smanjenje platnog jaza iznosio je $-0,030$ ($-2,91\%$) u 2002. godini, a u 2007. godini $-0,039$ ($-3,80\%$). Doprinos obrazovanja objašnjenom delu razlike povećao se sa 53% u 2002. na 70% u 2007. godini, čineći tako najznačajniju komponentu objašnjenog dela platnog jaza. S druge strane, uticaj ekonomskog sektora, u dve posmatrane godine, smanjio se sa nešto više od 30% na oko 2% i izgubio je svoj statistički značaj, ali je zato vlasnički sektor jednim delom apsorbovao uticaj ekonomskog sektora i postao statistički značajan faktor potcenjenosti ukupnog platnog jaza. Razlike u ostalim karakteristikama muškaraca i žena ne doprinose statistički značajno objašnjenju ukupnog rodnog platnog jaza u Srbiji.

Obrazovanje smanjuje neobjašnjeni deo jaza za $-0,046$ ($-4,47\%$) i $-0,045$ ($-4,43\%$) u 2002. i 2007. godini, ali njegov uticaj nije statistički značajan (jednačine 4 i 6). S druge strane, iskustvo tokom životnog ciklusa doprinosi povećanju neobjašnjenog dela jaza za $0,132$ ($14,13\%$) u 2002. godini, dok u 2007. godini nema značajan uticaj na neobjašnjeni deo platnog jaza. Ugovor o radu na neodređeno vreme smanjuje neobjašnjeni deo platnog jaza, kao i zaposlenje u privatnom

sektoru, međutim, nisu imali značajan uticaj u 2007. godini. Deo neobjašnjenog platnog jaza koji se izražava razlikom u ocenama slobodnog člana u jednačinama zarada muškaraca i žena, u 2002. godini činio je 91% neobjašnjenog jaza, da bi u 2007. godini višestruko prevazilazio ne samo neobjašnjeni, već i ukupan rodni platni jaz. To upućuje na zaključak da neobuhvaćene karakteristike muškaraca i žena, kao i potencijalni uticaj diskriminacije imaju najznačajniju ulogu u sagledavanju ukupnih rodnih razlika u zaradama i čini opravdanim testiranje polazne hipoteze.⁵

5 DISKUSIJA

Ocenjeni probit model učešća žena na tržištu rada pokazuje da se nisu značajnije promenili faktori koji utiču na odluku žena u Srbiji da se uključe u radnu snagu (tabela 1). Oni ostaju značajni bez obzira na fazu tranzicionih reformi. Ovi nalazi su u skladu sa teorijskim modelom ponude ženske radne snage i slični su rezultatima za većinu ostalih (post)tranzicionih zemalja (Orazem i Vodopivec 2000; Newell i Reilly 2001; Jolliffe 2002; Adamchik i Bedi 2003; Jolliffe i Campos 2005; Ogloblin 2005; Nestić 2010; Pastore i Verashchagina 2011; Petreski i dr. 2014).

Demografski faktori, kao što su starost, bračni status i deca mlađa od tri godine, imaju ograničavajući uticaj na odluku žena da rade. Godine starosti formiraju nelinearnu vezu sa aktivnošću žena, sugerišući da se njihovo učešće u radnoj snazi smanjuje što su starije. Brak, takođe,

⁵ Funkcije zarada su ocenjene bez sagledavanja uticaja zanimanja, pošto ova promenljiva nije bila raspoloživa u podacima za 2002. godinu; međutim, pretpostavlja se da je deo doprinosa koji zanimanje ima na kretanje platnog jaza obuhvaćen kroz obrazovanje i ekonomski sektor.

smanjuje verovatnoću žena da se uključe u radnu snagu. Ekonomski status domaćinstva ima značajan efekat na odluku žena da rade. Žene koje žive u domaćinstvima koja imaju značajne izvore dohotka koji ne vode poreklo od rada, već od kapitala, smanjuje njihovu verovatnoću učešća u radnoj snazi, dok transferni izvori dohotka povećavaju tu verovatnoću.

U novijoj empirijskoj literaturi prisutna je kritika primene Heckmanovog parametarskog modela izbora (Heckman 1974, 1979) u analizi rodnog platnog jaza, u razvijenim zemljama (Redmond i McGuinness 2018), a i u bivšim socijalističkim zemljama, naročito ukoliko je u centru pažnje učešće na tržištu rada određenih kategorija žena (Petreski i dr. 2014). Ova kritika se zasniva na činjenici da modelom izbora podataka nije u dovoljnoj meri obuhvaćena korekcija pristrasnosti usled neslučajnog izbora, tj. da model potcenjuje efekat selekcije, pošto je izbor instrumenata arbitraran. Međutim, u ovom radu je iscrpno obuhvaćena lista promenljivih koje opisuju strukturu domaćinstva, kao i svi monetarni izvori dohotka koji su bili raspoloživi u podacima AŽS. Takođe, treba pomenuti i to da su u ovom radu analizirane sve žene, bez izuzetka, a da je porodični status žena kontrolisan uključivanjem promenljivih, kao što su prisustvo dece u domaćinstvu i bračni status. Samo deca do tri godine starosti i komponente dohotka utiču na odluku žena da li će učestvovati u radnoj snazi.

Efekat selekcije je negativan, što je u skladu sa smanjenom stopom učešća žena na tržištu rada, kao i sa tendencijom da se sa tržišta rada svojevolumino isključi jedan broj žena nižeg nivoa obrazovanja, zbog više očekivane (rezervacione) zarade i zbog slabih izgleda da nađu posao, zbog jaza u veštinama, potencijalne diskriminacije na tržištu ili drugih razloga. Takođe, efekat selekcije se pojačava sa

odmicanjem tranzicionih reformi (njegova vrednost je veća 2007. nego 2002. godine, tabela 2).

Kao pokazatelj dostignutog nivoa razvijenosti ljudskog kapitala, obrazovanje ima očekivano pozitivan uticaj na verovatnoću učešća u radnoj snazi, međutim, za žene koje su uložile više godina u obrazovanje očekuje se da su spremnije da se uključe u radnu snagu u odnosu na žene nižeg nivoa obrazovanja ili bez formalnog obrazovanja. Efekat obrazovanja slabi sa protokom tranzicionih reformi, tako da za žene, sa najnižim nivoom obrazovanja, ne samo što je manji, već nije ni statistički značajan, a za žene sa srednjim obrazovanjem, značajan je tek na nivou pouzdanosti od 10% (tabela 1). Regionalna distribucija radne snage, takođe, utiče na odluku pojedinca da se uključi u radnu snagu. U 2002. godini samo je region Šumadije i Zapadne Srbije, u odnosu na Beogradski region, značajno smanjivao verovatnoću učešća žena na tržištu rada. Međutim, u 2007. godini, za razliku od regiona Šumadije i Zapadne Srbije i Vojvodine, region Južne i Istočne Srbije davao je pozitivne izgleda ženama, u smislu aktivnog uključivanja na tržište rada. Ovi nalazi su, u određenoj meri, odraz subvencijama podsticane obnove industrijske proizvodnje i rezultat su odnosa ponude i potencijalne potražnje za ženskom radnom snagom u tim regionima. Takođe, zapošljavanje je bilo praćeno podizanjem kapaciteta radnika, uključivanjem u obuke (na radnom mestu).

Rezultati ocenjivanja funkcija zarada pokazuju da posmatrani faktori nemaju jednak uticaj na očekivane zarade muškaraca i žena (tabela 2). Razlike se ogledaju u intenzitetu uticaja demografskih faktora, kao što su obrazovanje i starost. Uticaj najvišeg nivoa obrazovanja na zarade veći je kod žena i raste tokom vremena, međutim, starost, iako formira konkavnu

vezu sa zaradama, postaje značajan objašnjavajući faktor kretanja zarada žena, samo u ocenjenoj funkciji zarada za 2007. godinu. Ukoliko se starost posmatra kao promenljiva koja bi mogla da zameni radno iskustvo, ovi nalazi potvrđuju da, kao i za druge (post)tranzicione zemlje, iskustvo sticano tokom životnog ciklusa, nije dovoljno prepoznato od strane novih (privatnih) poslodavaca da bi imalo veći efekat na zarade (Newell i Reilly 2001; Grajek 2003). Stoga, posvećenost, zalaganje, kompetitivne veštine i druga znanja, imaju daleko veći efekat na zarade zaposlenih. Uticaje ovih „mekih“ veština, često nije moguće izmeriti, kao što je moguće izmeriti efekte obrazovanja, te spadaju u funkcijom zarada neobuhvaćene faktore.⁶ Bračni status, s druge strane, ima različit uticaj na zarade muškaraca i žena. Na početku tranzicionih reformi 2002. godine, brak je uticao pozitivno na zarade muškaraca, a potom je njegov uticaj slabio. Udate žene imaju manje zarade od žena koje nisu u braku ili ne žive sa partnerom, što može da se objasni i time da su neudate žene u proseku mlađe i da se od njih očekuje da više vremena provedu na poslu (tj. da imaju manje sati bolovanja ili druge vrste odsustva zbog brige o članovima porodice). Posao za stalno više ne donosi značajnu pozitivnu premiju na zarade zaposlenih, čak je 2002. godine, muškarcima koji su imali ovakvu vrstu ugovora o radu, u proseku, smanjivao zaradu. Ovaj rezultat je konzistentan sa nalazom da je zaposlenje u privatnom sektoru generisalo pozitivnu premiju na zaradu muškaraca. Međutim, 2007. godine vrsta ugovora o radu više nije bila značajna za određivanje visine zarade, muškaraca ni žena, ali je

zaposlenje u privatnom sektoru bilo povezano sa negativnom premijom. Drugim rečima, zaposleni u javnom sektoru su imali i više zarade, u proseku, od zaposlenih u privatnom sektoru, s tim što su zarade muškaraca bile veće od zarada žena, dobrim delom i zbog rukovodećih pozicija koje su češće zauzimali. Ovi rezultati su konzistentni sa rezultatima novijih studija za Srbiju, koje obuhvataju postkrizni period, ukazujući na to da se tržište rada u Srbiji sporo menja (Avlijaš i dr. 2013; Blunch i Sulla 2014).

Ukupan rodni platni jaz, izražen u log poenima, u 2002. godini iznosio je 0,104 (10,96%), a u 2007. godini 0,058 (5,97%). Smanjenje ukupnog rodnog platnog jaza rezultat je smanjene komponente neobjašnjenog dela jaza sa 0,160 (17,43%) 2002. na 0,114 (12,06%) 2007. godine, dok je doprinos razlike u posmatranim karakteristikama zaposlenih bio stabilan i svojom negativnom vrednošću od -0,057 (-5,51%) 2002. i -0,056 (-5,43%) 2007. godine uticao na smanjenje ukupnog rodnog platnog jaza. Ovi rezultati su konzistentni sa nalazima u drugim radovima i doprinose empirijskoj analizi praćenja rodnog platnog jaza tokom višegodišnjeg perioda sprovođenja strukturnih reformi u Srbiji (Newell i Reilly 2001; Avlijaš i dr. 2013; Ognjenović 2018). Naime, Avlijaš i dr. (2013) su na podacima ARS-a od 2008. do 2011. godine, ocenili rodni platni jaz u Srbiji od 11,0% i zaključili da je on rezultat neobjašnjenog dela razlike u zaradama koji se u najvećem delu pripisuje diskriminaciji. Njihovi nalazi su takođe potvrdili da uprkos činjenici što žene u Srbiji imaju bolje kvalifikacije od muškaraca, nagrađene su manje, time što objašnjeni deo platnog jaza iznosi -7,7%. Ovi rezultati potvrđuju i to da su tranzicione reforme delovale u pravcu dodatnog unapređenja kvalifikacija žena na tržištu rada Srbije, budući da objašnjeni deo razlike više

⁶ Često za određeno radno mesto nije dovoljno posedovati samo stručna znanja i veštine koje doprinose efikasnijem obavljanju konkretnog posla, već je poželjno da zaposleni poseduje širok spektar veština (Ognjenović 2018).

doprinosi potcenjenosti ukupnog platnog jaza.

Rodne razlike u zaradama u Srbiji su perzistentne, ali su niže u odnosu na neke druge (post)tranzicione zemlje i mogu da se uporede sa Slovenijom i Mađarskom (Orazem i Vodopivec 2000; Jolliffe i Campos 2005), a značajno su ispod razlika ocenjenih za Bugarsku, Poljsku, Hrvatsku, Crnu Goru ili Makedoniju koje pokazuju da su zarade žena u proseku manje za jednu petinu u odnosu na zarade muškaraca (Jolliffe 2002; Adamchik i Bedi 2003; Nestić 2010; Avlijaš i dr. 2013). U ostalim zemljama Evropske unije, rodni platni jaz je različitog obima i u značajnoj meri je određen učešćem žena u radnoj snazi, kao i stopom zaposlenosti žena (Olivetti i Petrongolo 2008, 2016; Redmond i McGuinness 2018). Nasuprot tome, u post-socijalističkim zemljama u kojima je rodni platni jaz rastao tokom tranzicije (u bivšim sovjetskim republikama), pokazalo se da uzrok tog porasta nije efekat selekcije, već posmatrani faktori, kao što su porast časova rada zaposlenih muškaraca i segregacija zaposlenih žena na poslovima koji su ispotprosečno plaćeni (Pastore i Verashchagina 2011).

6 ZAKLJUČAK

Iako je Srbija nasledila relativno dobru kvalifikacionu strukturu zaposlenih žena i muškaraca iz prethodnog sistema, koja je bila prilagođena potrebama privrede, pojave kao što su, platni jaz, ostaju duboko ukorenjene na tržištu rada. Sledom iskustava ostalih post(tranzicionih) zemalja, moglo se očekivati da će ekonomske i društvene promene izazvane šokovima tranzicije, barem tranzitorno, izazvati različita ponašanja na tržištu rada kako poslodavaca, kroz uticaj na određivanje zarada, tako i radne snage, kroz izbor da

ostane ili da permanentno izađe sa tržišta rada. To bi moglo da utiče, ne samo na produblјivanje rodnih razlika, već i na pojavu diskriminacije u određivanju zarada one demografske grupe koja, bez obzira na bolje kvalifikacije, može da bude dovedena u inferiorni položaj na tržištu rada.

Rezultati ocenjivanja modela izbora podataka, na podacima AŽS-a, AŽS za 2002. i 2007. godinu, pokazali su da se struktura zarada muškaraca i žena razlikuje. Ocenjeni ukupan rodni platni jaz u 2002. godini je iznosio 10,96%, a u 2007. godini 5,97%. Radi razumevanja uzroka nastanka platnog jaza, razlike u zaradama muškaraca i žena razložene su na objašnjeni i neobjašnjeni deo. Smanjenje ukupnog rodnog platnog jaza nastalo je usled ocenjene manje razlike u neobjašnjenom delu jaza koja je sa 17,43% 2002. pala na 12,06% 2007. godine. Doprinos razlike u posmatranim karakteristikama zaposlenih bio je stabilan i svojom negativnom vrednošću od -5,51% 2002. i -5,43% 2007. godine uticao na smanjenje ukupnog rodnog platnog jaza.

Komponente ljudskog kapitala dominiraju u kompoziciji objašnjenog dela razlike u zaradama muškaraca i žena u Srbiji, međutim, zbog negativnog predznaka, deluju u pravcu smanjenja platnog jaza. U neobjašnjenom delu razlike u zaradama ostaje značajan uticaj (neopaženih) faktora čiji efekti nisu izolovani, a u kojima se krije i potencijalni uticaj diskriminacije u određivanju zarada žena.

Doprinos ovog rada je najmanje dvojak. Prvo, ovaj rad pokazuje kako je rodni platni jaz evoluirao, te obezbeđuje kontinuitet analize ove prakse na tržištu rada jedne tranzicione ekonomije, i drugo, doprinosi empirijskoj literaturi u oblasti ekonomije rada, pokazujući kako uticaj diskriminacije, sakriven u neobjašnjenom delu razlika u zaradama muškaraca i žena, utiče na kretanje ukupnog

rodnog platnog jaza. Takođe, rezultati izloženi u ovom radu sugerišu da ovu praksu, zbog njene perzistentnosti, treba nastaviti pratiti korišćenjem drugih dostupnih izvora podataka i naprednih analitičkih metoda. Analizi uticaja efekta selekcije na visinu platnog jaza, kao i segregaciji žena kroz ekonomske sektore i grupe zanimanja, kao izostavljenim posmatranim faktorima koji mogu da utiču na razlike u zaradama, treba posvetiti pažnju u narednim istraživanjima, te nedovoljna posvećenost ovim temama može da se smatra jednim od ograničenja ovog rada.

Obim i struktura rodnog platnog jaza su visoko korelisani sa ekonomskim blagostanjem, karijernim napredovanjem i značajnošću institucija koje treba da pomognu uspostavljanju bolje ravnoteže između posla i porodičnog života žena. Ovi faktori nisu u dovoljnoj meri obuhvaćeni analizom rodnog platnog jaza izloženom u ovom radu, a mogu da budu

značajni za sagledavanje potencijalnih uzroka diskriminacije. Tim više što su rezultati analize pokazali da razlike u posmatranim karakteristikama muškaraca i žena ne mogu da objasne ocenjeni jaz u zaradama, već se u neobjašnjenom delu razlike kriju uzroci rodnog platnog jaza u Srbiji. Iako stvarna vrednost rodnog platnog jaza u dobroj meri zavisi od odluke žena da li će se uključiti u radnu snagu ili ne, negativan efekat selekcije može dodatno da prolongira njihovu odluku da ostanu izvan radne snage i da ima šire implikacije na ekonomsku i socijalnu politiku. Stoga rezultati analize i zaključci izloženi u ovom radu mogu da se uzmu u obzir prilikom kreiranja adekvatnih politika koje bi uticale na rasvetljavanje činioca koji su u negativnoj korelaciji sa odlukom žena da uzmu učešće u radnoj snazi, kao i prepoznavanje potencijalnih uzroka diskriminacije, kao prakse čije suzbijanje je sastavni deo pravnog okvira.

Izrazi zahvalnosti

Ovaj rad je finansijski podržalo Ministarstvo prosvete, nauke i tehnološkog razvoja Republike Srbije i nastao je u okviru naučnoistraživačke delatnosti Instituta ekonomskih nauka.

LITERATURA

- Adamchik, V. A., & Bedi, A. S. (2003). Gender pay differentials during the transition in Poland. *Economics of Transition*, 11(4), 697–726. <https://doi.org/10.1111/j.0967-0750.2003.00162.x>
- Anspal, S. (2015). Gender wage gap in Estonia: A non-parametric decomposition. *Baltic Journal of Economics*, 15(1), 1–16. <https://doi.org/10.1080/1406099X.2015.1022436>
- Arandarenko, M. (2011). Tržište rada u Srbiji: trendovi, institucije, politike. Beograd: Centar za izdavačku delatnost Ekonomskog fakulteta u Beogradu.
- Arrow, K. (1973). The Theory of Discrimination. In O. Ashenfelter & A. Rees (Eds.), *Discrimination in Labor Markets* (pp. 3–33). Princeton: Princeton University Press. <https://doi.org/10.1515/9781400867066-003>
- Avlijaš, S., Ivanović, N., Vladisavljević, M., & Vujić, S. (2013). *Gender Pay Gap in the Western Balkan Countries: Evidence from Serbia, Montenegro and Macedonia*. Beograd: Foundation for the Advancement of Economics.
- Benko, A. G. (1935). Prinos k pitanju uzakonjenja minimalnih nadnica i plata. *Radnička zaštita*, 17(1), 15–28; 17(2), 47–57.
- Blau, F., & Kahn, L. (2003). Understanding International Differences in the Gender Pay Gap. *Journal of Labor Economics*, 21(1), 106–144. <http://dx.doi.org/10.1086/344125>
- Blau, F., & Kahn, L. (2017). The Gender Wage Gap: Extent, Trends, and Explanations. *Journal of Economic Literature*, 55(3), 789–865. <https://doi.org/10.1257/jel.20160995>
- Blinder, A. S. (1973). Wage Discrimination: Reduced Form and Structural Estimates. *The Journal of Human Resources*, 8(4), 436–455. <https://doi.org/10.2307/144855>
- Blunch, N. H., & Sulla, V. (2014). World gone wrong: The financial crisis, labor market transitions and earnings in Serbia. *Economic Change and Restructuring*, 47(3), 187–226. <https://doi.org/10.1007/s10644-013-9147-6>
- Cukrowska-Torzewska, E., & Magda, I. (2020). The gender wage gap in the workplace: Does the age of the firm matter? *European Journal of Industrial Relations*, 26(2), 123–137. <https://doi.org/10.1177/0959680118825071>
- Directive 2006/54/EC of the European Parliament and of the Council on the implementation of the principle of equal opportunities and equal treatment of men and women in matters of employment and occupation (2006, July 05). Retrieved from https://eige.europa.eu/sites/default/files/ep_council_eu_directive_2006-54-ec.pdf
- Edgeworth, F. Y. (1922). Equal Pay to Men and Women for Equal Work. *The Economic Journal*, 32(138), 431–457. <https://doi.org/10.2307/2223426>
- Eurostat (2021). *Gender pay gap statistics*. Eurostat Statistics Explained. Retrieved from https://ec.europa.eu/eurostat/statistics-explained/index.php?title=Gender_pay_gap_statistics
- Grajek, M. (2003). Gender Pay Gap in Poland. *Economics Change and Restructuring*, 36(1), 23–44. <http://dx.doi.org/10.1023/B:ECOP.0000005729.71467.38>
- Heckman, J. (1974). Shadow Prices, Market Wages, and Labor Supply. *Econometrica*, 42(4), 679–694. <https://doi.org/10.2307/1913937>
- Heckman, J. J. (1979). Sample Selection Bias as a Specification Error. *Econometrica*, 47(1), 153–161. <https://doi.org/10.2307/1912352>
- Jolliffe, D. (2002). The Gender Wage Gap in Bulgaria: A Semiparametric Estimation of Discrimination. *Journal of Comparative Economics*, 30(2), 276–295. <https://doi.org/10.1006/jcec.2002.1774>
- Jolliffe, D., & Campos, F. N. (2005). Does Market Liberalization Reduce Gender Discrimination? Econometric Evidence from Hungary, 1986–1998. *Labour Economics*, 12(1), 1–22. <https://doi.org/10.1016/j.labeco.2003.12.003>
- Kresal, B. (2021). Gender Pay Gap and Under-Representation of Women in Decision-Making Positions: UWE Decisions of the European Committee of Social Rights. *ERA Forum*, 22(2), 311–325. <https://doi.org/10.1007/s12027-021-00664-8>
- Kunze, A. (2005). The Evolution of the Gender Wage Gap. *Labour Economics*, 12(1), 73–97. <https://doi.org/10.1016/j.labeco.2004.02.012>
- Janeska, V., Lozanoska, A., & Djambaska, E. (2018). Demographic Changes and Sustainable Demographic Development in the Western Balkans. *Economic Analysis*, 51(1-2), 1–17. <https://doi.org/10.28934/ea.18.51.12.pp1-17>
- Masso, J., Meriküll, J., & Vahtern, P. (2021). The role of firms in the gender wage gap. In Press *Journal of*

- Comparative Economics*. <https://doi.org/10.1016/j.jce.2021.10.001>
- Mincer, J. (1974). *Schooling, Experience and Earnings*. New York: Columbia University Press for National Bureau of Economic Research.
- Ministry of Social Affairs & SMMRI (2002). *Living Standards Measurement Survey 2002 (General Population, Wave 1 Panel) and Family Income Support Survey 2002*. Retrieved from <https://microdata.worldbank.org/index.php/catalog/80>
- Mysíková, M. (2012). Gender Wage Gap in the Czech Republic and Central European Countries. *Prague Economic Papers*, 21(3), 328–346. <https://doi.org/10.18267/j.pep.427>
- Nestić, D. (2010). The Gender Wage Gap in Croatia – Estimating the Impact of Differing Rewards by Means of Counterfactual Distributions. *Croatian Economic Survey*, 12(1), 83–119. <https://hrcak.srce.hr/52490>
- Neuman, S., & Oaxaca, R. L. (2004). Wage Decompositions with Selectivity-corrected Wage Equation: A Methodological Note. *The Journal of Economic Inequality*, 2(1), 3–10. <https://doi.org/10.1023/B:JOE-I.0000028395.38694.4b>
- Newell, A., & Reilly, B. (2001). The gender wage gap in the transition from communism: some empirical evidence. *Economic Systems*, 25(4), 287–304. [https://doi.org/10.1016/S0939-3625\(01\)00028-0](https://doi.org/10.1016/S0939-3625(01)00028-0)
- Oaxaca, R. L. (1973). Male-Female Wage Differentials in Urban Labor Markets. *International Economic Review*, 14(3), 693–709. <https://doi.org/10.2307/2525981>
- Ogloblin, C. (2005). The Gender Earnings Differential in Russia After a Decade of Economic Transition. *Applied Econometrics and International Development*, 5(3), 5–26. <http://www.usc.es/economet/reviews/aeid531.pdf>
- Ognjenović, K. (2018). *An Analysis of Wage Differences and Multiple Job Holding by Using Parametric and Semiparametric Econometric Methods for Panel Data* (in Serbian). Unpublished doctoral dissertation, University of Belgrade.
- Olivetti, C., & Petrongolo, B. (2008). Unequal Pay or Unequal Employment? A Cross-country Analysis of Gender Gaps. *Journal of Labor Economics*, 26(4), 621–654. <https://doi.org/10.1086/589458>
- Olivetti, C., & Petrongolo, B. (2016). The Evolution of Gender Gaps in Industrialized Countries. NBER: National Bureau of Economic Research (Working Paper 2016-21887). Retrieved from <http://www.nber.org/papers/w21887>
- Orazem, P. F., & Vodopivec, M. (2000). Male-Female Differences in Labor Market Outcomes during the Early Transition to Market: The Cases of Estonia and Slovenia. *Journal of Population Economics*, 13(2), 283–303. <https://doi.org/10.1007/s001480050139>
- Pastore, F., & Verashchagina, A. (2011). When does Transition Increase the Gender Wage Gap? *Economics of Transition and Institutional Change*, 19(2), 333–369. <https://doi.org/10.1111/j.1468-0351.2010.00407.x>
- Petreski, M., Mojsoska Blazevski, N., & Petreski, B. (2014). Gender Wage Gap when Women are Highly Inactive: Evidence from Repeated Imputations with Macedonian Data. *Journal of Labor Research*, 35(4), 394–411. <https://doi.org/10.1007/s12122-014-9189-1>
- Petrin, T., & Humphries, J. (1980). Women in the Self-managed Economy of Yugoslavia. *Economic analysis and workers' management*, 14(1), 69–91.
- Redmond, P., & McGuinness, S. (2018). The Gender Wage Gap in Europe: Job Preferences, Gender Convergence and Distributional Effects. *Oxford Bulletin of Economics and Statistics*, 81(3), 564–587. <https://doi.org/10.1111/obes.12282>
- Statistical Office of the Republic of Serbia (2007). *Living Standards Measurement Survey 2007*. Retrieved from <https://microdata.worldbank.org/index.php/catalog/2291>
- Šobot, A. (2014). On low fertility from the aspect of the economic activity of female population: Possibilities and restrictions in encouragement of childbearing. *Stanovništvo*, 52(2), 43–66. <https://doi.org/10.2298/STNV1402043S>
- Vella, F. (1998). Estimating Models with Sample Selection Bias: A Survey. *The Journal of Human Resources*, 33(1), 127–169. <https://doi.org/10.2307/146317>
- Wooldridge, J. M. (2006). *Econometric Analysis of Cross Section and Panel Data*. London: Cambridge, The MIT Press.
- World Bank (2006). *Serbia: Labor Market Assessment*. Washington: The World Bank (Report No. 36576-YU).

Retrieved from <https://documents1.worldbank.org/curated/en/664671468102259689/pdf/365760PA-PER0SERBIAN0labor0markets.pdf>

Zakon o ravnopravnosti polova (2009, December 16). Retrieved from https://www.paragraf.rs/propisi_download/zakon_o_ravnopravnosti_polova.pdf

Zakon o rodnoj ravnopravnosti (2021, May 24). Retrieved from <http://www.pravno-informacioni-sistem.rs/SlGlasnikPortal/eli/rep/sgrs/skupstina/zakon/2021/52/3/reg?fbclid=IwAR1tvje9ljSS7Y3zupNX-GEX0yat4Zs7vBHQICDDR60HDiWQ557iSO9rhfXA>

How to cite: Ognjenović, K. (2021). Gender wage gap in Serbia: inheritance and sources of the wage gap. *Stanovništvo*, 59(2), 123-141. <https://doi.org/10.2298/STNV2102123O>

Osvrti i komentari

Reviews & Reflections

Pobednička rešenja izazova Podacima do boljeg razumevanja procesa depopulacije*

The winning solutions to the Depopulation Data Challenge

Draško Drašković¹ | Vladimir Nikitović²

¹ UNDP Accelerator Labs, United Nations Development Programme, Belgrade, Serbia

² Demographic Research Centre, Institute of Social Sciences, Belgrade, Serbia

Correspondence

Vladimir Nikitović, Demographic Research Centre, Institute of Social Sciences, Kraljice Natalije 45, 11000 Belgrade, Serbia

Email:

vnikitovic@idn.org.rs

* Dr Draško Drašković je šef istraživanja u *Laboratoriji za ubrzani razvoj UNDP Srbija*; Dr Vladimir Nikitović je bio mentor timovima pobedničkih rešenja u izazovu *Podacima do boljeg razumevanja procesa depopulacije*.

1 ZNAČAJ PODATAKA

Podaci su pokretač inovacija. Podaci su resurs koji veliki broj ljudi može istovremeno koristiti i koji se ne troši. Oni stvaraju veliku društvenu korist i povećavaju kvalitet života ljudi. Možda je jedan od najboljih primera, koji smo nedavno mogli da sagledamo, kako su podaci omogućili razvoj dijagnostičkih testova i načina lečenja kovida (COVID-19), kada je sekvencirani genom novog koronavirusa SARS-CoV-2 objavljen samo tri dana nakon što je Svetska zdravstvena organizacija objavila otkriće virusa.

Nažalost, podatke ne koristimo u dovoljnoj meri. Mnogi skupovi podataka nalaze se zatvoreni u javnom ili privatnom sektoru i nisu dostupni zainteresovanim akterima. Značaj otvorenih podataka za društvo je ogroman i postoji mnogo primera kako otvoreni podaci stvaraju društvenu i ekonomsku vrednost. Komercijalnim podacima, ili podacima koji ne mogu biti otvoreni, vrlo je važno omogućiti pristup pod striktno definisanim uslovima, samo određenim korisnicima – zainteresovanim organizacijama u svrhu istraživanja, jer se analizom tih podataka može doći do novih uvida koji mogu pomoći razvoju društva i ostvarivanju *Ciljeva održivog razvoja* (United Nations 2015).

2 KOLEKTIVNA INTELIGENCIJA

Kolektivna inteligencija je poboljšani kapacitet koji se stvara kada ljudi rade zajedno i koriste širi spektar informacija, generišući nove ideje i uvide, kako bi rešavali probleme i zajedno postali pametniji (Peach et al. 2021). To nije ništa novo, to su ljudi radili od početka vremena. Promena je vidljiva u ubrzanju kolektivne inteligencije. Digitalne tehnologije nam omogućuju da mobilishemo kolektiv-

nu inteligenciju u mnogo većem obimu i na potpuno nove načine. Imamo na raspolaganju čitav niz novih izvora podataka, kao što su satelitski podaci, mobilni podaci, podaci socijalnih mreža, i možemo da koristimo veštačku inteligenciju (AI) za proširenje vlastite inteligencije.

Postoji širok spektar metoda, više od 50, od kojih se neke češće koriste (npr. *crowdsourcing*, *crowdmapping*, *citizen science*, *web scraping*), a neke su nove metode veštačke inteligencije (AI metode: prediktivna analitika, obrada prirodnog jezika), koje se često koriste u kombinaciji sa drugim metodama, a odlične su za obradu, sintezu i pronalaženje obrazaca u podacima.

3 MOTIVACIJA

Kada je 2019. godine *Program Ujedinjenih nacija za razvoj* (UNDP) pokrenuo globalnu mrežu *Laboratorija za ubrzani razvoj* (*Accelerator Labs*), jedna od prvih laboratorija osnovana je u Srbiji. Mreža laboratorija za ubrzani razvoj osnovana je kako bi se prevazišli izazovi sa kojima se društva suočavaju tokom svog razvoja. Jedan od glavnih izazova u fokusu rada *Laboratorije u Srbiji* je smanjenje broja stanovnika – depopulacija.

Laboratorija za ubrzani razvoj počela je da testira kako alternativni izvori podataka, bliži realnom vremenu, mogu biti korišćeni kao dopuna zvaničnim izvorima, za prikupljanje informacija, dobijanje novih uvida i planiranje intervencija. *Laboratorija* je koristila podatke mreže *LinkedIn* za identifikaciju industrija i veština koje Srbija gubi, kao i za mapiranje zemalja odredišta, podatke Gugl (*Google*) pretraga za mapiranje dijaspore.

Sagledavši potencijal alternativnih izvora podataka, u želji da mobilise kolektivnu inteligenciju, *UNDP Laboratorija za ubrzani*

razvoje u partnerstvu sa *Populacionim fondom UN (UNFPA)* i uz podršku *Nemačke razvojne agencije (GIZ)*, 2020. godine organizovala izazov „Podacima do boljeg razumevanja procesa depopulacije“ (*Depopulation Data Challenge*). Poziv je upućen akademskoj zajednici, kompanijama iz privatnog i javnog sektora, tehnološkoj zajednici i svima zainteresovanim za ovu temu. Poziv je ohrabrio zainteresovane da oforme multidisciplinarnе timove i kombinuju tradicionalne i alternativne skupove podataka, i nove metode veštačke inteligencije, kako bi stekli neke nove uvide i nova znanja o depopulaciji u Srbiji.

Program Ujedinjenih nacija za razvoj je u kontekstu ovog izazova sklopio partnerstvo sa kompanijom *Telekom Srbija*, koja je obezbedila anonimne i agregirane skupove podataka o mobilnom saobraćaju u Srbiji.

Nakon objavljivanja, na izazov je pristiglo ukupno 50 prijava, a u finalnoj fazi, koja je podrazumevala detaljnu razradu početne ideje, našlo se 11 timova. Četvoro pobednika (*UNDP Serbia 2021*) izabrao je žiri u kome su bili predstavnici i predstavnice resornog ministarstva (Kabineta ministarke bez portfelja zadužene za demografiju i populacionu politiku), Instituta društvenih nauka, Republičkog zavoda za statistiku, UNFPA i UNDP-a.

4 ALTERNATIVNI IZVORI PODATAKA – POBEDNIČKA REŠENJA

Proces kontinuiranog smanjenja i starenja stanovništva Srbije, najčešće označen kao depopulacija, u fokusu je najšire javnosti od početka ovog milenijuma, pre svega, jer su njegove socioekonomske implikacije višestruke i kompleksne. Za efikasne odgovore na društvene izazove povezane sa ovim procesom, a koji se umnožavaju kako vreme prolazi, neophodni su što kvalitetniji demografski pokazatelji. Nažalost, proce-

dure putem kojih zvanična statistika proizvodi redovne godišnje procene demografskih indikatora još uvek se oslanjaju na tradicionalni popis stanovništva koji se sprovodi tek jednom u deset godina i značajno potcenjuje obim emigracije usled metodoloških ograničenja. U savremenim uslovima dramatično povećane mobilnosti stanovništva, i globalne i lokalne, pouzdanost takvih procena značajno opada sa udaljavanjem od popisne godine.

Pobednička rešenja izazova „Podacima do boljeg razumevanja procesa depopulacije“, pre svega, pokazala su da alternativni izvori podataka pružaju mogućnost definisanja ne samo pouzdanijih već i ažurnijih pokazatelja procesa depopulacije u odnosu na zvaničnu demografsku statistiku.

4.1 MAKRO PODACI I ISELJAVANJE

Međunarodne migracije su, kao najslabija karika zvanične demografske statistike, bile centralna tema dva rešenja, pri čemu je njihov fokus bio na makro podacima, tj. pokazateljima na nivou države. Tim *Bootstrappers* se fokusirao na populaciju koja se odselila iz Srbije, a tim *InfostudData* na potencijalne emigrante.

4.1.1 BOOTSTRAPPERS

Tim *Bootstrappers* činilo je troje istraživača sa *Univerziteta Harvard (SAD)* – eksperata u oblasti IT i nauke o podacima – od kojih je vođa tima bio mladi naučnik poreklom iz Srbije. Njihovo rešenje je, uprkos metodološkim neusaglašenostima ovog tipa podataka sa zvaničnom statistikom u pogledu definicija i obuhvata migranata, kroz dve dimenzije unapredilo znanje o recentnoj emigraciji iz Srbije. Jedna je, pomoću analize relativno lako dostupnih podataka o korisnicima oglasa na Fejsbuku (*Facebook*), pružila daleko realniju procenu broja srpskih državljana u

inostranstvu nego popis stanovništva. U odnosu na oko 313 hiljada emigranata prema Popisu 2011. godine (Stanković 2014), ovaj metod je ukazao da ih je bilo čak oko 860 hiljada krajem 2020, što je mnogo bliže proceni *Populacionog odseka Ujedinjenih nacija* (2020) od oko jednog miliona iseljenika iz Srbije. Spisak od čak 82 odredišne države uključuje i one za koje zvanični podaci nedostaju ili se neredovno ažuriraju, što je naročito važno u slučaju najpopularnijih destinacija.

Ipak, *osnovni doprinos ovog rešenja ogleda se u mogućnosti da se promene u broju i ključnim demografskim obeležjima emigranata prate uz relativno visoku frekvenciju ažuriranja*. Kvartalni preseki stanja pružaju priliku za bolju identifikaciju pokretača promena u migracionoj dinamici, kao što su ekonomski poremećaji, pandemije, ratovi, klimatski faktori i sl. Tako je ova analiza jasno detektovala uticaj aktuelne pandemije izazvane virusom korona (COVID-19) na promene broja emigranata poreklom iz Srbije – prvo kroz smanjenje koje se zaustavilo pre sredine 2021, a potom kroz lagani porast – ukazujući da će se predpandemijski migracioni tokovi najverovatnije nastaviti nakon prvobitnog šoka izazvanog naglim zatvaranjem stanovništva krajem prvog kvartala 2020.

Druga dimenzija ovog rešenja je, na osnovu analize podataka sa *Microsoft Academic* – internet pretraživača za akademske publikacije, *pružila procenu odliva naučnika iz Srbije u poslednje dve decenije*, što je jedno od najintrigantnijih pitanja u vezi sa našom recentnom emigracijom. Nalaz da produktivnost naših naučnika značajno raste ukoliko se zaposle u renomiranim stranim institucijama bio je očekivan – prosečno imaju 2,3 više objavljenih radova godišnje u odnosu na istraživače koji rade na državnim univerzitetima u Srbiji. Međutim, posebno zna-

čajan doprinos ovog rešenja je zaključak da naučnici koji su ostali da rade u Srbiji, a imaju saradnju sa renomiranim naučnim ustanovama u svetu, imaju takođe visok porast naučne produktivnosti jer prosečno objavljuju čak 1,9 radova više od kolega koje nemaju takvu vrstu međunarodne saradnje. To je vrlo jasna sugestija naučnoj zajednici i kreatorima politika u Srbiji u pogledu prednosti koje za ishodišnu zemlju mogu imati cirkularne migracije najobrazovanijeg stanovništva. *Odlazak mladih na školovanje i usavršavanje*, u savremenim uslovima obrazovnih i radnih migracija, *ne mora nužno voditi famoznom 'odlivu mozgova'*, već umrežavanju i saradnji koja donosi koristi i zemlji porekla – kroz transfer znanja, tehnologija i iskustava, dok bi mnogi mladi naučnici, uz jasnu podršku države razvoju nauke, bili u prilici da se vrate i profesionalno ostvare u svojoj zemlji.

4.1.2 INFOSTUDDATA

Važan izvor informacija za razumevanje i predviđanje migracionih tokova jesu analize ponude i potražnje za radnom snagom u inostranstvu, kao manifestacije tzv. *push-pull* mehanizma, koji je u osnovi ekonomski indukovanih migracija. *Info-studData* tim, sastavljen od devet članova zaposlenih u kompaniji *Infostud* iz Subotice, analizirao je oglase raspisane za poslove u inostranstvu, koji su objavljeni na internet portalima *Poslovi.infostud.com* i *NajStudent.com* od 2013. do danas. Cilj ovog rešenja je bolje razumevanje namere demografski najvitalnije populacije Srbije da život nastavi van zemlje. Takva vrsta analize istovremeno osvetljava obe strane *push-pull* mehanizma.

Iako namere o iseljavanju ne vode nužno stvarnom odlasku, *jedan od najvažnijih doprinosa ovog rešenja je što ukazuje na stepen u kom se poklapaju po-*

nuda i potražnja poslova, tj. koje su različite u pogledu vrste delatnosti i nivoa obrazovanja između poslova koje nude strani poslodavci i poslova koje žele građani Srbije. Takođe, rezultati pokazuju razliku između poslova koji mogu voditi (dugo)trajnoj emigraciji (dominantno u Nemačku) i onih koji su čisto sezonskog karaktera (zemlje u regionu bivše Jugoslavije). Konačno, ovo istraživanje *sugeriše da postoji izraženo preklapanje između ponude i potražnje kod specifičnih zanimanja koja su deficitarna i u Srbiji i u odredišnim zemljama*. Time se donosio-cima odluka jasno ukazuje na koje segmente radne snage u Srbiji jaz u plata-ma u odnosu na bogate zemlje deluje kao ključni motiv za odlazak.

4.2 MIKRO PODACI I DEPOPULACIJA

Depopulacija u svom osnovnom značenju podrazumeva smanjenje ukupnog broja stanovnika, što je centralna tema druga dva rešenja. Za razliku od prethodna dva, ona su se fokusirala na mikro podatke, razmatrajući prostornu dimenziju depopulacije. Tim *Geoanalitičari* bavio se 'preklapanjem' različitih vrsta izvora u cilju dobijanja kompletnije slike u odnosu na onu koja se može dobiti iz demografske statistike, a tim *PopInsight* krajnje inovativnim pristupom analizi telekomunikacionog saobraćaja u cilju predviđanja procesa depopulacije.

4.2.1 GEOANALITIČARI

Rešenje tima *Geoanalitičari*, koji je činilo šest istraživača iz *Geografskog instituta „Jovan Cvijić“ SANU*, napravilo je iskorak u domenu sagledavanja prostorne distribucije stanovništva Srbije u zavisnosti od posmatranog nivoa teritorijalne organizacije. Umreženi su skupovi geopro-

stornih podataka iz različitih izvora kako bi se ukazalo na prostorne, morfološke i populacione promene tokom prethodnih nekoliko decenija. Kroz ukrštanje tradicionalnih i alternativnih izvora podataka, sa aspekta proučavanja demografskih procesa, minimiziran je stepen generalizacije indikatora, tj. korisniku je pružen uvid u mikro podatak, čime je prostorna identifikacija depopulacije mnogo bliža realnoj slici na terenu nego što to mogu da pokažu klasični demografski izvori.

Osnovni doprinos ovog rešenja je interaktivni kartografski prikaz čak 12 indikatora depopulacije u dužem vremenskom periodu. Korisniku je omogućeno da jasno vidi šta smanjenje i starenje stanovništva znači za ljude koji žive u gradovima – od najmanjih do najvećih, a šta za one u ruralnim oblastima, naročito rubnim i planinskim. Internet platforma ovog rešenja sadrži slojeve georeferenciranih podataka visoke prostorne rezolucije, koji mogu biti odličan ulaz za složenije analize u različitim domenima, uključujući predviđanje populacionih promena.

4.2.2 POPINSIGHT

Tim *PopInsight*, sastavljen od šest istraživača iz naučno-istraživačkog Instituta *Biosense* u Novom Sadu, otišao je korak dalje u nastojanju da izračuna konkretne rizike depopulacije na nivou opštine ukrštajući zvanične demografske podatke sa alternativnim izvorima. Ovo rešenje zasnovano je na analizi anonimiziranih mikro podataka o svim tipovima telekomunikacionih aktivnosti korisnika mobilne mreže telekomunikacionog operatera Telekom Srbija tokom prve polovine 2020. godine na osnovu ekskluzivnog pristupa podacima koji je omogućen ovom timu. Napredni metodi statističke analize telekomunikacionog saobraćaja omogućili su

prepoznavanje razlika u nivou aktivnosti između opština i utvrđivanje stepena njihove međusobne povezanosti.

Izračunate korelacije između indikatora proisteklih iz analize telekomunikacionih podataka i zvanične demografske statistike, na osnovu modela mašinskog učenja, poslužile su da se formuliše **glavni nalaz ovog tima – što je neka opština izolovanija (slabija telekomunikaciona interakcija sa ostalim opštinama), veći je rizik da doživi depopulaciju**. Internet platforma ovog rešenja pruža korisnicima izuzetno bogat skup detaljnih indikatora telekomunikacionog saobraćaja (preko 150), koji otvaraju mogućnost za dalje analize i demografske interpretacije koje se mogu sprovesti i na prostornim nivoima nižim od opštine. Naročito je izražen potencijal za prepoznavanje obrazaca dnevnih migracija i unutrašnjih preseljavanja kroz analizu podataka mobilnosti, što je doprinos rešenja koji je tek nagovešten, a mogao bi biti od velikog značaja za razumevanje ovih procesa.

5 MOGUĆNOSTI ZA DALJA UNAPREĐENJA

Najčešće zamerke alternativnim izvorima podataka tiču se njihove pojmovno-metodološke neusklađenosti sa zvaničnom demografskom statistikom, odnosno kredibilitnosti posrednih pokazatelja koji ne mere direktno demografske pojave. Glavni nedostatak je što takvi izvori ili ne pružaju informacije o važnim demografskim strukturama (pol, starost, partnerski status, obrazovanje, zaposlenost i sl.) koje su od značaja za planiranje i donošenje odluka u vitalnim državnim sistemima, ili se odnose samo na jedan aspekt populacione dinamike (migracije).

Ključna prednost prikazanih alternativnih rešenja je što nude ažurnije informacije

je od zvanične demografske statistike. Takođe, rezultati sva četiri rešenja **poseduju snažan prognostički kapacitet**, koji nedostaje tradicionalnom izvorima, zahvaljujući mogućnostima algoritama mašinskog učenja tipičnim za obradu velikog broja podataka na kojima se temelje alternativni izvori. Rešenje tima *Bootstrappers* zasniva se na razumevanju povezanosti između korisnika društvenih mreža kako bi se prepoznali obrasci formiranja migrant-skih mreža, što predstavlja odlično polazište za dalja istraživanja emigracije. Ukoliko bi se analiza tima *InfostudData* ponudila i potražnja za radnom snagom u inostranstvu sprovedila kvartalno i evaluirala rezultatima tima *Bootstrappers* o promenama u obimu emigracije iz Srbije, mogla bi se dobiti ocena realizacije emigracionih namera naših državljana. Takođe, očit je potencijal geo-prostornog povezivanja različitih vrsta podataka za identifikaciju i prognoziranje demografski ugroženih zona, što su pokazali timovi *Geoanalitičari* i *PopInsight*. Ukoliko bi i druga dva telekomunikaciona operatera u Srbiji omogućila timu *PopInsight* pristup svojim podacima, kapacitet rezultata ovog rešenja drastično bi porastao naročito u pogledu analize roming saobraćaja, odnosno međunarodnih migracija.

I pored trenutnih ograničenja u domenu demografske interpretacije, **pobednička rešenja sugerišu da alternativni izvori podataka mogu biti validan korektiv i dopuna u analizi zvaničnih podataka o populacionoj dinamici**. Državna statistika već je najavila da bi mogla da koristi rešenje tima *Bootstrappers* kao dopunski izvor u izradi sopstvenih procena spoljne migracije. Imajući u vidu da digitalizacija postaje neizbežna u svim sferama života, čini se da neki od alternativnih izvora imaju jasan kapacitet da u dogledno vreme prerastu čak i u regularnu demografsku statistiku.

Linkovi ka pobedničkim rešenjima:

Bootstrappers: <https://measuring-depopulation.org>
InfostudData: <https://poslovi.infostud.com/undp-report>
Geoanalitičari: <https://depopulacija.rs>
PopInsight: <https://pop-insight.biosense.rs>

REFERENCES

Peach, K., Berditchevskaia, A., Mulgan, G., Lucarelli, G., & Ebelshaeuser, M. (2021). *Collective Intelligence for Sustainable Development: Getting Smarter Together*. UNDP Accelerator Labs, Nesta.

Stanković, V. (2014). *Srbija u procesu spoljnih migracija*. Beograd: Republički zavod za statistiku.

UNDP Serbia (2021). *Predstavljena saznanja o depopulaciji u Srbiji* [Press release]. Retrieved from <https://www.rs.undp.org/content/serbia/sr/home/presscenter/articles/2021/predstavljena-nova-saznanja-o-depopulaciji-u-srbiji.html>

United Nations (2015). *Transforming Our World: The 2030 Agenda for Sustainable Development*. New York: United Nations

United Nations (2020). *International Migrant Stock 2020*. United Nations Department of Economic and Social Affairs, Population Division. Retrieved from <https://www.un.org/development/desa/pd/content/international-migrant-stock>

Prikazi

Short reviews

Dimiter Philipov, Aart C. Liefbroer & Jane E. Klobas (Editors)

Reproductive Decision-Making in a Macro-Micro Perspective

Springer, 2015, p. 178.

Knjiga pred nama je produkt velikog trogodišnjeg projekta pod nazivom *Reproductive decision-making in a macro–micro perspective* (REPRO), podržanog od strane Evropske komisije, na kojem je bilo angažovano više priznatih evropskih demografa. Na jasno definisanom teorijskom konceptu iskristalisani su aspekti koji su bitni za razumevanje reproduktivnog ponašanja u savremenim društvima, polazeći od složenosti procesa odlučivanja o rađanju. Mada je prošlo deset godina od završetka ovog projekta, rezultati istraživanja i saznanja koje je produkovao i dalje su veoma aktuelni sa stanovišta razumevanja determinisanosti niskog fertiliteta. Imajući u vidu važnost saznanja koja donose, detaljnije ćemo se osvrnuti na ključna pitanja predstavljanjem svakog poglavlja pojedinačno.

U *prvom poglavlju*, pod nazivom *Reproductive decision-making in a macro–micro perspective: A conceptual Framework*, protumačen je teorijski pristup i objašnjen analitički okvir istraživanja. Obrazlažući razloge postavljanja ovog istraživačkog projekta, Lajfbr, Klobas, Filipov i Ajzen (Liefbroer, Klobas, Philipov & Ajzen) ukazuju da su stope fertiliteta već više decenija niže od potrebnih za prostu reprodukciju, a da je u empirijskim istraživanjima evidentiran fertilitetni

jaz, koji označava da je ostvareni broj dece manji od željenog. Otuda, kako ističu, centralno mesto u ovom istraživačkom poduhvatu zauzimaju reproduktivno ponašanje i proces odlučivanja o rađanju, koji se ispituju kroz tri glavna domena.

Kada je reč o makronivou, ispitivane su veze ekonomskih, društvenih, kulturnih i institucionalnih uslova sa stopama fertiliteta. U slučaju mikronivoua, ispitivani su najvažniji elementi procesa odlučivanja o rađanju, a treći domen obuhvatao je istraživanja uzajamne veze makro i mikro nivoua. Autori ističu važnost razjašnjavanja uticaja mikronivoua jer bez toga veza između fertiliteta i makronivoua u najboljem slučaju samo upućuje na moguće faktore i njihove uticaje, a može dovesti i do netačnih tumačenja.

Posebnu pažnju posvetili su objašnjenju istraživačkog koncepta utemeljenog na *teoriji planiranog ponašanja* (TPB), koji je omogućio da se u fokus istraživanja postave fertilitetne namere i njihova realizacija. *Stavovi* (*Att*), *subjektivne norme* (*SN*) i *percipirana kontrola ponašanja* (*PCB*) smatraju se glavnim determinantama koje su u međusobnoj interakciji, a konačni ishod se vidi kao rezultat koji zavisi od relativne jačine svake od njih, dok spoljni faktori i sociodemografske karakteristike individue imaju

posredan uticaj, delovanjem na neki od tri ključna prediktora. U osnovi svake od tri determinante stoji *verovanje* subjekata re-produktivnog ponašanja. Kada je reč o stavovima, verovanja se tiču očekivanih ishoda – da li je to da imam/nemam dete dobro/loše za mene. U slučaju subjektivnih normi, tu su očekivanja i odobrenja 'drugih važnih' (roditelji, prijatelji...), a u pogledu percepcije kontrole ponašanja reč je o verovanju u sopstvene sposobnosti i procenu mogućnosti da se suoči sa mogućim ograničenjima.

Ukazano je na najvažnije aspekte makro i mikro nivoa, podvlačeći važnost uticaja njihove interaktivne veze na formiranje fertilitetnih namera i njihovih ishoda. Tumačenje društvenog okruženja ne smatra se dovoljnim jer mehanizmi koji deluju na makronivou imaju 'kompozitni efekat' i nisu moguća uočavanja pojedinih specifičnosti ili promena koje se dešavaju u populaciji, a mogu biti važne sa stanovišta reproduktivnog ponašanja, izdvajajući rast udela visokoobrazovanih. Zaključuje se da *teorija planiranog ponašanja* (TPB) nudi bogat heuristički okvir diskutovanja na koji način određeni kontekst, uz uvažavanje i makro i mikro nivoa, utiče na reproduktivno ponašanje, imajući u vidu uticaj na sva tri ključna prediktora fertilitetnih namera.

U *drugom poglavlju, Institutional Settings of Childbearing - A Comparison of Family Policy Development Across OECD Countries*, Tivenon (Thévenon) se bavi jednim segmentom makronivoa, a to su politike kao važan faktor reproduktivnog ponašanja u savremenim društvima. Polazi od saznanja koja se tiču uticaja porodičnih politika na fertilitetne obrasce u evropskim državama, kao i njihovog doprinosa određenom nivou fertiliteta. Razmatranje različitosti politika s obzirom na finansijske transfere, prava na roditeljsko odsustvo i ustanove za čuvanje dece, odvijalo se u tri smera. To su sagledavanje promena politika

prema porodici tokom prve decenije 21. veka, uočavanje da li su one usmerene ka podržavanju određenog tipa porodice i da li su paketi politika bili dovoljni da pruže okruženje podsticajno za formiranje porodice ili za njeno proširenje.

Na temelju relevantnih statističkih podataka i literature, autor je došao do nekoliko bitnih zaključaka koja doprinose rasvetljavanju uticaja politika na visinu stopa rađanja u savremenom društvu. Istaknuto je da on zavisi od sveobuhvatnosti podrške porodicama i komplementarnosti sva tri ključna aspekta, ali i to da stabilnost političkog odgovora tokom dužeg vremena jeste od vitalne važnosti kada je reč o stabilnosti i visini stopa fertiliteta, što potkrepljuje primerom Francuske. Razmatranje pojedinačnih segmenata, dovelo je do zaključka da pored smanjenja direktnih finansijskih troškova podizanja dece, značajnu ulogu ima podrška u uspostavljanju balansa posao-porodica, uočavajući značajne različitosti između država. Neke od njih primenile su tradicionalniji pristup podržavajući duže odsustvovanje sa posla ili prekid ekonomske aktivnosti radi podizanja deteta, što se u praksi najčešće odnosi na žene, dok druge podržavaju zaposlenost oba roditelja i odlikuju se kombinacijom dobroplaćenog roditeljskog odsustva sa širokom dostupnošću ustanova za čuvanja dece najmlađeg uzrasta. Potkrepljujući svoje konstatacije nalazima relevantnih istraživanja, autor ističe da uključivanje očeva u roditeljsko odsustvo može biti ubrzano specifičnim merama, mada nije utvrđeno da je ono bitnije promenilo podelu poslova u domaćinstvu, ali da je utvrđeno da podržavanje žena u pogledu povratka na posao nakon rođenja deteta, gledano na duži rok, može da bude podsticajno sa stanovišta stopa fertiliteta.

Treće poglavlje, Making the Decision to Have a Child, bavi se procesom odlučivanja o rađanju na temelju rezultata velikog istraživanja *Generacije i rod* (Generations and

Gender Survey – GGS) u osam evropskih država učesnica prvog talasa. U ovom poglavju fokus je na razmatranju uticaja sociopsiholoških faktora na odluke o rađanju. U kontekstu primene *teorije planiranog ponašanja* (TPB), Klobas i Ajzen analiziraju različitosti između država u pogledu verovanja koja stoje u osnovi stavova, subjektivnih normi i percepcije kontrole ponašanja. U razmatranje su uključili i karakteristike individualnog konteksta, koje su operacionalizovali kroz red rođenja, starost, partnerski status i nivo obrazovanja.

Statistička analiza je pokazala da u svim državama dominira uticaj socijalnih normi u pogledu namera da imaju decu, dok opažanje negativnih ishoda, kao što je sužavanje individualne slobode, ima slabiji uticaj, pri čemu autori podvlače da je ovo u suprotnosti sa *teorijom Druge demografske tranzicije*. Ukazuje se da nacionalni kontekst ima važnu ulogu, a da se taj uticaj ispoljava kroz postojanje varijacija među državama kada je reč o tome kako verovanja deluju na namere, s obzirom na ispitivane karakteristike na individualnom nivou, ističući da taj uticaj varira i u zavisnosti od faze životnog ciklusa.

Autori četvrtog poglavlja, *Influences on the Link Between Fertility Intentions and Behavioural Outcomes*, Speder i Kapitani (Spéder & Kapitány), analiziraju uticaj mikronivoa na oblikovanje veze između namera o rađanju i ishoda ponašanja na temelju rezultata dobijenih za Holandiju, Švajcarsku, Mađarsku i Bugarsku, država koje imaju različite fertilitetne obrasce i različite stope realizacije namera o rađanju. Analitički okvir određen je posmatranjem tri grupe ispitanika s obzirom na ishode reproduktivnog ponašanja, uključujući i one koji nisu imali decu i one koji su bili roditelji. Jednu grupu su činili ispitanici koji su namere o rađanju ostvarili u definisanom vremenskom okviru, drugu oni koji nisu, ali su iskazali nameru da to učine u

narednom periodu, dok su treću činili oni koji namere nisu realizovali i od njih su oduzali.

Interpretacija rezultata vođena je složenim hipotetičkim okvirom koji je uključivao uticaj starosti, reda rođenja i partnerskog statusa. Ispitivanje statističke veze za svaku državu pojedinačno omogućilo je konstatovanje sličnosti i razlika između država kada je reč o uticaju svakog od posmatranih faktora. Zaključci autora potvrđuju složenost uobličavanja veze između namera i konačnog ishoda. Oni konstatuju jasan uticaj ispitivanih sociodemografskih varijabli, kao i interesantne specifičnosti njihovog uticaja u konkretnim državama, ističući da pojedine sociodemografske odlike produkuju veću verovatnoću realizacije namere o rađanju, što se smatra opštom odlikom. Međutim, naglašavaju da univerzalni mehanizmi mogu delovati na različite načine, što za posledicu ima i promenu namere o rađanju. Jedan način je da faktori mikrokonteksta i sociodemografske karakteristike deluju na neku od tri glavne determinante namera, a drugi je delovanje faktora socioekonomskog statusa na stvarne prepreke koje utiču na mogućnost održavanja kontrole nad ograničenjima koje donosi roditeljstvo. Kada je reč o trećem mehanizmu, ukazuje se da različite socijalne kategorije mogu imati različite izvore ili opcije ponašanja, što uslovljava mogućnosti realizacije namera, ali i da jačina namera može biti različita u zavisnosti od socijalnog statusa. Delovanje makrokonteksta vidi se, pre svega, kroz delovanje na opažanje ili na nepercipiranje mogućnosti ili ograničenja kontekstualnih faktora, mada se zaključuje da je njegov uticaj slab jer je prepoznat samo za neke vrlo specifične pojave u određenim državama.

U *petom poglavju*, pod nazivom *Uncertain, Changing and Situated Fertility Intentions*, Bernardi, Minarska i Rosier (Bernardi, Mynarska & Rossier) bave se razumevanjem namera o rađanju na temelju komparati

vnog kvalitativnog istraživanja u Bugarskoj, Francuskoj, Mađarskoj, Italiji, Poljskoj i Švajcarskoj. U fokusu je ispitivanje stabilnosti i nestabilnosti namera, i sagledavanje razloga koji su usloveli njihove promene. U tom cilju razmatrani su uticaji spoljnih okolnosti i bitnih individualnih odrednica (stavova, motiva, želja), sagledavajući ih u kontekstu faza životnog toka. Autorke su pokazale složenost i multidimenzijalnost namera usled različitih izvora neizvesnosti koje mogu dovesti do promena nameravanog reproduktivnog ponašanja.

Rekonstrukcija namera o rađanju dovela je do uočavanja tri bitna aspekta čije ispitivanje se smatra potrebnim kako bi se razumeli tip namere i izvori neizvesnosti. Dva se tiču individualnog nivoa, a to su nesigurnost i postojanje razlika u pogledu razloga realizacije, promene ili odustajanja od namere, a treći je normativni kontekst (preovladavajući stavovi, politike, dominantne norme o odnosu porodica – posao). Uočeno je različito delovanje modernih i postmodernih normi u pogledu ishoda reproduktivnog ponašanja u uslovima postojanja određenih tipova i nivoa neizvesnosti. Različitosti se manifestuju kroz to da postmoderna vizija roditeljstva i koncepta podele rodni uloga implicira veću važnost institucionalne podrške u pogledu čuvanja dece. Osim toga, istaknuto je da rasprostranjenost normi karakterističnih za moderni normativni okvir, kao što su neprihvatanje uključenosti muškaraca u roditeljstvo i odbijanje formalne brige o deci, utiču negativno na namere o rađanju drugog deteta. Posebnu pažnju privlači zapažanje da je u situacijama neusklađenosti između promena u sferi rodni uloga, partnerstva i porodičnog života s jedne, i široke prihvaćenosti tradicionalnih normi s druge strane, reproduktivno ponašanje uslovljeno koliko socijalnim normama o tome šta je dobro a šta loše, toliko i razmatranjima 'cene' i 'dobiti' od-

luke o rađanju, u definisanom vremenskom okviru.

U šestom poglavlju, *Fertility-Related Norms Across Europe: A Multi-level Analysis*, Lajfbr, Merc i Testa (Liefbroer, Merz & Testa) interpretiraju rezultate istraživanja *European Social Survey* (ESS) rasvetljavajući uticaj makronivoa na elemente odlučivanja o rađanju, u 25 država, uzimajući u obzir ekonomske uslove, institucionalni okvir i promene vrednosti u modernom društvu. U osnovi razmatranja varijacija normi u evropskim državama jeste stav da njihov uticaj zavisi ne samo od udela osoba koje ih prihvataju, već i od udela osoba koje ne prihvataju ponašanja koja nisu u skladu sa društvenim očekivanjima.

U okviru zaključnih zapažanja, istaknuto je da između država ne postoje značajnije razlike u pogledu normi vezanih za starost dobijanja prvog deteta, ali da postoje u slučaju normi vezanih za 'bezdetnost', rađanje u vanbračnim zajednicama i kombinovanje podizanja male dece sa zaposlenošću s punim radnim vremenom. Uočena je snažna veza između dostignutog stepena *Druge demografske tranzicije* sa odobravanjem odustajanja od roditeljstva i prihvatanjem vanbračnog rađanja. Međutim, ova veza je slabija kada je reč o kombinovanju roditeljstva i zaposlenosti s punim radnim vremenom, što je uputilo autore na konstataciju da su norme o rodnoj jednakosti bar jednim delom određene ostalim faktorima, a ne kulturnim zaokretom ka individualnoj autonomiji. Takođe, utvrđeno je veće prihvatanje postmodernističkih formi ponašanja u pogledu rađanja i porodičnog života od strane visokoobrazovanih, onih koji nisu religiozni, onih koji žive u gradovima i onih koji visoko vrednuju individualnu autonomiju. Ipak, s obzirom na postojanje prilično značajne razlike između država u pogledu nerađanja i rađanja van braka, kao prihvaćenih modela ponašanja, podvučena je važnost socijalnog konteksta u pogledu jačine

normi koje su relevantne za fertilitetno ponašanje u evropskim državama.

U *sedmom poglavlju*, pod nazivom *Reproductive Decision-Making: A Milestone and the Road Ahead*, Filipov, Klobas i Lajfbr (Philipov, Klobas & Liefbroer) sažimaju glavne nalaze REPRO projekta, ukazuju na nekoliko doprinosa kroz nova saznanja o determinisanosti reproduktivnog ponašanja u savremenim društvima i definišu u kom smeru bi mogla da se razvijaju dalja istraživanja. Sumirajući rezultate istraživanja koja su se bavila mikronivoom, *ističu da namere o rađanju jesu najjači prediktor reproduktivnog ponašanja*, jer omogućavaju shvatanje odlučivanja o rađanju kao složenog procesa koji podrazumeva niz aktivnosti i različite izvore neizvesnosti, svesni da primenjeni koncept nije savršen.

Uočavajući prostore za nadgradnju pristupa koji je proizašao iz *teorije planiranog ponašanja* (TPB), podvlače da je u nekoliko istraživanja učinjen pokušaj da se odlučivanje o rađanju sagleda u kontekstu partnerstva i uspostavljanja saglasnosti, a ne samo kroz pristup koji je fokusiran na pojedinca. Iznet je stav da je poželjno da se u budućim istraživanjima koriste teorijski, metodološki i empirijski doprinosi REPRO projekta u kombinaciji sa teorijskim konceptima koji imaju nešto drugačiji pristup proučavanju reproduktivnog ponašanja. U pogledu ispitivanja makro nivoa, ukazuje se da je potrebno istraživati kombinovani uticaj ekonomskih uslova, kulturnih faktora i politika, proširiti primenu koncepta planiranog reproduktivnog ponašanja na sve zemlje s obzirom na raspoloživost pokazatelja, ali i primeniti ga na regionalne celine pojedinačnih država.

Imajući u vidu da u REPRO projektu važno mesto pripada vezi između politika i fertiliteta, autori se osvrću i na ovaj aspekt, posebno izdvajajući mišljenje o tome šta

podrazumeva prihvatljiv, pronatalitetno usmeren i afirmativan politički odgovor. Oni ističu da je sa stanovišta efikasnosti politika neophodno razumevanje veze između mikro i makro nivoa, a *da je glavni cilj politika da se omogući realizacija namera o rađanju i olakšaju izbori, a ne da se ugroze individualni prioriteti i prava na izbor*. Politike prema niskom fertilitetu vide se kao sredstvo stvaranja povoljnijih uslova kako bi se oni koji nameravaju u što većem obuhvatu približili realizaciji željenog broja dece. Ističu da je REPRO projekat pokazao da politike mogu uticati na stavove, subjektivne norme i percepciju mogućih ograničenja koje donosi realizacija roditeljstva, na način da oni politički odgovori koji povećavaju mogućnosti lakšeg prevazilaženja prepreka i konflikata, verovatno mogu povećati pozitivne stavove i poboljšati realizaciju namera da se ima dete ili da se ima više od jednog deteta.

Nastala kao rezultat ambicioznog istraživačkog projekta, ova studija unapređuje saznanja o determinisanosti niskog fertiliteta, čini bogatijim konceptualni okvir istraživanja i pruža nekoliko bitnih smernica u pogledu veze između politika i niskog fertiliteta. Odlučivanje o rađanju u savremenim društvima jeste složen proces u čijoj osnovi je interaktivna povezanost niza mikro i makro faktora. One države čije su politike adekvatno odgovorile na izazove postmodernističkih vrednosti i promena u sferi rodničkih uloga, uspevale su da održavaju relativno visok fertilitet. Takođe, možemo da zaključimo da razumevanje uzroka niskih stopa rađanja podrazumeva istraživanje svih relevantnih veza i različitih aspekata reproduktivnog ponašanja u određenom društvenom i individualnom kontekstu.

Autori u ovoj svesci

DRAŠKOVIĆ, dr Draško	Šef istraživanja Laboratorija za ubrzani razvoj, Program Ujedinjenih nacija za razvoj (UNDP), Beograd (Srbija) drasko.draskovic@undp.org
JABLAN, dr Branka Đ.	Redovni profesor Fakultet za specijalnu edukaciju i rehabilitaciju, Univerzitet u Beogradu, Beograd (Srbija) jablanb@vektor.ne
KOSTIĆ, dr Milan	Vanredni profesor Ekonomski fakultet, Univerzitet u Kragujevcu, Kragujevac (Srbija) mkostic@kg.ac.rs
MARKOVIĆ KRSTIĆ, dr Suzana	Vanredni profesor Departman za Sociologiju, Filozofski fakultet, Univerzitet u Nišu, Niš (Srbija) suzana.markovic.krstic@filfak.ni.ac.rs
NIKITOVIĆ, dr Vladimir	Naučni savetnik Centar za demografska istraživanja, Institut društvenih nauka, Beograd (Srbija) vnikitovic@idn.org.rs
NIKOLIĆ, dr Goran	Viši naučni saradnik Institut za evropske studije, Beograd (Srbija) goranvnikolic@gmail
OGNJENOVIĆ, dr Kosovka	Naučni saradnik Institut ekonomskih nauka, Beograd (Srbija) kosovka.ognjenic@ien.bg.ac.rs
OSTOJIĆ, Msr Ivana	Istraživač saradnik Centar za ekonomska istraživanja, Institut društvenih nauka, Beograd (Srbija) ivanaostojic27@yahoo.com
PENEV, dr Goran	Naučni saradnik Centar za demografska istraživanja, Institut društvenih nauka, Beograd (Srbija) penev@orion.rs
PEŠIĆ JENAČKOVIĆ, dr Dragana	Docent Visoka škola za poslovnu ekonomiju i preduzetništvo, Beograd gasapesic@gmail.com
PETROVIĆ, dr Predrag	Viši naučni saradnik Centar za ekonomska istraživanja, Institut društvenih nauka, Beograd (Srbija) ppetrovic@idn.org.rs
RADULOVIĆ, Msr Marija	Doktorand Ekonomski fakultet, Univerzitet u Kragujevcu, Kragujevac (Srbija) marijaradulovicvb@gmail.com
SJENIČIĆ, dr Marta Ž.	Naučni savetnik Centar za pravna istraživanja, Institut društvenih nauka, Beograd (Srbija) msjenicic@idn.org.rs
STANKOVIĆ, dr Biljana	Naučni saradnik Centar za demografska istraživanja, Institut društvenih nauka, Beograd (Srbija) s.bilja@orion.rs
ŠOBOT, dr Ankica	Naučni saradnik Centar za demografska istraživanja, Institut društvenih nauka, Beograd (Srbija) ankica.sobot@gmail.com

Authors for this issue

DRAŠKOVIĆ, dr Draško	Head of Exploration Laboratory for Accelerated Development, United Nations Development Program (UNDP), Belgrade (Serbia) drasko.draskovic@undp.org
JABLAN, dr Branka Đ.	Full Professor Faculty for Special Education and Rehabilitation, University of Belgrade, Belgrade (Serbia) jablanb@vektor.ne
KOSTIĆ, dr Milan	Associate Professor Faculty of Economics, University of Kragujevac, Kragujevac (Serbia) mkostic@kg.ac.rs
MARKOVIĆ KRSTIĆ, dr Suzana	Associate Professor Department of Sociology, Faculty of Philosophy, University of Nis, Nis (Serbia) suzana.markovic.krstic@filfak.ni.ac.rs
NIKITOVIĆ, dr Vladimir	Principal Research Fellow Demographic Research Centre, Institute of Social Sciences, Belgrade (Serbia) vnikitovic@idn.org.rs
NIKOLIĆ, dr Goran	Senior Research Associate Institute of European Studies, Belgrade (Serbia) goranvnikolic@gmail
OGNJENOVIĆ, dr Kosovka	Research Associate Institute of Economic Sciences, Belgrade (Serbia) kosovka.ognjenovic@ien.bg.ac.rs
OSTOJIĆ, Msr Ivana	Research Assistant Centre for Economic Research, Institute of Social Sciences, Belgrade (Serbia) ivanaostojic27@yahoo.com
PENEV, dr Goran	Research Associate Demographic Research Centre, Institute of Social Sciences, Belgrade (Serbia) penev@orion.rs
PEŠIĆ JENAČKOVIĆ, dr Dragana	Assistant Professor College of Business Economics and Entrepreneurship, Belgrade (Serbia) gasapesic@gmail.com
PETROVIĆ, dr Predrag	Senior Research Associate Centre for Economic Research, Institute of Social Sciences, Belgrade (Serbia) ppetrovic@idn.org.rs
RADULOVIĆ, Msr Marija	PhD Candidate Faculty of Economics, University of Kragujevac, Kragujevac (Serbia) marijaradulovicvb@gmail.com
SJENIČIĆ, dr Marta Ž.	Principal Research Fellow Centre for Legal Research, Institute of Social Sciences, Belgrade (Serbia) msjenicic@idn.org.rs
STANKOVIĆ, dr Biljana	Research Associate Demographic Research Centre, Institute of Social Sciences, Belgrade (Serbia) s.bilja@orion.rs
ŠOBOT, dr Anika	Research Associate Demographic Research Centre, Institute of Social Sciences, Belgrade (Serbia) anika.sobot@gmail.com

Uputstvo za autore

Detaljno uputstvo za pripremu i podnošenje rukopisa časopisu *Stanovništvo* objavljeno je u štampanom izdanju sveske broj 59(1) za 2021. godinu, dok je stalno dostupno na internet portalu časopisa.

Podnošenje rukopisa vrši se isključivo preko internet portala časopisa:

<http://idn.org.rs/ojs3/stanovnistvo/index.php/STNV/about/submissions>

Redakcija

Author guidelines

A detailed guide for preparing and submitting a manuscript to the journal *Stanovništvo* has been listed in the printed edition of the Volume 59 – Issue 1 (2021), while it is permanently available on the journal's internet portal.

Manuscripts should be exclusively submitted to the journal's internet portal:

<http://idn.org.rs/ojs3/stanovnistvo/index.php/STNV/about/submissions>

Editorial board

CIP – Katalogizacija u publikaciji Narodna
biblioteka Srbije, Beograd 314
STANOVNIŠTVO / glavni urednik Vladimir Nikitović. –
God. 1, br. 1 (1963)

Beograd (Kraljice Natalije 45): Institut društvenih
nauka. Centar za demografska istraživanja: Druš-
tvo demografa Srbije, 1963 – (Beograd: Tehnološ-
ko-metalurški fakultet). – 24 cm

Dva puta godišnje
ISSN 0038-982X = Stanovništvo COBISS.SR-ID
27636487

stanovništvo

ARTICLES

Goran Penev
Biljana Stanković

Dragana Pešić Jenačković
Suzana Marković Krstić

Ankica Šobot

Branka Jablan
Marta Sjeničić

Ivana Ostojić
Predrag Petrović
Goran Nikolić

Marija Radulović
Milan Kostić

Kosovka Ognjenović

REVIEWS & REFLECTIONS

Dražko Drašković
Vladimir Nikitović

SHORT REVIEWS

Ankica Šobot

contents

Childlessness among women of reproductive age in Serbia from a demographic perspective

Traditional family values as a determinant of the marital and reproductive behaviour of young people: the case of Southern and Eastern Serbia

Understanding the gender dimension of low fertility: employment and childbearing in Europe

Sexuality and sexual health of the population with disabilities - with special reference to the population with visual impairment

Net international migration: A panel analysis of economic determinants

Does population ageing impact inflation?

Gender wage gap in Serbia: inheritance and sources of the wage gap

The winning solutions to the Depopulation Data Challenge

Reproductive Decision-Making in a Macro-Micro Perspective

